

ISSN 2311-4932

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний політехнічний університет

25-річчу Незалежності України присвячується

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА

Серія: ІСТОРІЯ

Збірник наукових праць

Виходить двічі на рік

Заснований у березні 2002 року

Випуск 35. 2016

Одеса
«Екологія»
2016

УДК 94(477)(082)

Засновник: Одеський національний політехнічний університет

Тридцять п'ятий науковий збірник «Інтелігенція і влада» серії «Історія» містить статті, в яких на основі архівних матеріалів, періодичної преси та інших джерел висвітлюються малодосліджені питання діяльності інтелігенції та владних інституцій України різних епох, зокрема нової та новітньої доби, науково-педагогічної діяльності, міського самоврядування та адміністративного управління, політики влади щодо інтелігенції; постати видатних представників української інтелігенції; історіографії та джерелознавства.

Збірник призначений для науковців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей, краєзнавців, музеївих працівників та всіх, хто цікавиться історією України.

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника «Інтелігенція і влада» серії КВ № 7326 від 21.05.2003 р.

Визнаний фаховим Постановами президії ВАК України № 2-05/1 від 19.01.2006 р., № 1-05/2 від 10.03.2010 р., № 1021 від 7.10.2015 р.

ISSN 2311-4932.

Збірник індексується зарубіжними наукометричними базами даних:

Російський індекс наукового цитування (РІНЦ);

Бібліографічна база даних Slavic Humanities Index;

Міжнародна наукометрична база «Google Scholar».

Збірник також представлено в національних базах і бібліотеках:

Загальнодержавний репозитарій «Наукова періодика України»;

Загальнодержавна база даних «Україніка наукова» (реферативний журнал «Джерело»).

Рекомендовано до друку вченого радою Одеського національного політехнічного університету. Протокол № 3 від 27.12.2016 року.

Наша адреса: кафедра історії та етнографії України, Одеський національний політехнічний університет, проспект Т. Г. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, тел.: (048) 705-83-14, (048) 705-84-04; e-mail: kaf_histori_opri@ukr.net.

Головний редактор:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України

Редакційна рада:

Г. О. Оборський, д-р техн. наук, проф., заслужений працівник освіти України, ректор (Одеський національний політехнічний університет, Україна);

О. П. Ресит, д-р іст. наук, проф., член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України (НАН України, м. Київ, Україна);

В. М. Хмарський, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. Л. Щубенко, д-р іст. наук, проф. (Одеська державна академія будівництва та архітектури, Україна);

М. М. Шитюк, д-р іст. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України (Навчально-науковий інститут історії, політології та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, Україна)

Редакційна колегія:

О. А. Бачинська, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

Вацлав Вежбенець, докт. габіт. (істор.), проф., ректор Державної вищої технічно-економічної школи ім. о. Броніслава Маркевича у м. Ярославі (Польща);

Т. Г. Гончарук, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний політехнічний університет, Україна);

І. С. Гребцова, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

Н. М. Діанова, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. Г. Кушір, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Україна);

Л. І. Сухотеріна, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний політехнічний університет, Україна)

Рецензенти:

М. І. Михайлуца, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний морський університет, Україна);

Д. П. Урсу, д-р іст. наук, проф. (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна);

С. А. Цвілок, д-р іст. наук, проф. (Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна)

Шановні читачи!

Редколегія очікує на нові статті з різних проблем історії України. Головною умовою публікації статей є їх відповідність Постанові Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України». Згідно з даною Постановою, наукові статті повинні мати такі необхідні елементи: 1) постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; 2) аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор; 3) формулювання мети статті (постановка завдання); 4) виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; 5) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 6) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Статті, що не містять наукового апарату і не відповідають вимогам ВАК, не будуть надруковані.

Архів збірника можна переглянути на сайті Науково-технічної бібліотеки ОНПУ, адреса сайту: <http://library.opu.ua/digital/editions/power> та на сайті збірника: <http://history-power.com>

Редколегія

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ

Серия: ИСТОРИЯ

Сборник научных трудов

Выходит дважды в год

Основан в марте 2002 года

Выпуск 35. 2016

Одесса
«Экология»
2016

УДК 94(477)(082)

Основатель: Одесский национальный политехнический университет

Тридцать пятый научный сборник «Интеллигенция и власть» серии «История» содержит статьи, в которых на основе архивных материалов, периодической прессы и других источников освещаются малоисследованные вопросы деятельности интеллигенции и властных институций Украины различных эпох, в частности нового и новейшего периода, научно-педагогической деятельности, городского самоуправления и административного управления, политики власти относительно интеллигенции; персоналии выдающихся представителей украинской интеллигенции; историографии и источниковедения.

Сборник предназначен для ученых, аспирантов, студентов исторических специальностей, краеведов, музеиных работников и всех, кто интересуется историей Украины.

Свидетельство о государственной регистрации сборника «Интеллигенция и власть» серии КВ № 7326 от 21.05.2003 г.

Признан профессиональным Постановлениями президиума ВАК Украины № 2-05/1 от 19.01.2006 г., № 1-05/2 от 10.03.2010 г., № 4 от 29.12.2015 г.

ISSN 2311-4932.

Сборник индексируется зарубежными научометрическими базами данных:

*Российский индекс научного цитирования (РИНЦ);
Библиографическая база данных Slavic Humanities Index;
Международная научометрическая база «Google Scholar».*

Сборник также представлен в национальных базах и библиотеках:

Общегосударственный репозитарий «Научная периодика Украины»;

Общегосударственная база данных «Украиника научная» (реферативный журнал «Джерело»).

Рекомендован к печати ученым советом Одесского национального политехнического университета. Протокол № 3 от 27.12.2016 года.

Наш адрес: кафедра истории и этнографии Украины, Одесский национальный политехнический университет, проспект Т. Г. Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, тел.: (048) 705-83-14, (048) 705-83-04; e-mail: kaf_histori_ опри@ukr.net.

© Одесский национальный
политехнический университет, 2016

Главный редактор:

Г. И. Гончарук, д-р ист. наук, проф., заслуженный работник образования Украины

Редакционный совет:

Г. А. Оборский, д-р техн. наук, проф., заслуженный работник образования Украины, ректор (Одесский национальный политехнический университет, Украина);

А. П. Регент, д-р ист. наук, проф., член-корреспондент Национальной академии наук Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины (НАН Украины, г. Киев, Украина);

В. М. Хмарский, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

В. Л. Цубенко, д-р ист. наук, проф. (Одесская государственная академия строительства и архитектуры, Украина);

Н. Н. Шитюк, д-р ист. наук, проф., заслуженный деятель науки и техники Украины (Учебно-научный институт истории, политологии и права Николаевского национального университета им. В. А. Сухомлинского, Украина)

Редакционная коллегия:

Е. А. Бачинская, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

Вацлав Вежбенец, докт. габит. (истор.), проф., ректор Государственной высшей техническо-экономической школы им. о. Бронислава Маркевича в г. Ярославе (Польша);

Т. Г. Гончарук, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный политехнический университет, Украина);

И. С. Гребцова, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

Н. Н. Дианова, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

В. Г. Кушнир, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

В. М. Мордвинцев, д-р ист. наук, проф. (Киевский национальный университет им. Т. Г. Шевченко, Украина);

Л. И. Сухотерина, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный политехнический университет, Украина)

Рецензенты:

Н. И. Михайлова, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный морской университет, Украина);

Д. П. Урсу, д-р ист. наук, проф. (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина);

С. А. Цвилюк, д-р ист. наук, проф. (Одесский государственный университет внутренних дел, Украина)

Уважаемые читатели!

Редколлегия ожидает новые статьи по разным проблемам истории Украины. Главным условием публикации статей является их соответствие Постановлению Президиума Высшей аттестационной комиссии Украины от 15.01.2003 г. № 7-05/1 «О повышении требований к профессиональным изданиям, внесенным в перечень ВАК Украины». Согласно данному Постановлению, научные статьи должны иметь такие необходимые элементы: 1) постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными и практическими задачами; 2) анализ последних исследований и публикаций, на которые опирается автор; 3) формулировка цели статьи (постановка задания); 4) выделение не решенных ранее частей общей проблемы, которым посвящена статья; 5) изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; 6) выводы из данного исследования и перспективы дальнейших разведок в данном направлении. Статьи, которые не содержат научного аппарата и не отвечают требованиям ВАК, напечатаны не будут.

Архив сборника можно пересмотреть на сайте Научно-технической библиотеки ОНПУ, адрес сайта: <http://library.opu.ua/digital/editions/power>, а также на сайте сборника: <http://history-power.com>

Редколлегия

INTELLECTUALS AND STATE POWER

History series

Collected Works

Biannual

Established in March 2002

Iss. 35. 2016

Odessa
«Ecology»
2016

UDC 94(477)(082)

Founder: Odessa national polytechnic university

The 35st issue of the «Intellectuals and State Power» collected works, «History» series, contains papers, in which, on the basis of archival materials, periodicals and other sources, scantily explored problems of activities of intellectuals and power institutions of Ukraine of modern and contemporary periods, particularly research and teaching activities, municipal government and administration, government policy towards intellectuals; outstanding Ukrainian intellectuals; specialists in historiography and historical sources are highlighted. The publication is devoted to scientists, postgraduate students and students of history, ethnographers, museum workers and everyone interested in the history of Ukraine.

Certificate of state registration of «Intellectuals and State Power» collected papers: KB 7326, 21.05.2003.

The publication is recognized as professional edition by Decree of Presidium of HAC of Ukraine № 2-05/1 as of 19.01.2006, № 1-05/2 as of 10.03.2010, № 1021 as of 7.10.2015.

ISSN 2311-4932

The publication is indexed by foreign scientometric databases:

Russian Science Citation Index (RSCI);

The database Slavic Humanities Index;

«Google Scholar» International bibliographic database.

The publication is also presented in national databases and libraries:

«Scientific Periodicals of Ukraine» National repository;

«Ukrainika naukova» National database («Djerelo» Ukrainian abstract journal).

Recommended for publication by the Academic Council of Odessa national polytechnic university. Minutes № 3 of 27.12.2016.

Address: Department of History and Ethnography of Ukraine, Odessa national polytechnic university, 1 Shevchenko Avenue, Odessa, 65044. Tel.: (048) 705-83-14, (048) 705-83-04; e-mail: kaf_histori_onpu@ukr.net.

Editor-in-Chief:

G. I. Goncharuk, Doctor of History, Professor, Honored Educator of Ukraine

Editorial Council:

G. O. Oborskiy, Dr. Sci. (Tech.), Honored Educator of Ukraine, Rector (Odessa National Polytechnic University, Ukraine);

O. P. Rejent, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Honoured Science and Technology Worker of Ukraine (NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine);

V. M. Khmars'ky, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

V. L. Tsubenko, Doctor of History, Professor (Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Ukraine);

M. M. Shytiuk, Doctor of History, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the Institute of History, Political Science and Law of V. O. Sukhomlyns'ky National University of Mykolaiv, Ukraine

Editorial Board:

O. A. Bachyns'ka, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Wacław Wierzbieniec, Dr. Hab. (History), Professor, Rector of Bronisław Markiewicz State Higher School of Technology and Economics in Jarosław (Poland);

T. G. Goncharuk, Doctor of History, Professor (Odessa National Polytechnic University, Ukraine);

I. S. Grebtsova, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

N. M. Dianova, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

V. G. Kushnir, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

V. M. Mordvintsev, Doctor of History, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

L. I. Sukhoterina, Doctor of History, Professor (Odessa National Polytechnic University, Ukraine)

Peer-reviewers:

M. I. Mikhailutsa, Doctor of History, Professor (Odessa National Maritime University, Ukraine);

S. A. Tsviliuk, Doctor in History, Professor (Odessa State University of Internal Affairs, Ukraine);

D. P. Ursu, Doctor of History, Professor (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

ЗМІСТ

Dear Readers!

Editorial Board is kindly welcome new articles on various issues of History of Ukraine. For the article to be published, the main condition is to be fulfilled: the paper should comply with the Resolution of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine № 7-05/1 from 15.01.2003 «On raising standards for professional publications listed in the HAC list of Ukraine». In accordance with the Resolution, research papers should contain the following elements: 1) problem statement and its relationship to important scientific and practical tasks; 2) analysis of recent research and publications which formed the basis for the author's work; 3) statement of the purpose of the article (task statement); 4) highlighting of unresolved parts of the problem which are dealt within the article; 5) main body of the research with full explanation of scientific results; 6) findings of the research and prospects for further research in the area.

Articles that do not contain scholarly apparatus and do not meet the requirements of the HAC will not be published.

Our archive is available on the website of the Scientific-technical library of the ONPU: <http://library.opu.ua/digital/editions/power>, and on the website of the «Intellectuals and State Power» collected works: <http://history-power.com>

Sincerely,
Editorial Board

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ИСТОРІЇ УКРАЇНИ

<i>Березовська В. В.</i>	
Монархічні організації Бессарабії (1905–1917 pp.)	19
<i>Сусоров В. Д.</i>	
Шляхи подолання ідейно-політичної кризи ПСР і неонародницьких організацій України після 1905–1907 pp.	33

ПИТАННЯ ИСТОРИЇ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Візітів Ю. М.</i>	
Прояви національно-культурного життя молдовської діаспори України в роки незалежності	62
<i>Герасимов Т. Ю.</i>	
«Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 pp.)	79
<i>Кіндрадчук Н. М.</i>	
Викорінення національного елементу з життя українського етнічного середовища внаслідок русифікації культурно-освітнього простору УРСР: перша половина 60-х pp. XX ст.	90
<i>Кобельський Д. В.</i>	
Девіантна поведінка вояків Червоного козацтва: 1918–1921 pp.	103
<i>Кучерук М. С.</i>	
Україна, 1991–2014: суспільні потрясіння як складові безперервного процесу	116
<i>Мельник О. В.</i>	
Сучасні Україна та Польща, як зразок для дослідження міфологічної ідеології (2014–2016 pp.), або «Історичні копанки» у відносинах України та Польщі	126

- Чістякова І. М., Кривдіна І. Б.**
Інститут омбудсмена в Україні: історико-правовий
аспект 136

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Іваніченко Л. М.**
Фабрично-заводська промисловість Одеси у 1900–
1914 рр. 150
- Федорова А. І.**
Перші згадки терміну Україна: історіографічний
аспект 162
- Цубенко В. Л.**
«Південь України у вітчизняній та європейській
історії» — III Міжнародна науково-практична
конференція, присвячена 25-річчю Незалежності
України 173

ПЕРСОНАЛІЇ

- Гончарук Г. І.**
Про Рух і його батька 189
- Грушцицька І. Б., Сухотеріна Л. І.**
З історії одеської школи наукової фотографії:
М. Л. Кац (1906–1990) 202
- Корнієнко К. В.**
Сергій Шелухин: роздуми на тему незалежності 212
- Шановська О. А.**
Велика місія Михайла Гориня 220
- Яковлев І. В.**
Становлення постаті І. Ф. Драча в період
десталінізації 232

СОДЕРЖАНИЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ НОВОЙ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

- Березовская В. В.**
Монархические организации Бессарабии
(1905–1917 гг.) 19
- Сусоров В. Д.**
Пути преодоления идеально-политического кризиса
ПСР и неонароднических организаций Украины
после 1905–1907 гг. 33

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ УКРАИНЫ НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ

- Визитиев Ю. Н.**
Проявления национально-культурной жизни
молдовской диаспоры Украины в годы независимости 62
- Герасимов Т. Ю.**
«Хлебный вопрос» в городах Правобережной Украины
времен Первой мировой войны (1914–1917 гг.) 79
- Киндрачук Н. М.**
Искоренение национальных элементов из жизни
украинского этнической среды в результате
русификации культурно-образовательного
пространства УССР: первая половина 60-х гг. ХХ в. 90
- Кобельский Д. В.**
Девиантное поведение бойцов Червоного казачества:
1918–1921 гг. 103
- Кучерук М. С.**
Украина, 1991–2014: общественные потрясения
как составляющие непрерывного процесса 116

Мельник О. В.

Современные Украина и Польша, как образец для исследования мифологической идеологии (2014–2016 гг.), или «Исторические копанки» в отношениях Украины и Польши 126

Чистякова И. Н., Кривдина И. Б.

Институт омбудсмена в Украине: историко-правовой аспект 136

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ**Іваниченко Л. М.**

Фабрично-заводская промышленность Одессы в 1900–1914 гг. 150

Федорова А. И.

Первые упоминания термина Украина: историографический аспект 162

Цубенко В. Л.

«Юг Украины в отечественной и европейской истории» — III Международная научно-практическая конференция, посвященная 25-летию Независимости Украины 173

ПЕРСОНАЛИИ**Гончарук Г. І.**

О Рухе и его отце 189

Грушевська І. Б., Сухотеріна Л. І.

Из истории одесской школы научной фотографии: М. Л. Кац (1906–1990) 202

Корниченко Е. В.

Сергей Шелухин: размышления на тему независимости 212

Шановська Е. А.

Великая миссия Михаила Горыня 220

Яковлев И. В.

Становление личности И. Ф. Драча в период десталинизации 232

CONTENTS**SOME PROBLEMS
OF NEW HISTORY OF UKRAINE****Berezov's'ka V. V.**

Monarchist organizations in Bessarabia (1905–1917) 19

Susorov V. D.

The ways of overcoming ideological and political crisis of the SRP and neonarodnyts'kykh Organizations of Ukraine after 1905–1907 33

**PROBLEMS OF HISTORY OF UKRAINE
OF MODERN PERIOD****Vizitiv Y. M.**

The national-cultural life of Moldovan community in Ukraine 62

Herasymov T. Yu.

«Bread Question» in the towns of the Right-Bank Ukraine during the First World War (1914–1917) 79

Kindrachuk N. M.

Eradication of the national element from the life of the Ukrainian ethnic environment as a result of russification of culture and education in the Ukrainian SSR: the first half of the 60-s of the XXth century 90

Kobelskiy D. V.

Deviant behavior of the soldiers of the Red Cossacks: 1918–1921 years 103

Kucheruk M. S.

Ukraine, 1994–2014: Social earthquakes as the chains of one ceaseless process 116

Mel'nyk O. V.

Modern Ukraine and Poland as a model for research mythological ideology (2014–2016), or «Historic Cisterns» in relations Ukraine and Poland 126

- Chistyakova I. N., Krivdina I. B.**
The Ombudsman Institute in Ukraine: historical
and legal aspect 136

HISTIROGRAPHY AND CHRONOLOGY

- Ivanichenko L. M.**
Factory industry of Odesa in 1900–1914 150
- Fedorova A. I.**
The first mention of the term Ukraine: historiographical
aspect 162
- Tsubenko V. L.**
«The South of Ukraine in the National and European
history» — the III International science-practical
conference dedicated to the 25-th anniversary
of Independence of Ukraine 173

PERSONALIA

- Goncharuk G. I.**
About Rukh and his Father 189
- Hrushytska I. B., Suhoterina L. I.**
From the History of Odessa School of Scientific
Photography: M. L. Katz (1906–1990) 202
- Kornienko E. V.**
Sergiy Shelukhin: Reflections about Independence 212
- Shanovska O. A.**
Mykhaylo Horyn's Great Mission 220
- Yakovlyev I. V.**
The formation of I. F. Drach personality during
the de-stalinization 232

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477+571)«1905/1917»

B. B. Березовська

МОНАРХІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ БЕССАРАБІЇ (1905–1917 pp.)

Дунайський інститут Національного університету
«Одеська морська академія»
вул. Фанагорійська, 9, м. Ізмаїл, Одеська обл., 68600, Україна

Березовська Вікторія Вікторівна, к. і. н., доц., доцент кафедри
гуманітарних дисциплін, e-mail: matcik2@mail.ru

АНОТАЦІЯ

Більшість монархічних організацій з'являються в імперії після революційних подій 1905 р. В квітні 1905 р. в Кишиневі за ініціативою влади було утворено «Бессарабську вітчизняну лігу» під керівництвом Павла Крушевана. Бессарабія була одним з регіонів імперії, в якому швидко та інтенсивно поширювався вплив чорносотенних організацій: в краї діяли 194 чорносотенних відділи. Більшість їх функціонували в Кишиневі, Хотинському, Орєевському, Ізмаїльському повітах. Соціальний склад чорносотенних організацій був досить строкатий, вони охоплювали основні супільні стани та соціальні групи населення регіону. Серед чорносотенців були селяни та дворяни, робітники та чиновники, студенти та домогосподарки. Однак визначальне місце в чорносотенних формуваннях належало православному духівництву. Причиною масовості чорносотенного руху, як і інших політичних рухів у Росії на початку ХХ ст., стала наявність численних маргінальних груп, що було зумовлено зростанням промисловості та урбанізацією країни.

Ключові слова: чорносотенний рух; Бессарабія; дворянство; селянство; православне духівництво.

B. V. Березовская

**МОНАРХИЧЕСКИЕ ОРГАНІЗАЦІИ БЕССАРАБІИ
(1905–1917 гг.)**

Дунайский институт Национального университета
«Одесская морская академия»
ул. Фанагорийская, 9, г. Измаил, Одесская обл., 68600, Украина

Березовская Виктория Викторовна, к. и. н., доц., доцент кафедры
гуманитарных дисциплин, e-mail: matcik2@mail.ru

АННОТАЦІЯ

Большинство монархических организаций появляются в империи после революционных событий 1905 г. В апреле 1905 г. в Кишиневе по инициативе власти была создана «Бессарабская отечественная лига», которую возглавил Павел Крушеван. Бессарабия была одним из регионов империи, где очень быстро и интенсивно распространялись черносотенные идеи и организации: в крае действовало 194 отделения черносотенных партий и групп. Большинство из них функционировали в Кишиневе, Хотинском, Оргеевском и Измаильском уездах. Социальный состав черносотенных организаций был достаточно пестрым; они охватывали основные сословия и социальные группы населения региона. Среди черносотенцев были крестьяне и дворяне, рабочие и чиновники, студенты и домохозяйки. Однако исключительная роль в черносотенных организациях принадлежала православному духовенству. Причиной массовости черносотенного движения, как и других политических сил в России в начале XX века, стало наличие многочисленных маргинальных групп, что было обусловлено ростом промышленности и урбанизацией государства.

Ключевые слова: черносотенное движение; Бессарабия; дворянство; крестьянство; православное духовенство.

V. V. Berezov's'ka

**MONARCHIST ORGANIZATIONS OF BESSARABIA
(1905–1917)**

Danube Institute of the National University
«Odesa Maritime Academy»
Fanahoriys'ka St, 9, Izmail, Odesa region., 68600, Ukraine

Berezov's'ka Viktoriya Viktorivna, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Humanities, e-mail: matcik2@mail.ru

ABSTRACT

Most of the monarchist organizations had appeared in the Empire after the revolutionary events of 1905. By the initiative of the authorities was created «Bessarabian National League» under the leadership of Paul Krushevyan in Chisinau, in April, 1905. Bessarabia was one of the regions of the empire in which the influence of the Black Hundreds organizations spread rapidly and extensively: there were 194 branches of the Black-Hundred parties and groups in the region. Most of them functioned in Chisinau, Khotyn, Orhei and Izmail districts. The social structure of the Black Hundreds was quite a divers, they comprised the main classes and social groups of the region. There were peasants and nobles, the clerks and workers, students and housewives among reactionaries. However, the decisive place in the Black Hundred units belonged to the Orthodox clergy. The causes of Black Hundred mass movements, as well as other political forces in Russia in the early twentieth century, were the presence of many marginalized groups, appeared due to the growth of industry and urbanization of the country.

Key words: Black-Hundred movement; Bessarabia; the nobility; the peasantry; the Orthodox clergy.

Протягом останніх років у суспільній свідомості виявилася зацікавленість монархізмом, його місцем в історії Російської імперії та, відповідно, політичними організаціями, що відстоювали ідеали традиційної форми правління. Історія ХХ століття демонструє нам, що ігнорування історичних шляхів розвитку власної державності при проведенні соціально-політичних змін коштує занадто дорого й має свої відголоски в сучасному житті. Ці обставини викликають гостру необхідність більш пільного аналізу історії суспільно-політичних рухів початку ХХ ст., ідеологічного спадку й практичної діяльності монархічних організацій регіонального рівня.

Серед літератури останніх років виділяються роботи В. Кожинова [1], в яких автор заперечує причетність правих організацій до єврейських погромів і політичних вбивств, відзначаючи, що все «чорносотенне» піддавалося ні з чим незрівняному «обмовленню». Концептуальні зміни у вивчені монархічних партій почалися у зв'язку з виходом робіт С. Степанова [2], Є. Михайлової [3], І. Омельянчука [4]. Однак до сього часу в українській історіографії бракує наукових розробок щодо діяльності регіональних монархічних організацій. Тому звернення автора даної статті до питань становлення, окремих аспектів діяльності, соціального складу монархічних організацій Бессарабії початку ХХ ст. є цілком обґрунтованим.

Нагадаємо основні етапи процесу формування монархічних організацій в Російській імперії. В жовтні 1900 р. в середовищі національної столичної інтелігенції виникла ідея створити націоналістичний гурток. З часом з'явилося товариство під назвою «Русское собрание» (РС), яке очолив князь Д. П. Голіцин. Статут організації було затверджено наприкінці січня 1901 р. Товариство було засновано як суто просвітницьке об'єднання, завдання якого визначалися наступним чином: «створити такий центр, куди б сходилися руські люди, і де могли б обмінюватися думками», «по змозі своїй служити російському мистецтву» [5]. На перших зборах до складу РС увійшли 120 членів організації. Пізніше, у 1903 р. в Харкові було відкрито перший місцевий відділ «Русского собрания», на чолі з вченим-істориком, професором місцевого університету А. С. Вязініним. У тому ж році філія товариства була відкрита в Одесі.

Активізація революційних настроїв в країні змусила товариство перейти від читання доповідей і проведення літературних вечорів до активної політичної роботи. У 1904–1905 рр. на додаток до харківського й одеського були створені відділи «Русского собрания» в Києві, Варшаві, Оренбурзі, Казані, Пермі, Вільню.

Революція 1905–1907 рр. активізувала процес організаційного оформлення чорносотенного руху. Перші масові організації правого напрямку виникли навесні 1905 р. Так, у квітні 1905 р. в Москві було створено «Союз русских людей» (СРЛ). Його основу склали представники давніх аристократичних родин. Одеський відділ «Союза русских людей», відкритий

4 жовтня 1906 р., очолив дворянин і педагог Н. Н. Родзевич. Чисельність організації складала близько 300 чоловік.

Бурхливе зростання організацій правого політичного крила припадає на період після підписання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Тоді ж відбувається організаційне оформлення монархічного руху. У листопаді 1905 р. в Петербурзі утворюється «Союз русского народа» (СРН) на чолі з О. Дубровіним, М. Марковим і В. Пуришкевичем. Пізніше останній, виключений наприкінці 1907 р. з СРН, утворив «Русский народний союз имени Михаила Архангела» (СМА). Крім того, в центрі і на місцях існували інші чорносотенні об'єднання, близькі за програмними настановами і тактикою до перших двох («Союз мира и порядка», «Русская монархическая партия», «Русское народное общество за веру, царя и отечество» та ін.) [6, с. 149].

До весни 1907 р. «Союз русского народа» поглинув значну кількість правих партій і організацій, ставши центром консолідації монархічного руху. За короткий час Союз перетворився на найбільшу партію в Росії з власною газетою — «Русское знамя» (виходила з листопада 1905 року) [7, с. 31].

У Бессарабії процес створення чорносотенних організацій розпочався наступним чином. За ініціативою влади у квітні 1905 р. в Кишиневі з'явилася «Бессарабская отечественная лига», під керівництвом Павла Крушевана. У зверненні до народу Ліга закликала людей не брати участі в революційних мітингах, підтримувати політику уряду. Організаційне оформлення монархістської партії в краї під керівництвом В. Пуришкевича та П. Крушевана відбулося восени 1905 р., коли політична діяльність була легалізована [8, с. 23–27].

Бессарабія була одним з регіонів імперії, в якому швидко та інтенсивно поширювався вплив чорносотенних організацій: в краї діяло 194 чорносотенних відділів. Більшість їх функціонувала в Кишиневі, чисельність досягла приблизно 2500 осіб, а в губернії чисельність прихильників цього напрямку доходила до 16 000 осіб. В Бессарабії виходила чорносотенна газета «Друг», редактором якої був відомий журналіст Павло Олександрович Крушеван. У 1906 р. були створені відділи «Союза русского народа» в Хотинському повіті (22 жовтня 1906), Оргеєві, Вадлуй-Воде (жовтень 1906), Серата-Галбене, Бендерах (11 січня 1907), Чиучиулень, Кишиневі (1907).

Партійні осередки монархістів існували також в багатьох селах Ізмаїльського повіту. В с. Імпутика діяв відділ СРН в кількості 71 особи на чолі з М. Воловським; в с. Болбока — 78 осіб на чолі в С. Іонковим; в с. Картал — 40 осіб на чолі з Г. Бобирнаком; в с. Чигимської — 71 особа на чолі з головою Г. Тагіаулом; в с. Колібаш діяв відділ монархістів чисельністю 50 осіб під головуванням А. Парушева. Відділи чорносотенних організацій були відкриті також в таких селах повіту, як Валепи, Баржа, Хаджи-Абдул, Курчу, Каракурт, Вайсал, Фонтина-дзінілор та Енікій [9, арк. 81–82].

У посаді Вилково існував відділ СМА, що складався з 45 осіб. Головою організації до січня 1916 р. був вчитель місцевої церковно-парафіяльної школи І. Сербов. Після його від'їзу у зв'язку з переводом в інший район місцевий осередок монархістів так і не обрав нового керівника.

Значну роль у поширенні монархічних ідей відіграв Болградський відділ СРН, в якому станом на січень 1916 р. нараховувалося 192 особи. На чолі цієї монархічної організації стояв Я. Добропольський — ідейний працівник, що користувався безперечним авторитетом серед членів монархічного осередку [10, арк. 20].

Хоча соціальний склад чорносотенних організацій був досить строкатий, з представництвом практично більшості прошарків населення, у радянській історіографії він окреслювався занадто просто: реакційні поміщики та декласовані елементи, розважлені пов'язаною з самодержавством буржуазією. На думку дослідника І. В. Омельянчука, це спрощений підхід до проблеми. Табір монархістів налічував декілька десятків союзів та організацій, що рекрутували своїх членів із найрізноманітніших прошарків населення. Якщо у складі «Русского собрания» було представлено столичне дворянство, то соціальний спектр «Союза русского народа» був значно ширший, охоплював основні суспільні стани та соціальні групи.

Безперечно, серед членів СРН було чимало заможних людей, однак досить значний пласт становили вихідці з «нижчих» станів. Монархістам вдалося створити політичний рух, що мав прихильників в усіх виборчих куріях, чого не могли зробити їх опоненти. Причиною масовості чорносотенного руху, як, загалом, і інших політичних рухів у Росії на по-

чатку ХХ ст. стала наявність численних маргінальних груп, поява яких була зумовлена зростанням промисловості та урбанізацією країни.

В першу чергу, це селяни, що переселилися до міста, різночинна інтелігенція, обезземелене дворянство. Дослідження різних видів соціальних рухів підтверджують, що маргінали брали в них досить активну участь, намагаючись прорвати соціальну ізоляцію. Ці прошарки населення за умови хиткості свого стану були особливо активними. Ті, кого влаштовував такими способами здобутий, хоча й суперечливий, статус, задля його збереження прагнули до порядку та стабільності, що й штовхало їх до чорносотенного табору.

Такі організації як «Русское собрание», «Союз русских людей», «Монархическая партия», «Всероссийский национальный союз» складалися в основному з ідейних монархістів. У СРН ситуація була дещо іншою. Тут поряд з «ідейними борцями» за самодержавство значну частину членів складали особи, що на якийсь час прилучилися до союзу з різних міркувань (меркантильних, кар'єристських або інших). Це й не дивно, враховуючи кількість можливостей, які відкривалися перед «союзниками». Питання неписемності, наприклад, «Союз» пропонував вирішити шляхом створення шкіл, де члени організації вчитимуться безкоштовно. Для здобуття правової допомоги членам «Союзу» надавався адвокат. Члени СРН безкоштовно користувалися також деякими медичними послугами. Крім того, були організовані клуби та читальні зали. Пропонувалося створення комітету, який координуватиме обмін інформацією між членами «Союза русского народа», а також комітету, який займатиметься поліпшенням умов праці і життя робітників, пошуком житла для працівників і таке інше. Для своїх членів СРН організовував різні розваги: засновав хор, оркестр, виступи. В усіх магазинах членів Союзу товари однопартійцям продавалися зі знижкою [11, с. 60].

Немає підстав також говорити про неприязнь чорносотенців і до інтелігенції, тим паче, що вона становила їхній ідейний актив. Столичні організації і відділи складалися, в основному, з інтелігенції і чиновників, найчастіше дворян. Причому це були національно свідомі, інтелектуально розвинені люди, видатні науковці країни. Досить згадати декілька імен. Членом «Союза

руssкого народа» був Д. І. Менделеєв, видатний російський хімік; Д. І. Іловайський, відомий російський історик; російські художники зі світовими іменами: С. М. Васнецов, М. С. Нестеров, П. Д. Корін. Таким чином, поширенна думка про те, що інтелігенція ігнорувала праві організації, не має достатніх підстав, в усікому випадку, в період 1906–1913 рр. У Бессарабії яскравим представником цього суспільного прошарку серед чорносотенних діячів був Г. В. Бутмі, один з ідеологів програми монархістів з економічних питань [12].

Стрижнем чорносотенного руху було дворянство. Воно було представлене практично у всіх правомонархічних організаціях, де його представники обіймали, як правило, керівні посади. Навіть у Головній Раді СРН 17 з 34 членів належали до дворянського стану. Серед 45 головуючих губернськими відділами СРН 29 були дворянами. В «Союзі русских людей» серед 48 членів-засновників 31 належав до дворянського стану [13, с. 60]. Серед них були найвідоміші бессарабські дворяни-чорносотенці П. А. Крушеван, В. М. Пуришкевич, П. Н. Крупенський, Г. В. Бутмі та інші.

Незважаючи на постійне збільшення числа купців і міщан у складі чорносотенних Рад, більшість губернських філій очолювали дворяни. Повітові відділи, в тому числі і більшість бессарабських, найчастіше очолювали місцеві священики. Що ж до промислових центрів, то там до чорносотенних організацій, поряд з дрібною міською буржуазією, входили і робітники.

Хоча дворянство дійсно стояло біля витоків чорносотенного руху, в статутах і програмах чорносотенних організацій немає жодного слова про будь-яке виняткове становище або права цього стану. Навпаки, першою ж статтею Статуту «Союза русского народа» проголошувалося, що «Союз» бере собі за неухильну мету розвиток національної російської самосвідомості і міцне об'єднання російських людей всіх станів і верств для загальної роботи на користь дорогої нашої вітчизни — Росії єдиної і неподільної» [14].

Визначальна роль у чорносотенних формуваннях належала православному духовництву. Заступниками відділів виступали, як правило, керівники місцевих єпархій. В той же час треба відмітити, що Синод, який формально забороняв духовництву займатися політичною діяльністю, насправді дотримувався по-

двійного стандарту. Зокрема участь священнослужителів у монархічних організаціях неофіційно заохочувалася.

Одним з активних провідників монархічних ідей в Бессарабії був єпископ Серафим Чичиягов. Місцеві священики М. Чакир, І. Чебан, П. Гам брали безпосередню участь в роботі організацій. До негативних наслідків участі цього стану в політичному житті регіону можна віднести те, що під час виборів до Думи духовенство перетворилося на інструмент політичної боротьби, а церква стала місцем виборчих мітингів, що дозволило радянським дослідникам дискредитувати духовенство в очах громадськості.

Поряд з духовенством активну участь в діяльності чорносотенних формувань брали чиновники та буржуазія. Активним діячем правомонархічного руху в Бессарабії був херсонський міщанин Іван Іванович Дудніченко. Він служив помічником секретаря земської управи Бессарабської губернії, брав участь у місцевому відділі СРН, співробітничав з газетами «Знамя» і «Друг». У 1912 р. брав участь у виданні «Бессарабського листка». Влітку 1912 р. був обраний секретарем Кишинівського відділу «Русского народного союза имени Михаила Архангела», а у 1913 р. став членом редакційної комісії «Книги русской скорби» [15, с.203].

Раніше вважалося, що робітничий клас не був широко представлений серед учасників праворадикальних організацій. Але факти свідчать про інше. Так, в Одесі до СРН приєдналося понад 600 робітників з «Партії правого порядку», що припинила свою діяльність після виборів до Державної Думи. Крім того, ще 1350 осіб працювали в портових артілях вантажників, що належали «Союзу». Ці кваліфіковані робітники отримували високу заробітну плату (на деяких підприємствах більше 100 крб на місяць) і, цілком зрозуміло, виступали проти страйків, що порушували нормальний виробничий процес.

За підрахунками С. А. Степанова загальна кількість робітників-чорносотенців по всій країні складала приблизно 12–13 тис. чоловік. Проте, на думку І. В. Омельянчука, цифри ці не зовсім точні, оскільки лише у відділах Одеси, Катеринослава, Києва, Слов'янська налічувалося близько 11 800 робітників, що були членами чорносотенних організацій. З середовища промислового пролетаріату чорносотенні організації рекрутували в свої

лави в основному високооплачуваних робітників і малограмотних вихідців з села, що зберігали разом з менталітетом, властивим аграрному суспільству, і монархічні ідеали [16, с. 89–90].

Місцеве селянство також було одною з активних складових монархічних організацій регіону. Створені для захисту монархії сільські відділи СРН в Бессарабії перетворилися на своєрідні селянські профспілки і, врешті решт, спрямували свою діяльність проти головної із засад самодержавства — поміщицько-го землеволодіння. Лідери монархічної партії виступали проти конфіскації землі у поміщиків, стверджуючи, що фермерство не дасть нічого позитивного, оскільки це призведе лише до деградації сільського господарства, підірве експорт, і скоротить засоби для існування сільськогосподарських робітників. Вони підкреслювали, що порушення прав приватної власності землевласників вплине і на інші суспільні верстви.

Аналіз соціального складу «Союза русского народа» свідчить про те, що до складу як центральних, так і місцевих відділів входили дворяни, духівництво, купці, підприємці, частина інтелігенції. Рядовий склад СРН — це селяни, дрібні крамари, торгівці, міщани, власники невеликих підприємств, представники пролетаріату, місцеві лікарі, вчителі, публіцисти.

Більшість членів Союзу складало селянство, особливо в районах, де був присутній відчутний тиск на росіян. Так, в Бессарабії були зафіковані випадки входження до «Союзу» цілими селами. Також в рядах «Союзу» налічувалася велика кількість робітників, багато хто з яких по суті залишався селянами. Серед міщан членами організації, в основному, були ремісники, дрібні службовці, крамари і кустарі, рідше — купці старших гільдій. Керівні пости в «Союзі» займали дворяни. Велику роль в організаційній і пропагандистській діяльності відігравали представники духовенства.

Чорносотенний рух в Бессарабії слід умовно розподілити на дві нерівномірні частини: одна, менша, складалася з дворян, великих землевласників, інтелігентів. Вони були ідеологічним ядром, чітко розуміли мету та завдання чорносотенного руху, координували іхню практичну реалізацію та аналізували реальні можливості монархічних організацій. Інша, більша частина, включала в себе велику кількість селян, дрібних підприємців і землевласників, а також маргінальні прошарки та

навіть декласовані елементи. Вся ця строката маса дуже приблизно розуміла сутність руху праворадикалів, брала в ньому участь інстинктивно, з огляду на ірраціональні мотиви. Така полярність чорносотенства через залучення до нього широкого соціального спектру і становить особливість монархічного руху в Бессарабській губернії.

Література та джерела

1. Кожинов В. В. «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории) [Электронный ресурс] / Вадим Валерианович Кожинов. — Москва, 1998. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/kozh_chern.html [10.10.2016]; Кожинов В. В.. Россия: век XX (1901–1939). Кто такие черносотенцы? [Электронный ресурс] / Вадим Валерианович Кожинов. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kogin1.php. — Дата обращения: 10.10.2016.
2. Степанов С. А. Черносотенцы: «Революционеры наизнанку» / С. А. Степанов // Политические исследования. — 1993. — № 1. — С. 37–52; Степанов С. А. Черносотенные союзы и организации / С. А. Степанов // Политические партии России: история и современность. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. — С. 84–96.
3. Михайлова Е. М. Идеология правых партий и организаций Поволжья начала ХХ века (региональный аспект) / Е. М. Михайлова // Вопросы истории. — 2007. — № 11. — С.18–34.
4. Омельянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття / Ігор Омельянчук // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 86–93; Омельянчук І. Численность Союза Русского Народа в 1907–1914 гг. в правобережных українських губерніях // История и культура: ежегодник. — М.: Индрик, 2005–2006. — С. 146–154; Омельянчук І. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / Игорь Владимирович Омельянчук. — К. : Национальный институт украинско-российских отношений, 2000. — 299 с.
5. Степанов С. А. Черносотенцы и их борьба с беззаконием и смутой [Электронный ресурс] / С. А. Степанов. — Режим доступа: <http://nationalism.org/rodina/history/chernsotnya.htm>. — Дата обращения: 10.10.2016.
6. Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900–1917 / сост. Степанов А. Д., Иванов. А. А. ; [тотв. ред. О. А. Платонов]. — М.: Институт русской цивилизации, 2008. — 640 с.
7. Кичеев В. Г. Отечественная историография чорносотенно-монархических организаций России в начале ХХ века / В. Г. Кичеев. — Улан-Удэ: ИПК ВСГАКИ, 2008. — 53 с.
8. Varta I. Partide și organizații politice în Basarabia în perioada revoluției din 1905–1907: dis... доктора ист. наук / Ion Varta. — Кишинів, 2008. — 145 с.

9. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА). — Ф. 1007 Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл та Ізмаїльському повіті. — Оп. 1. — Спр. 52: Листвуання з Бессарабським губернським жандармським управлінням, головнокомандуючим Ізмаїльського повіту, з унтер-офіцерами додаткового штату на пунктах повіту з перевірки політичної благонадійності жителів повіту, 3 січня — 16 квітня 1916 р. — 364 арк.
10. КУІА. — Ф. 1172 Колекція документів і матеріалів про революційний рух трудящих Придунайського краю. — Оп. 1. — Спр. 15. Політичний огляд помічника начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл та Ізмаїльському повіті. Фотокопія, 1907 р. — 22 арк.
11. Залежский В. Н. Монархисты / Владимир Николаевич Залежский. — Харьков, 1929. — 149 с.
12. Платонов О. Русская национальная философия в трудах её создателей [Электронный ресурс] / О. Платонов. — Режим доступа: http://hrono.ru/biograf/bio_b/butmi.html. — Дата обращения: 10.10.2016.
13. Омельянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / Игорь Владимирович Омельянчук. — К. : Национальный институт украинско-российских отношений, 2000. — 299 с.
14. Устав общества под названием «Союз русского народа» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusnar.ru/pages.php?p=charter>. — Дата обращения: 10.10.2016.
15. Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900–1917 / сост. Степанов А. Д., Иванов. А. А.; [отв. ред. О. А. Платонов]. — М.: Институт русской цивилизации, 2008. — 640 с.
16. Омельянчук И. Черносотенний рух в Україні на початку ХХ століття / Ігор Омельянчук // Сучасність. — 1997. — № 12. — С.86–93.

REFERENCES

1. KOZHINOV, V. (1998) «Chernosotency i Revoljucija (zagadochnye stranicy istorii) — «Black Hundreds» and the Revolution (The Curious Case of the page) [Online]. Moskov. 20/03/2012. Available from: http://www.hrono.ru/libris/kozh_chern.html. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian); KOZHINOV, V. (2000) Rossija: vek XX (1901–1939). Kto takie chernosotency? — Russia: Century XX (1901–1939) — Who are the Black Hundreds? [Online]. Available from: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kogin1.php. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
2. STEPANOV, S. (1993) Chernosotency: «Revolucionery na iznanku» — The Black Hundreds «The revolutionaries inside out». Politicheskie issledovaniya — Political studies. No.1. p. 37–52. (In Russian); STEPANOV, S. (2000) Chernosotennye sojuzy i organiza-

- cii — Black Hundred unions and organizations. Politicheskie partii Rossii: istorija i sovremennoст' — Political parties of Russia: History and Modernity. Moscow: Russian Political Encyclopedia. p. 84–96. (In Russian).
3. MIHAJLOVA, E. (2007) Ideologija pravyh partij i organizacij Povolzh'ja nachala XX veka (regional'nyj aspekt) — The ideology of right-wing parties and organizations of the early twentieth century, the Volga region (regional aspect). Voprosy istorii — Questions of history. No. 11. p. 18–34. (In Russian).
4. OMELYANCHUK, I. (1997) Chornosotenny rukh v Ukrayini na pochatku KhKh stolittya — Reactionary movement in Ukraine in the early twentieth century. Suchasnist' — Modernity. No.12. p. 86–93. (In Ukrainian); OMELYANCHUK, I. (2006) Chislennost Soyusa Russkogo Naroda v 1907–1914 gg. v pravoberezhnyih ukrainskih guberniyah: istoriya i kultura — The number of the Union of Russian People in the 1907–1914 biennium in the right-bank Ukrainian provinces of history and culture. Ezhegodnik. — Yearbook. Moskov. (In Ukrainian); OMEL'JANCHUK, I. (2000) Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.) — Black-Hundred movement on the territory of Ukraine (1904–1914 gg.). Kiev. p. 299. (In Russian).
5. STEPANOV, S. (1998). Chernosotency i ih bor'ba s bezzakoniem i smutoj — The Black Hundreds and the fight against lawlessness and sedition. [Online]. 15/06/1998. Available from: <http://nationalism.org/rodina/history/chernsotnya.htm>. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
6. PLATONOV, O. A. (ed.) (2008) Chernaja sotnja — The Black Hundreds. Istoricheskaja jenciklopedija 1900–1917 — Historical Encyclopedia 1900–1917. Moscow: Institute of Russian civilization. (In Russian).
7. KICHEEV, V. (2008). Otechestvennja istoriografija chernosotennomarhicheskikh organizacij Rossii v nachale XX veka — Domestic historiography of Russian Black Hundred-monarchist organizations in the early twentieth century. Ulan-Ude: IPK VSGAKI. (In Russian).
8. VARTA, I. (2008). Partide și organizații politice în Basarabia pe perioada revoluției din 1905–1907 — Political parties and organizations in Bessarabia during the revolution of 1905–1907. Kishiniv. (In Moldavian).
9. Lystuvannya z Bessarabs'kym huberns'kym zhendarms'kym upravlinnym, holovnokomanduyuchym Izmayil's'koho povitu, z unter-ofitseramy dodatkovoho shtatu na punktakh povitu z perevirky politychnoyi blahonadiynosti zhyteliv povitu — Correspondence with the Bessarabian provincial gendarmerie, chief Ismail County, from non-commissioned officers additional staff at border district of checking political reliability County residents (1916) Fund 1007. Description 1. Case 52. Komunal'na ustanova «Izmayil's'kyy arkhiv» — Municipal institution «Izmail archive». Izmail. (In Russian).

10. *Politychnyy ohlyad pomichnyka nachal'nyka Bessarabs'koho hubern's'koho zhandarms'koho upravlinnya na prykordonnomu punkti v m. Izmayil ta Izmayil's'komu poviti — Political Review Bessarabian Assistant Chief Provincial Gendarmerie Border on in. Izmail and the Izmail district* (1907) Fund 1172. Description 1. Case 15. Komunal'na ustanova «Izmayil's'kyy arkhiv» — Municipal institution «Izmail archive». Izmail. (In Russian).
11. ZALEZHSKIJ, V. (1929). *Monarhistyi — Monarchs*. Har'kov. (In Russian).
12. PLATONOV, O. *Russkaja nacional'naja filosofija v trudah ejo sozdatelej — Russian national philosophy in its creators works*. [Online]. 03/06/2011. Available from: http://hrono.ru/biograf/bio_b/butmi.html. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
13. OMEL'JANCHUK, I. (2000). *Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrayiny (1904–1914 gg.) — Black-Hundred movement on the territory of Ukraine (1904–1914)*. Kiev: The National Institute of Ukrainian-Russian relations. (In Russian).
14. *Ustav obschestva pod nazvaniem «Soyuz russkogo naroda» — Charter company under the name «Union of Russian People* (2000) [Online]. 10/02/2000. Available from: <http://www.rusnar.ru/pages.php?p=charter>. [Accessed 10 October 2016]. (In Russian).
15. PLATONOV, O. A. (ed.) (2008) Chernaja sotnja — The Black Hundreds. *Istoricheskaja jenciklopedija 1900–1917 — Historical Encyclopedia 1900–1917*. Moscow: Institute of Russian civilization. (In Russian).
16. OMELYANCHUK, I. (1997). Chornosotenny rukh v Ukrayini na pochatku XX stolittya — Reactionary movement in Ukraine in the early twentieth century. *Suchasnist' — Modernity*. No.12. p. 86–93. (In Ukrainian)

Надійшла до редакції 16 жовтня 2016 р.

УДК 94(477)/«1907–1910»

В. Д. Сусоров

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ ПСР І НЕОНАРОДНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПІСЛЯ 1905–1907 pp.

Херсонський національний технічний університет,
Бериславське шосе, 24, Херсон, 73024, Херсонська обл., Україна

Сусоров Віктор Дмитрович, д. і. н., професор кафедри філософії, політології та українознавства, e-mail: susor.v.d.v@bk.ru

АНОТАЦІЯ

У статті на основі різноманітного матеріалу аналізується кризовий стан Партиї соціалістів-революціонерів та неонародницьких організацій після революції 1905–1907 pp. Післяреволюційна криза охопила всі революційні партії, однак лише ПСР зазнала не тільки організаційного, але й ідейного удару. Разом з тим вказуються різні шляхи виходу з кризового стану як ПСР, так і керівників неонародницьких організацій. ПСР прагнула створити на місцях когорти професійних революціонерів, народні соціалісти планували добитися легалізації партії.

У підсумку статті наголошується, що усі спроби ПСР та неонародницьких організацій знайти ефективний шлях виходу з кризи в умовах урядової реакції та реалізувати окреслені завдання у той час були нереальні.

Ключові слова: криза; організація; реформа; конференція; постанова.

В. Д. Сусоров

**ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО
КРИЗИСА ПСР И НЕОНАРОДНИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ
УКРАИНЫ ПОСЛЕ 1905–1907 гг.**

Херсонский национальный технический университет,
Бериславское шоссе, 24, Херсон, 73024, Херсонская обл., Украина

Сусоров Виктор Дмитриевич, д. и. н., проф., профессор кафедры
философии, политологии и украиноведения, e-mail: susor.v.d.v@
bk.ru

АННОТАЦИЯ

В статье на основании различного материала анализируется кризисное состояние Партии социалистов-революционеров и неонароднических организаций после революции 1905–1907 гг. Послереволюционный кризис охватил все революционные партии, однако лишь ПСР испытала не только организационный, но и идеиний удар. Вместе с тем указываются различные пути выхода из кризисного состояния как ПСР, так и руководителей неонароднических организаций. ПСР стремилась создать на местах когорты профессиональных революционеров, народные социалисты планировали добиться легализации партии.

В итоге статьи подчеркивается, что все попытки ПСР и неонароднических организаций найти эффективный путь выхода из кризиса в условиях правительенной реакции и реализовать намеченные задания в то время были нереальными.

Ключевые слова: кризис; организация; реформа; конференция; постановление.

V. D. Susorov

**THE WAYS OF OVERCOMING IDEOLOGICAL
AND POLITICAL CRISIS OF THE SRP
AND NEONARODNYTS'KYKH ORGANIZATIONS
OF UKRAINE AFTER 1905–1907**

Kherson National Technical University,
Beryslavskie Highway, 24, Kherson, 73024, Ukraine

Susorov Victor Dmytryovych, Doctor of History, Professor, Professor
of thevDepartment of Philosophical Studies, Politology and Ukrainian
Science, e-mail: susor.v.d.v@bk.ru

ABSTRACT

The article analyzes the situation in the Socialist Revolutionary Party and neonarodnyts'kykh organizations after the revolutionary events of 1905–1907 on the basis of historical and memoir literature, documentary and archival material. Post-revolutionary crisis had spread to all the revolutionary parties of the Russian Empire, but the SRP has experienced not only the organizational but also ideological impact. Stolypin agrarian reform undermined the ideological foundations of the SRP, which wanted the government activities to be rejected by the conscious will of the peasants in rural areas.

Alongside with that the article extensively analyzes the crisis condition of other neonarodnyts'kykh organizations, including the SRP, observes active attempts to find a way out of the crisis. Socialist Revolutionary Party, for example, came to the conclusion that the need for creation of staff party organizations, in order to create phalanxes of professional revolutionaries. It is also shown the unreality of management of the national socialists who due to their confidence in the program and tactics tried to achieve the legalization of the party, which in those conditions did not even have the permanent relations with most of its organizations.

The conclusion of the article emphasizes that all attempts of neonarodnyts'kykh organizations and SRP to find an effective way out from the crisis in terms of the reaction of the government and to implement the scheduled tasks were impossible.

Key words: crisis; organization; reform; conference; resolution.

Однією з провідних проблем вітчизняної та зарубіжної історіографії (зрозуміло, головним чином, російської), є спроба визначити причини кризи, що охопила всі організації лівого спрямування Російської імперії, у тому числі й неонародниць-

кі, у міжреволюційний період. Відразу зауважимо, що думки опонентів неонародників з цього приводу, у тому числі й радянських науковців, які дотримувались усталених позицій та оцінок, ми опускаємо. Це проблема окремого історіографічного дослідження. Зупинимося на розгляді позицій деяких істориків, які торкалися даної проблематики.

Однак, перш ніж перейти до розгляду даної проблеми доцільно, на наш погляд, розглянути питання про те, як самі неонародники розглядали причини кризи власних організацій та Партиї соціалістів-революціонерів (ПСР). З цього приводу найбільш детальні свідчення містять роботи, висловлювання та листування місцевих діячів. Першими дослідниками історії діяльності неонародників серед селян були не лише їхні лідери, активні діячі, але й політичні опоненти [1]. Одна з перших фундаментальних робіт з історії ПСР взагалі і проблеми, що досліджуються, була написана жандармським високопосадовцем О. І. Спірідовичем. Її цінність полягає насамперед у тому, що в ній міститься значний фактичний матеріал, але оскільки вона видана на початку ХХ ст., тому вимагає уточнення багатьох положень і оцінок. Заслуговують на особливу увагу і статті російських авторів, які вийшли у 1907–1911 роках і були надруковані в основному в журналі «Русское богатство» [2].

З 20-х років минулого століття почали виходити наукові, публіцистичні дослідження та роботи мемуарного характеру зарубіжних авторів [3]. У них автори розглядали історію, в основному ПСР, правда, лише побіжно. І все ж у їхніх роботах наводиться чимало фактів агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи, зокрема есерівських організацій серед селянства.

Історики України теж внесли певний внесок у вивчення і висвітлення досліджуваної теми. Перша робота, що була присвячена історії ПСР, з'явилася ще у 20-х роках ХХ ст. [4]. Правда, робота ця носить в основному популярно-пропагандистський характер. Її відмінною рисою є слабке використання архівних і документальних матеріалів. Селянський рух, як правило, висвітлюється у відриві від робітничого руху, не досліджувалося і питання про вплив соціалістичних ідей на зростання політичної свідомості селянських мас тощо. Подібні недоліки були притаманні й іншим працям того ж періоду.

У 20–30-ті роки минулого століття розробка даної проблеми здійснювалася досить повільно, що було зумовлено накопиченням, узагальненням нових матеріалів, особливо архівних. До того ж радянські історики зосереджувалися, головним чином, на міжпартийній боротьбі та викритті негативних, з точки зору офіційної ідеології, моментів діяльності неонародницьких організацій. Друга світова війна та труднощі післявоєнної відбудови народного господарства позначилися на проблематиці наукових досліджень. У роки війни і після неї вчені в основному досліджували боротьбу народних мас за свободу і незалежність. Тому проблема неонародництва в той час втратила свою актуальність. Хоча вітри хрущовської «відлиги» сприяли принциповим позитивним зрушенням у розвитку історичної науки, однак негативні оцінки щодо діяльності неонародників, як і деяких інших партій, залишилися незмінними.

З 60–80-х років ХХ ст. в середовищі науковців почався поступовий процес переосмислення накопиченого історичного матеріалу і відходу від догматичних оцінок та нашарувань 30-х років. Уперше з'являються колективні монографії з історії непролетарських партій, у тому числі і неонародницьких [5], де висвітлюються основні віхи їхньої діяльності, правда, часто через призму тактичної лінії більшовицької фракції РСДРП. У цей період побачили світ монографії, присвячені партії народних соціалістів та есерів-максималістів [6]. Автори ввели в обіг велику кількість архівного і документального матеріалу та окреслили коло питань, що потребували вивчення.

У роки незалежності вийшли монографії [7] та наукові статті [8] як російських, так і вітчизняних істориків [9; 10], у яких зроблена спроба об'єктивно розглянути та проаналізувати історію неонародницьких організацій та їхню роль у селянському русі. Висвітлення діяльності неонародників визнане дослідниками давно назрілим. Актуальність даної проблеми визначається також аграрно-селянською проблемою, яка особливо гостро постала на зламі XIX і ХХ століть, її вирішення було умовою стабілізації соціально-економічних відносин. Однак остаточно вирішити селянську проблему у рамках самодержавного ладу, на наш погляд, було неможливо.

З робіт сучасних зарубіжних вчених заслуговує на увагу праця німецького вченого М. Хільдермайєра [11]. Свій погляд

на цю проблему М. Хільдермайер дещо скоригував, що можна бачити з матеріалів Міжнародного колоквіуму істориків, який проходив у Росії навесні 1990 р. Як М. Хільдермайер, так і російський науковець К. В. Морозов при визначенні причин кризи ПСР у постреволюційний період вказували наступні:

- посилення поліцейських репресій, які в даний період стали більш ефективними;
- неможливість існування в нелегальних умовах партій з організаційною структурою, близькою до західноєвропейських партій, що орієнтувалися на легальні умови роботи;
- криза партійних фінансів через різке скорочення джерел фінансування.

Звичайно, кожен з авторів додавав й інші причини, які, можливо, були навіть більш суттєвими від вищеперечислених. На наш погляд, найбільш повно причини кризи неонародницьких організацій та партії ПСР подав К. В. Морозов. Окрім вже вищеперечислених причин, він називає також несприятливі зовнішні умови, масовий відтік досвідчених партійних кадрів з місцевих організацій усіх рівнів (арешти, еміграція, відхід від справ і т. ін.), деморалізація значної частини партійців через низку різноманітних причин [12].

Враховуючи актуальність проблеми, автор на основі загальних теоретичних положень, історичних принципів, характеру особливостей джерельної бази прагне дати наукове висвітлення теми, що досліджується. Не претендуючи на її вичерпне висвітлення, у статті ставляться наступні завдання:

- дати аналіз організаційної та ідейної кризи у ПСР та неонародницьких організаціях;
- розкрити політику ПСР і неонародників серед селянства в післяреволюційний період;
- охарактеризувати ставлення неонародницьких організацій до національного питання та національно-визвольного руху в Україні;
- ввести у науковий обіг нові архівні матеріали та маловідомі документи.

Причини організаційної кризи неонародницьких, як загалом і інших політичних партій, полягали перш за все у загальних соціально-політичних та психологічних умовах, що склалися в Російській імперії на початку ХХ століття. У зв'язку з цим

необхідно також враховувати відмінності у будові загальноросійських і національних політичних партій від подібних західноєвропейських організацій. Політичні партії й організації на території Російської імперії почали виникати як невеликі за чисельністю, конспіративні, головно інтелігентські групи. На масові політичні партії вони почали перетворюватися лише під час революційних подій 1905–1907 рр. У цьому відношенні основне питання полягає у тому, як цей перехід вплинув на організаційну структуру і стан новостворених масових партій.

Слід констатувати, що низький рівень не лише політичної, але й загальної культури більшості населення імперії, а особливо її національних окраїн, робила його малопридатним соціальним середовищем для організаційного партійного будівництва. Результатом залучення до партійних структур слабких в ідейно-політичному відношенні елементів стали низька ідейна свідомість, партійна дисципліна, нестача навичок самоврядування, вміливих партійних працівників низового та середнього рівня. Звідси загальна слабкість як горизонтальних, так і вертикальних партійних структур.

Завершення революційних подій 1905–1907 рр., розпуск II Думи, початок столипінської аграрної реформи й урядові репресії на цьому тлі, загальна апатія та розчарування не могли не вплинути на загальний стан опозиційних партій та організацій. Особливо болісно ці процеси позначилися на одній з найбільш активних і масових партій лівого ґатунку неонародницької орієнтації — Партиї соціалістів-революціонерів. Як відомо, післяреволюційна криза охопила всі революційні партії Російської імперії. Проте саме ПСР зазнала не лише організаційного, але й ідейного удару в рамках урядової селянської реформи. Остання, як відомо, була спрямована проти селянської общини, в якій уряд вбачав мало не головну причину негараздів в аграрному секторі країни.

Інформація про перші прояви кризового стану у місцевих організаціях надходила до керівних органів партії ще з кінця 1906 — початку 1907 рр. У цьому контексті показовим є виступ представника Української обласної організації ПСР на III Раді партії в липні 1907 р. Наголосивши, що його «доповідь буде особистою», він відзначав: «Я почну з того, що справа у нас взагалі поставлена погано, хоча, вважаю, не гірше, ніж в

інших. Велика нестача людей і арешти віднімають можливість необхідного розвитку роботи в краї. Людей немає навіть в обласній організації; з п'яти обраних на червневому (обласному) з'їзді зараз лише два, два заарештовані, один залишив роботу через хворобу. Останнім часом майже не було зібрань. Слабо ведеться організаційна робота в Катеринославській і Чернігівській губерніях, краще у Київській, Катеринославській... губерніях...»

Далі доповідач інформував про відсутність зв'язків не лише з повітами, але й губернських організацій між собою. «Нам необхідно з'ясувати наше становище, — підкреслював він. — Я вважаю, що ми починаємо розходитися з бажаннями і вимогами широких мас» [13]. Даний виступ дає можливість зробити кілька висновків. По-перше, те, що доповідь була «особистою» дає можливість стверджувати, що діяльність керівництва Української обласної організації ПСР була паралізована (арешти двох з п'яти членів, хвороба третього). Дієзdatними залишалися лише двоє з обкомівців і, не маючи кворуму, вони не могли представляти всю область. Саме через це доповідь і носила «особистий» характер. По-друге, констатувалася слабка організаційна робота на рівні повітів і губерній. По-третє, пропозиція «з'ясувати наше становище» через те, що «ми починаємо розходитися з бажаннями і вимогами широких мас», означала необхідність зміни тактичної лінії партії.

Перетворення на селі, започатковані урядовим указом 9 листопада 1906 р., які були спрямовані на ліквідацію общинного землеволодіння, підривали ідеологічні основи ПСР. Як відомо, програма останньої передбачала передачу земельного фонду країни у завідування демократично організованих общин. Не дивно, що соціалісти-революціонери різко негативно відреагували на урядові заходи на селі. Спонтанно реагуючи на них, вони закликали до захисту общинних розпорядків, їх збереження та поширення.

У керівництва ПСР не викликав сумніву кінцевий провал урядових реформ на селі, оскільки воно було переконане, що реформа не задовольняє потреби селян. Однак це зовсім не означало, що ПСР пасивно спостерігала за розвитком подій на селі. До того ж лідерам ПСР хотілося, щоб урядові заходи на селі були «відкинуті свідомою волею селянства». Для цього не-

обхідно було мобілізувати селянських партійних працівників і спрямувати їх діяльність у потрібне русло [14].

В одній зі своїх статей М. І. Ракітніков — головний фахівець з аграрного питання — запропонував детальний план антистоліпінської кампанії. За його рекомендаціями потрібно було розширити і поглибити ідейний вплив на селянство шляхом друкованої та усної пропаганди, організації з'їздів, конференцій, зборів, консультацій для селян. Партійним працівникам вказувалося на необхідність пропагувати серед селян думський аграрний законопроект, конкретизуючи його згідно зі специфічними умовами конкретної місцевості. Вони повинні були також вести агітацію за удосконалення общинних розпорядків і за проведення земельних перерозподілів — це вважалося найкращою відповіддю на указ від 9 листопада 1906 р. Необхідно було вести агітацію за недопущення виділів з общини та за обмеження купівлі землі селянами у приватну власність. Пропагандисти ПСР також повинні були пояснювати селянам переваги кооперації, особливо там, де общини вже не існували, у місцевостях з подвірним землеволодінням. На думку М. І. Ракітнікова, всі перелічені заходи можна було здійснити шляхом створення широкої і міцної безпартійної селянської організації, але її основу повинна була становити більш вузька соціал-революційна партійна організація [15].

Влітку 1907 р. ЦК ПСР розробив «Круг задач, намечених партиєй соціалістов-революціонеров в деревне в настоящий момент» — офіційний документ, який містив оцінку століпінських реформ і визначав практичні заходи щодо протидії їм. Планувалося «повести агітацію за перегляд і удосконалення общинних розпорядків, за перерозподіл надільної землі, оскільки давно не було перерозподілів і значно розвинулася нерівність у землекористуванні; перерозподілі — це краща відповідь на закон (так у документі. — В. С.) 9 листопада, оскільки вони знищують головний мотив, що спонукає окремих селян до виділу». На думку авторів документу, «виділів з общини не можна допускати ні в якому разі», а агітацію на користь общинних розпорядків потрібно вести «особливо наполегливо у місцевостях з відсталими формами розворстання...» [16].

Неважко помітити, що основні ідеї цього документа були запозиченні з публікацій попереднього часу і представляли со-

бою своєрідну квінтесенцію пропозицій партійних публіцистів. Хоча ідеологи ПСР вірно підмітили капіталістичну спрямованість урядових заходів, але водночас їх спроби зосереджувалися на тому, щоб за допомогою відповідної агітації та організаційної діяльності зупинити, чи хоча б затримати процес руйнування общини. Як справедливо зауважив один з радянських дослідників, соціалісти-революціонери шукали рішення завдань соціалізму в обхід капіталізму, на шляхах, що йшли взпрізв «з об'єктивним ходом економічної еволюції суспільства» [17].

Перетворення на селі, третійчерневий державний переворот і зміна суспільно-політичної організації в самій країні, а також організаційні проблеми у середовищі ПСР вимагали чітких оцінок і конкретних практичних рекомендацій з цих питань, тому необхідність скликання повноважного партійного органу давно назріла. Ще в червні 1907 р. у керівних колах ПСР піднімалося питання про необхідність скликання чергового партійного з'їзду. Однак відшукати кошти, необхідні для його проведення за кордоном (блізько 50 тис. руб.), не вдалося. У свою чергу Рада уявлялася партії не досить представницьким органом для вирішення кардинальних проблем поточного моменту, а тому було вирішено разом з Радою ПСР скликати і партійну конференцію [18]. У травні 1908 р. було підготовлено повідомлення ЦК місцевим організаціям про скликання загальнопартійної конференції.

З 4 по 10 серпня 1908 р. у Парижі проходила перша загальнопартійна конференція соціалістів-революціонерів. На ній були присутні делегати від 17 обласних організацій і закордонні партійні діячі. Всього з Росії прибули 20 осіб, у тому числі четверо з України, закордонні органи представляли 15 осіб. Одночасно було скликано і Раду ПСР. Конференція мала дорадчий характер, але Рада партії мала право надавати прийнятим конференцією резолюціям статус обов'язкових для виконання партійних настанов [19].

Після відкриття роботи конференції, починаючи з 5 серпня, були заслухані звіти з місць. Їх сукупність склала масштабну, але досить пессимістичну картину майже повсюдного розгрому есерівських організацій і різкого спаду роботи на місцях. Вранці 6 серпня було заслухано звіт представника Південноросійського обласного комітету ПСР. На жаль, повної картини він

змалювати не зміг, оскільки не мав відповідних даних по Бессарабській і Херсонській губерніях — їх представники не прибули на обласну конференцію. Доповідач відзначав, що у Херсонській губернії «півтора року тому робота йшла дуже добре, але що збереглося від неї після розгрому організацій — цього визнати не вдалося». В північних районах Таврійської губернії, де переважало сільське населення, робота йшла досить жваво. Констатувалося, що виділів з общини спостерігалося менш за все в місцевостях, де діяли сильні партійні організації [20].

Співдоповідач з цього питання інформував присутніх про те, що в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії існують селянські братства, які ведуть посилену боротьбу проти виділів з общини [21]. Вранці наступного дня була заслухана звітна доповідь представника Українського обласного комітету ПСР. Він наголошував, що загальне становище характеризується прагненням мас до організації, «до згуртування на ґрунті наших партійних гасел», а з іншого боку — в партійних центрах «лютоують провали і безлад усякого роду». Оскільки три представники Українського обласного комітету ПСР запізнилися на конференцію, то їх співдоповідь була заслухана лише 11 серпня, але її головні положення співпадали з даними, наведеними головним доповідачем [22].

На основі інформації, отриманої від учасників конференції, ЦК ПСР була складена «Сводка сведений о современном положении в деревне», витримана в оптимістичному дусі. В ній зокрема, стверджувалося, що «партія, спираючись на революційні елементи села... має всі дані для того, щоб... остаточно закріпити свій ідейний та організаційний вплив на маси» [23]. Важливою подією конференції стала доповідь про боротьбу з урядовим законодавством. Оцінка столипінської реформи у цілому була вірною, однак методи боротьби пропонувалися нереальні. Справа у тому, що реалізація останніх передбачала наявність міцних і розгалужених селянських організацій. А саме їх і бракувало. В ході конференції, незважаючи на її в цілому оптимістичний тон, рефреном звучала думка про організаційну кризу партії [24]. У звітній доповіді про діяльність ЦК ПСР один з лідерів партії В. Чернов змушений був визнати: «Правівників на місцях залишилося дуже мало, і внаслідок цього проміжні ланки між масами і центральними органами партії

ослабли». Партийна «організаційна криза — і дуже тяжка, — констатував він, — не підлягає сумніву» [25].

Як вже зазначалося, заходи по боротьбі з урядовою політикою передбачали наявність потужних місцевих організацій, а між тим вони були розгромлені жандармами або ж з різних причин припинили діяльність. Очевидно, саме з цієї причини рекомендації керівництва ПСР і центрального друкованого органу «Знамя труда» викликали серед місцевих партійців несприйняття, невдоволення, а інколи й відверте роздратування. Подібні настрої настільки поширилися, що ігнорувати їх було вже неможливо. В 1910 р. вийшло п'ять номерів «Знамени труда». У трьох з них були вміщені критичні матеріали щодо тактики, розробленої керівництвом ПСР і пропагованої друкованими органами партії. Прикладом може служити стаття одного з соціалістів-революціонерів Н. Н. Соколова. Вона була надрукована під псевдонімом «Старий працівник» [26].

Торкаючись становища в партії, він писав, що ситуація в країні вже давно змінилася, але жодної реакції з боку керівних органів і друкованих видань не помітно. Натомість у директивних статтях «Знамени труда» «панує якась мертвечина і повторюються старі слова... наче ніяких питань немає, немов комусь потрібні старі відповіді без урахування нових обставин». Як наслідок — «революційні заклики зависли у повітрі, нікого не збуджуючи... залишилася лише революційна фразеологія... Робота зійшла нанівець». Через репресії, загальну апатію та «розруху» партійного механізму останні півтора-два роки література не доходить до села, і там майже зовсім немає організаційної роботи. «Там немає ні нашого слова, ні нашого діла» [27].

Керівництво ПСР під час проведення першої загальнопартійної конференції хоча й визнало наявність глибокої організаційної кризи, але практичних заходів з метою її подолання, з цілої низки об'єктивних причин, здійснити не змогло. Криза поглиблювалася. У травні 1909 р. на V Раді партії представник Української області пессимістично характеризував стан партійних справ: «Об'єднаного обласного центру у вигляді Обласного комітету або Обласного бюро в Українській області не існує приблизно з часу Лондонської конференції. Що стосується окремих організацій в області, то з 8 губерній, які заражовані

в область, губернські організації існують лише в чотирьох. Відсутні губернські організації у Волинській, Подільській, Чернігівській губерніях. Характерним явищем є в Українській області крайня слабкість організацій, надзвичайно мала кількість працівників і повна відсутність професіоналів. Що ж стосується селянських організацій, то їх, на моє глибоке переконання, в будь-який момент можна відновити, навіть у значній кількості, але потрібно мати хоча б одного селянського працівника, бо там на 8 губерній немає жодного такого».

Заслуговує на увагу твердження про можливість відновлення селянських організацій, з якого можна зробити висновок — селянських організацій в Українській області, за поодиноким виключенням, не існувало. Однак залишалася значна кількість селян, які представляли грунт для подальшої організаційної роботи (колишні члени селянських братств ПСР, співчуваючі, невдоволені аграрними урядовими заходами та інші). Однак розгорнути відповідну діяльність на селі ПСР не могла через кризовий стан партійних структур, а тому селянські організації, які ще існували, фактично були кинуті напризволяще, що в подальшому мало вкрай негативні наслідки.

У липні 1909 р. член ЦК ПСР В. Зензінов разом з іншими членами ЦК відбув до Росії. У листі, адресованому І. Фондамінському, він ділився враженнями від поїздки по Українській області: «Вимоги на літературу велиki, і якби сьогодні у розпорядженні області опинилося 10–20 пудів її — то, безперечно, цю літературу легко можна було б розповсюдити по селах і повітових містах. Працівників у містах страшно мало... Як при таких умовах будувати організації, вести взагалі планомірну партійну роботу — аллах знає. Між тим реальні можливості для праці, повторюю, є. Взагалі потрібна ініціатива, потрібні всього лише ініціативні люди — тоді і робота піде». В іншому листі тому ж адресату, ділячись своїми враженнями й планами після відвідин організацій у Києві, Харкові, Полтаві, В. Зензінов писав: «Загальне враження таке: справжньої роботи, міцно поставленої, ніде немає» [28].

Подібна ситуація спостерігалася і в інших містах України, про що свідчить перлюстрований лист за підписом «Віра», відправлений з Одеси до Варшави 7 червня 1907 р.: «Після розгону Думи у всіх тут настрайі пригнічений, смутний, а в деко-

го напружений. Жахливі провали. Працівників немає, справа загальмувалася; де тут взятися хорошому настрою? У ці дні тут були величезні арешти; кого тільки могли, забрали; до 400 душ. Повсюди жахливі арешти у містах, а ще більше у селах. Тут залишилися тільки один чоловік та пара дівиць». Та ж авторка у черговому листі тому ж адресатові від 7 листопада того ж року відзначала слабкість міських організацій, відсутність коштів, що «жахливо гальмує справу, оскільки нема на що розвернутися і що-небудь порядне створити». Проявлялися й оптимістичні настрої: «Але тепер робота потроху налагоджується, настрій зростає» [29].

Майже через півроку інший одеський соціаліст-революціонер у листі до Катеринослава від 4 травня 1908 р. писав: «З партійного життя не можу повідомити нічого відрядного: «організації», що ще залишилися, ледве животіють. Я написав організації в лапках, тому що, на мою думку, зараз нічого немає... після сильного підйому слідує спад громадської енергії» [31]. У той же час житомирські есери повідомляли у Київ: «До поточного року у нас існувала група «соціалітів-революціонерів, що навчаються» (очевидно, мова йшла про членів партії, які проходили курс навчання в освітніх закладах), підвідділ місцевого комітету с.-р., тепер же наша група зовсім розгромлена, всі спроби знову відновити її не принесли успіху» [31].

Отже організаційна криза, що охопила ПСР робила неможливою реалізацію тактичних настанов керівництва партії. Останнє, у свою чергу, через руйнацію партійних структур було мало проінформоване про реальний стан справ у місцевих організаціях. Хоча керівники ПСР визнавали сам факт організаційної кризи, однак вони явно недооцінювали її масштаби. Створився своєрідний вакуум між керівними органами партії та місцевими організаціями, контакти носили спорадичний характер. До того ж не останню роль відігравав фактор відірваності керівництва від місцевих організацій, адже провідні партійці перебували за кордоном, а це ускладнювало проблему вертикальних взаємозв'язків. Результатом організаційної кризи стало напрацювання керівництвом ПСР тактичних настанов, які просто неможливо було реалізувати, що викликало нерозуміння, невдоволення, а інколи й роздратування партійних діячів місцевого рангу.

Необхідно зауважити, що у міжреволюційний період організаційна криза, у тій чи іншій мірі, охопила майже всі опозиційні до царського уряду організації. Не оминули ці процеси й організацію ліберальних неонародників — Трудову народно-соціалістичну партію (ТНСП). Вона пройшла через процеси руйнації вертикальних і горизонтальних організаційних зв'язків. На 1910 р. керівництво не мало зв'язків з переважаючою більшістю організацій, діяльність провідних Петербурзької та Московської груп згасла. Загальним фоном цих процесів у післяреволюційній Росії було широке розповсюдження в ліберальних і радикальних колах відчуття апатії, розчарування і, як наслідок, відходу від партійних справ. Лише з початком Першої світової війни знову виникали нові партійні групи і намітилася тенденція до їх консолідації.

Після третьочервневих подій 1907 р. народні соціалісти опинилися перед складною дилемою: чи брати участь у виборах до III Думи при примарній надії утворення у ній блоку лівих партій і груп, або ж спробувати зблизитися з селянством в обхід Думи на основі подальших спроб здійснення ідеї «відкритої партії». Для відпрацювання тактики вирішено було скликати III партійну конференцію. Вона відбулася під час подорожі пароплавом по озерам Фінляндії 25–29 липня 1907 р. У ній взяли участь 23 особи, у тому числі один делегат від одеської групи. Очевидно, серед присутніх був хтось, знайомий з положенням у Катеринославській губернії. Можливо, він був присутній як гість (всього їх було 5 осіб). Справа у тому, що при повідомленнях з міст з'ясувалося: у Катеринославській губернії населення скептично ставиться до виборів у чергову Думу, в Одеській губернії висловилися за вибори [32]. У результаті бурхливої полеміки було прийняте рішення брати активну участь у виборчій кампанії, при цьому використовувати її для пропаганди партійної програми і залучення нових сил. Відзначалося, що ситуація така, що не можна зосереджувати боротьбу на якісь конкретній формі, а необхідно розвивати її в усіх можливих видах [33]. Хоча лідери народних соціалістів і говорили про необхідність позадумської діяльності в масах, навіть рекомендували приділяти їй першочергове значення, на практиці у передвиборчій кампанії була мало не єдиною реальною справою, що була доступною для партійців.

Організаційний комітет ТНСП склав і гектографованим способом розповсюдив інструкцію місцевим партійним групам. У ній членам партії повідомлялося про результати III конференції і містилися вказівки про напрями практичної діяльності. Згідно з інструкцією, головним завданням народних соціалістів на поточний момент була організація масових дій з захисту політичних та економічних прав трудового народу. Бажано, вказувалося в інструкції, щоб місцеві групи там, де вони мають достатньо сил, сприяли влаштуванню страйків, виступів, бойкотів особливо шкідливих осіб чи заходів, проводили в органи сільського і волосного самоврядування осіб, відданих народу, проникали у профспілки і кооперативи [34].

В інструкцію не випадково було включено застереження — виконувати її там, де є достатньо сил. Однак саме організаційних структур у народних соціалістів на місцях на осінь 1907 р. майже зовсім не існувало. Департамент поліції 18 жовтня 1907 року запросив у начальників районних охоронних відділень і губернських жандармських управлінь відомості про місцеві групи народних соціалістів [35]. Через певний час були отримані відповіді з різних місць імперії — від Варшави до Владивостока. Надіслані рапорти були майже однотипні: народно-соціалістична партія не існує [36].

Лідерам та активістам фактично не лишалося нічого іншого, як із жалем згадувати на сторінках «Русского богатства» про минулий масовий селянський рух. Саме він протягом 1905–1907 рр. давав їм можливість відчувати себе впливовими громадськими діячами. Спад масового аграрного руху почав породжувати серед народних соціалістів навіть відверто крамольні ідеї, зокрема про визнання мало не користі стихійних форм селянського протесту. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття, вміщена у липневому номері «Русского богатства». З надією на подальший розвиток селянських заворушень автор писав про підпали, погроми, потрави та інші способи «вижити поміщика своїми засобами». «Різні тактичні гасла несла інтелігенція в село, — відзначав він. — Беру для прикладу одне з них: не допускайте погромів, бережіть сили для організованого натиску. Про нього мені тим легше говорити, що і я його писав у газетах і книжечках, призначених для селян. I сам вірив у нього... і інших переконував вірити.

Нешодавно мені довелося розмовляти з одним знайомим селянином про переваги організованого натиску перед стихійними спалахами. Він вислухав мене і відповів: — Воно ясно. Організація ця сама... Чого би ще кращого! Та звідки ж ти її візьмеш? А в нас нещодавно один землячок барському жеребецеві копита підрізав... Зараз скажімо, наприклад жеребець, завтра кобила, після завтра німецьких корів трошки того... нічого, — якого захочеш поміщика можна зі світу зжити... — Та чим же скотина винна? — Скотина ясно... Однак і то сказати: на бійку йдучи волосся не шкодують». Далі автор продовжував: «І ось я... з моїм гаслом «організація», а не «розгром» стою перед безумовно страшним явищем. Я... готовий повторити свою «організацію». Але у мене запитують: де ти її візьмеш?» [37].

Провідні діячі ТНСП, як, наприклад, В. О. М'якотін, О. В. Пешехонов, на сторінках того ж видання продовжували шкодувати про минулі селянські заворушення і розповсюджувати віру в те, що хоча народ — це «загадковий незнайомець», не може народне море «не зруйнувати того, що стоїть на шляху його волі», «історичний потік зупинитися не може — дамба повинна бути зруйнована» і т. п. [38]. У той же час згідно з інструкцією Організаційного комітету партії, членами якого були між іншим і вищезазначені особи, категорично заборонялося утворювати при народно-соціалістичних групах бойові дружини під приводом побоювання анархічних дій з їхнього боку [39].

Звичайно, керівники ТНСП були громадськими діячами і намагалися бути ними у період посилення урядового наступу на опозиційні сили. Вони розуміли, що політична реальність є такою, що марно чекати, коли розв'ється ніч реакції. У зв'язку з цим виникало питання, хто візьме на себе ініціативу майбутнього революційного виступу — народ чи інтелігенція? На кого власне робити ставку? Для одного з провідних ідеологів і лідерів партії А. В. Пешехонова це залишалося нез'ясованим, хоча в одній зі своїх статей він наголошував, що «до сих пір починала інтелігенція» [40]. З чого потрібно було починати у нових умовах? На це «Русское богатство» давало таку вказівку: «Необхідно, звичайно, перш за все посилити і розвинути постійні кадри». «Тепер маса відійшла. Питання про її організацію не є, як у розпал руху, невідкладним і гострим. Однак до масової організації потрібно якомога ретельніше підготувати-

ся... Маса може та і повинна дуже швидко знову з'явитися на арені, і ми повинні бути готові, щоб швидко сформувати з неї вірну політичну армію. Інакше ми знову будемо розбиті» [41].

Отже, головне завдання полягало у створенні кадрових партійних організацій, що на мові більш радикальних політичних організацій — соціалістів-революціонерів чи соціал-демократів — означало створення когорти професійних революціонерів. Однак проблема полягала у тому, чи будуть ці організації конспіративними, фактично нелегальними, чи лідери народних соціалістів будуть захищати ідею «відкритої» партії. Керівництво ТНСП продовжувало відстоювати попередні позиції про відкритість партії. І це незважаючи на те, що через певний час після публікації прізвищ членів Організаційного комітету кожен з них отримав судові повістки. Це могло свідчити лише про те, що за ними проводився нагляд відповідних правоохоронних структур Російської імперії. Не дивно, що представники місцевих груп не поспішали діяти за прикладом своїх лідерів. Необхідно зауважити, що III конференція ТНСП залишила питання про легалізацію партії відкритим до установчого з'їзду.

Дискусія щодо відкритої партійної діяльності знову була поставлена на порядок денний у лютому 1909 р. на нараді Організаційного комітету партії з представниками столичних організацій. Керівництво народних соціалістів, хоча й намагалося відстоювати свою позицію, але змушене було піти на компроміс. Пояснювалося, що принцип «відкритості» не відповідає у дійсності поняттю легальності, а тому місцеві організації можуть самі вирішувати, чи обнародувати їм списки своїх членів і робити відкритим доступ на свої зібрання. Остаточне ж рішення знову було відкладено до загальнопартійного з'їзду [42].

Керівництво народних соціалістів прагнуло своєю поміркованістю в програмі і тактиці, відкинувши ідею збройного повстання і терористичні методи боротьби, на чому наголошували соціалісти-революціонери, намагалося добитися легалізації партії. Однак, саме партії, як структою організаційної структури не існувало. Про це свідчать і документи правоохоронних органів Російської імперії. Наприклад, у травні 1909 р. начальник Відділу по охороні громадської безпеки і порядку м. Москви повідомляв у Департамент поліції, що легалізація

енесам не вдалася, а їхня організація залишилася мертвонародженою. Внаслідок цього народні соціалісти як партія не існують, а представляють лише погано зв'язану мережу невеликих інтелігентських гуртків. «У зв'язку з тим, що активні прояви групи мізерні, — відзначалося у вказаному документі, — потреби у прийнятті проти членів її будь-яких заходів, окрім агентурного спостереження, не зустрічаються, оскільки репресії можуть лише підняти партію в громадській думці». Відносно ТНСП рекомендувалося здійснювати вибіркові обшуки і за їхніми результатами приводити дізнання проти окремих осіб. «Вириваючи, таким чином, окремих працівників групи і дезорганізуючи її цим, адміністрація не привертає в той же час увагу громадськості до групи в цілому» [43].

Ця тактика була застосована до одного з лідерів народних соціалістів А. В. Пешехонова. Як відомо, у січні 1909 р. він випустив брошуру «Старий і новий порядок володіння надільною землею», що була присвячена розгляду негативних для селян наслідків урядових перетворень в аграрному секторі країни. Брошюра розповсюджувалася погано, а до головного адресата — селянства взагалі не доходила. Тоді автор, очевидно використавши свої давні адресати з числа сільських жителів, розіслав свій твір поштою з проханням надіслати відгук. Протягом зими 1909–1910 рр. було розіслано більше 700 примірників [44]. Напевно сподіваючись, що чергова його праця навряд чи буде надто популярною серед населення, цензурую було дано дозвіл на її друк. Однак неперебачуваною була ініціатива самого автора щодо її розповсюдження. У зв'язку з цим представники місцевої влади в особі губернаторів давали вказівки поліцейським управлінням прийняти відповідні «енергійні» заходи.

Сам А. В. Пешехонов на сторінках «Русского богатства» намагався навіть іронізувати. Мовляв, живи він в Англії, то міг би притягти до суду губернаторів за нанесення матеріальних збитків автору, але оскільки він живе у Росії, то йому не залишається нічого іншого, як розповісти про це на сторінках відомого видання [45]. Звичайно, для А. В. Пешехонова це був сміх крізь слези. Не дивлячись на те, що брошюра була офіційно дозволена цензурою, Департамент поліції побачив у ній всі ознаки політичного злочину. У результаті вироком від

11 березня 1911 р. О. В. Пешехонова було засуджено на півтора року ув'язнення. Покарання він відбував у Двінській фортеці. Саме там він мав достатньо часу, аби подумати над тим, що оргкомітет ТНСП і редакція «Русского богатства» знаходяться саме в Петербурзі, а не в Лондоні.

Таким чином, із завершенням революційних подій 1905–1907 рр. ТНСП, як і інші революційні організації неонародницького напряму вступила в площину ідейно-політичної та організаційної кризи. Ідейно-політична криза була пов'язана, головним чином, з результатами столипінської аграрної реформи, появою серед партійців своєрідних «общиннофілів», хоча, як відомо, саме народні соціалісти досить скептично ставилися до общинної організації селян. Що ж стосується організаційної кризи, то, на наш погляд, ТНСП знаходилася лише в стадії формування. Завершення революційних процесів у 1907 р., урядові репресії, апатія, розчарування і, як наслідок, відтік партійних кадрів, привели до того, що ТНСП від зародкового стану скотилася до ембріонального.

Поряд із загальноросійськими неонародницькими партіями на рубежі XIX і XX століть на окраїнах Російської імперії виникають національні організації такого ж типу зі своїми специфічними вимогами, гаслами і програмами. Не оминув цей процес і Україну, хоча її національно-політичне визначення через низку причин йшло дуже повільно. Історія дала українським есерам ще один шанс для згуртування у повноцінну політичну партію. Сталося це у 1908 р., коли до складу УПСР увійшли члени української народної оборони («Оборона України»). Проте ніякого об'єднавчого з'їзду, який би виробив програму чи прийняв статут, проведено не було, що значною мірою пояснюється й об'єктивними обставинами. В одній з листівок, виданій УПСР з цього приводу, зазначалося: «В 1907 р. «УНО» провела свій останній з'їзд на якому... прийняла програму українських соціалістів-революціонерів і так злилася з ними» [46]. Наведена цитата цікава твердженням про те, що УНО «прийняла програму» УПСР. Однак, загальновідомо, що програма і статут УПСР були прийняті лише на установчому з'їзді, що проходив у Києві 4–5 квітня 1917 р. У такому разі виникає питання, про яку програму УПСР може йтися?

У даному випадку можна зробити певне припущення. Формування і становлення УПСР об'єктивно гальмувала діяльність ПСР. Як вже вказувалося, значна кількість українців перебувала у лавах цієї партії і мала власні погляди на роль і місце УПСР у громадсько-політичному житті. Зокрема на конференції українських есерів 1907 р. були присутні і українці — члени ПСР. Вони запропонували не утворювати самостійної організації, а вступити до ПСР окремою селянською групою. Фактично пропонувався варіант, який було реалізовано відносно Українського соціал-демократичного союзу («Спілки»). Після відокремлення від РУП діячі «Спілки» на Женевській конференції навесні 1905 р. вступили до меншовицької фракції РСДРП на правах автономної організації. Однак у даному випадку подібний варіант не пройшов. Дискусія з цього питання завершилася тим, що представники ПСР покинули конференцію, решта — проголосили себе установчими зборами УПСР і обрали ЦК [47]. Тоді ж з'ясувалося, що загальна ідеологія українських есерів мало чим відрізнялася від ідеології ПСР. Розбіжності торкалися питання скликання Українських Установчих зборів і аграрної програми. Можна припустити, що об'єднання українських есерів з УНО відбулося на основі соціал-революційної ідеології з елементами вимог врахування національної специфіки України.

Щодо аграрної програми, то на початку ХХ століття українські есери її фактично не мали. Існували лише певні погляди на цю проблему, деякі відомості про основи аграрної реформи у планах українських есерів містять спогади М. Ковалевського. Єдиною соціальною верствою, яка відстоювала і зберігала національний характер впродовж століття, вважалося українське селянство. Ця найбільша група населення України вважалася, на думку українських есерів, вихідним пунктом і соціальною підставою національно-визвольних прагнень України. З цього випливав висновок про необхідність радикальної аграрної реформи. За міркуванням українських соціалістів-революціонерів, ця реформа мала б подвійне значення: «по-перше, економічно зміцнила б селянство, розширюючи його володіння землею, а по-друге, усунула б з соціальної структури України так звані панські маєтки, які... були осередками не тільки соціального й політичного гноблення нашого народу, а й осеред-

ками русифікації, а на Правобережжі — полонізації...» [48]. Отже українські есери, на відміну від ПСР, в аграрній сфері планували націоналізувати земельну власність, що означало її передачу до рук державних органів України. До того ж враховувався і національний аспект — ліквідація поміщицького землеволодіння, як основи не лише соціально-економічного, громадського і політичного гніту, але й національного гноблення.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що запропоновані ПСР та іншими неонародницькими організаціями заходи боротьби з урядом у тих умовах були практично неможливі. Керівництво по суті самоусунулося від селянських мас, а форми і методи боротьби місцеві партійні організації повинні були визначати самостійно, згідно з конкретними місцевими умовами. Окреслені завдання на покращення общинних розпорядків, посилення агітації на користь більшої зрівняльності в земле-користуванні, кращого розподілу податкового тягаря і покращення методів розподілу землі в умовах царської реакції були практично нездійсненні.

Наявність розрізнених організацій українських есерів не привела до сформування єдиного політичного центру, а відтак — політичної партії. Програмні документи більшості українських політичних партій свідчили: ідея української державності здебільшого набуvalа форми національно-територіальної автономії у складі федераційної Російської держави. Загальний процес демократизації суспільного життя, складовою частиною якого був український національно-визвольний рух, що активізувався після лютневих подій 1917 року, зумовив створення єдиного українського політичного центру — Центральної Ради.

Література та джерела

- Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. — Пг., 1918. — 623 с.; Быстрынский В. Меньшевики и эсера в русской революции. — Пг., 1921. — 80 с.; Мещеряков В. Партия социалистов-революционеров: в 2 ч. — Ч.1. — М., 1922. — 130 с.
- Семевский В. И. Правительственное покушение против общинного землевладения // Народно-социалистическое обозрение. — СПб., 1907. — Сборн. XI. Елпатьевский С. Куда? // Русское богатство. —

1908. — № 9. — С. 89–130; Пешехонов А. В. На очередные темы. Кто начнет? Кто начал? // Русское богатство. — 1908. — № 9. — С. 131–145; Пешехонов А. В. На очередные темы Революция наоборот // Русское богатство. — 1908. — № 2. — С. 126–175; Пешехонов А. В. На очередные темы. Из крестьянских писем // Русское богатство. — 1910. — № 6. — С. 104–108; Огановский Н. Первые итоги «великой реформы» // Русское богатство. — 1911. — № 10. — С. 124–162.
- Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) // Літературно-науковий вісник. — 1919. — № 1. — С. 92–107; Животко А. 50 років. До історії української партії соціалістів-революціонерів. — Прага, 1936. — 19 с.; Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — 720 с.
  - Черномордик С. Эсера (Партия социалистов-революционеров). — Харьков, 1930. — 57 с.
  - Василевский Е. Г. Идейная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. — М., 1960. — 228 с.; Гусев Е. Г., Ерицян Л. А. От соглашательства к контрреволюции (Очерк истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). — М., 1968. — 448 с.; Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции (Исторический очерк). — М., 1975. — 384 с.; Гинев В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества 1902–1914. — Л., 1983. — 336 с.; Непролетарские партии России. Урок истории (Политическая линия большевиков по отношению к непролетарским партиям). — М., 1984. — 566 с.; Спирина М. В. Крах мелкобуржуазной концепции социализма эсеров. — М., 1987. — 206 с.
  - Жуков А. Ф. Идейно-политический крах эсеровского максимализма. — Л., 1979. — 160 с.; Павлов Л. Б. Эсера-максималисты в Первой российской революции. — М., 1989. — 239 с.
  - Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1917–1914 гг. — М., 1998. — 624 с.; Политические партии России. История и современность / под ред. А. И. Зевелева и др. — М., 2000. — 632 с.
  - Вишнев Р. В. «Дело Азефа» в русской периодической печати 1909 г. // Вестник Московского университета. Серия 8: История. — 1997. — № 5. — С. 66–79; Ерофеев Н. Д. Социалисты-революционеры середины 90-х годов XIX в. — октябрь 1917 года // Политические партии России: история и современность. — М., 2000. — С. 169–209.
  - Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. — К., 2004. — 199 с.; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінка історії УПСР). — К., 1999. — 271 с.
  - Сусоров С. В. Проблеми кооперації в партії та практичній діяльності соціалістів-революціонерів // Гуманітарно-економічні дослідження. — 2012. — № 1. — С. 10–15.

- слідження: збірн. наук. досліджень. Т. 1. — Миколаїв; Одеса, 2005. — С. 147–152; Сусоров С. В. Українські соціалісти-революціонери в 1907–1917 рр. // Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»: доповіді та повідомлення. Т. 3. — Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2003. — С. 260–264; Сусоров С. В. Вплив столицінської аграрної реформи на стратегію і тактику соціалістів-революціонерів (На матеріалах України) // Гуманітарно-економічні дослідження. Т. 1V. — Миколаїв; Одеса, 2007. — С. 113–135.
11. Hildermeier M. Der Sozialrevolutionare Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914). Koln; Wien, 1978. — S. 309.
  12. Морозов К. В. Вказ. праця. — С. 606, 607.
  13. Там само. — С. 36.
  14. Сусоров С. В. Вплив столицінської аграрної реформи... — С. 120.
  15. Знамя труда. — 1907. — № 3. — С. 7.
  16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (України). — Ф. 1597. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 15.
  17. Василевский Е. Г. Вказ. праця. — С. 138.
  18. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 258–259.
  19. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. Август 1908. — Париж, 1908. — С. 240–241.
  20. Протоколы первой общепартийной конференции ПСР. — С. 40, 41.
  21. Там само. — С. 42.
  22. Там само. — С. 50, 53.
  23. Там само. — С. 154.
  24. Там само. — С. 24, 25, 27, 37, 39, 41, 43.
  25. Там само. — С. 56, 57.
  26. Морозов К. Н. Вказ. праця. — С. 317.
  27. Знамя труда. — 1910. — № 25. — С. 10–12.
  28. Государственный исторический архив Российской Федерации (ДІАРФ). — Ф. 6212. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 78, 79.
  29. ЦДІА України. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 214. — Арк. 34, 100.
  30. ДІАРФ. — Ф.102, ДП ОВ, 1908. — Спр.8. — Ч.4. — Арк.7.
  31. Там само. — Ч.10. — Арк. 10.
  32. Сипченко А. В. Народно-соціалистическая партия в 1907–1917 гг. — М., 2006. — С. 100, 101.
  33. Там само. — С. 102.
  34. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОВ, 1907. — Спр. 15. — Арк. 81.
  35. Там само. — Арк. 122.
  36. Там само. — Арк. 137, 141–144, 151–154.
  37. Петрищев А. Б. Без победителей // Русское богатство. — 1907. — № 7. — С. 88, 89, 106.
  38. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 230.
  39. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОВ, 1907. — Спр.15. — Арк. 81.

40. Пешехонов А. В. На очередные темы. Кто начнет? — Кто начал...// Русское богатство. — 1908. — № 2. — С. 145.
41. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 231.
42. Там само.
43. ДІАРФ. — Ф. 102, ДП ОВ, 1908. — Спр. 9. — Ч. 35. — Арк. 300.
44. Гинев В. Н. Вказ. праця. — С. 233.
45. Пешехонов А. На очередные темы // Русское богатство. — 1910. — № 6. — С.104–108.
46. Курас И. Ф. Торжество пролетарського интернаціоналізма и крах мелкобуржуазных партій на Україні. — К., 1978. — С. 69.
47. Ковалевський М. Од романтики до реалізму. — С. 93.
48. Ковалевський М. При джерелах боротьби. — С. 47.

REFERENCES

1. SPYRYDOVYCH, A. Y. (1918) *Partija socialistov — revolucionerov i ee predstvenniki. 1886–1916.* — *Party of Socialists — Revolutionaries and its Predecessors. 1886–1916.* BYSTRJANSKIJ, V. (1921) *Mensheviki i jesery v russkoj revoljucii.* — *The Mensheviks and Socialist-Revolutionaries in the Russian Revolution* MESHHERJAKOV, V. (1922) *Partija socialistov — revolucionerov.* — *Party of Socialists and Revolutionaries.* — Moscow: Nauka. (In Russian).
2. SEMEVSKI, V. I. (1907) *Pravitel'stvennoe pokushenie protiv obshchinnogo zemlevladeniya* — *The government's assassination attempt against the communal land tenure.* *Narodno-socialisticheskoe obozrenie* — *National Socialist Review.* No XI. pp. 89–130; ELPAT'EVSKIJ, S.(1908) *Kuda?* — *Where to?* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 9. pp. 131–145; PESHEHONOV, A. V. (1908) *Na ocherednye temy. Kto nachnet? Kto nachal?* — *On the next themes. Who will start? Who started it?* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 9. pp. 89–130; PESHEHONOV, A. V. (1908) *Na ocherednye temy Revoljucija naoborot* — *On the next themes contrary revolution.* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 2. pp. 126–175 ; PESHEHONOV A. V. (1910) *Na ocherednye temy. Iz krest'janskih pisem* — *On the next themes. From peasant letters.* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 6. pp. 104–108; OGANOVSKIJ, N. (1911) *Pervye itogi «velikoj reformy»* — *The first results of the «Great Reform».* *Russkoe bogatstvo — Russian wealth.* № 10. pp.124–162 (In Russian).
3. KOVALEVSKYI, M. (1919) *Od romantyky do realizmu (Z istorii odniiei partii)* — *From romance to realism (The history of one party).* *Literaturno-naukovyi visnyk* — *Literary Research Bulletin.* No. 1. pp. 92–107; ZHYVOTKO, A. (1936) *50 rokiv. Do istorii ukrainskoi partii sotsialistiv-revolutsioneriv* — *50 years. To the history of Ukrainian Socialist Revolutionary Party.* Praha; KOVALEVSKYI, M. (1960) *Pry dzerelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii — Sources of struggle. Memoirs, experience, reflection.* (In Ukrainian).

4. CHERNOMORDIK S. (1930) *Jesery (Partija socialistov — revolucionerov)*. — The SRS (Socialist Revolutionary Party). Kharkov. (In Russian).
5. VASILEVSKIJ, E. G. (1960) *Idejnaja bor'ba vokrug stolypinskoj agrarnoj reformy* — The ideological struggle around the Stolypin agrarian reform. Moscow; GUSEV, E. G. & ERICJAN, L. A. (1968) *Ot soglashatel'stva k kontrrevoljucii (Ocherk istorii politicheskogo bankrotstva i gibli partii socialistov — revolucionerov)* — From compromise to the counter-revolution (Essay on the history of political bankruptcy and the death of the Socialist Revolutionary Party). Moscow; GUSEV, K. V. (1975) *Partija jeserov: ot melkoburzhuaznogo revolucionarizma k kontrrevoljucii (Istoricheskiy ocherk)* — Social Revolutionary Party, from the petty-bourgeois revolutionism to the counter-revolution (Historical Review). Moscow; GINEV, V. N. (1983) *Bor'ba za krest'janstvo i krizis russkogo neonarodnichestva 1902—1914* — Fighting for Christianity and the Crisis of Russian neonarodnichestva 1902—1914. Leningrad; MINTS, I. I. (ed.) (1984) *Neproletarskie partii Rossii. Urok istorii (Politicheskaja linija bol'shevikov po otnosheniju k neproletarskim partijam)* — Russian non-proletarian parties. The lesson of history (Bolsheviks political line in relation to the non-proletarian parties). Moscow; SPIRINA, M. V. (1987) *Krah melkoburzhuaznoj koncepcii socializma jeserov — The collapse of the petty-bourgeois conception of socialism SRS*. Moscow (In Russian).
6. ZHUKOV, A. F. (1979) *Idejno-politicheskij krah jeserovskogo maksimalizma* — Ideological-political collapse of SR maximalism; PAVLOV, L. B. (1989) *Jesery — maksimalisty v Pervoj rossijskoj revoljucii* — SRs are the maximalists in the First Russian Revolution. (In Russian).
7. MOROZOV, K. N. (1998) *Partija socialistov-revolucionerov v 1917—1914 gg.* — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917—1914. Moscow; ZEVELEV, A. I. (ed) (2000) Politicheskie partii Rossii. Isto-rija i sovremennost' — Political parties of Russia. Past and Present. (In Russian).
8. VISHNEV, R. V. (1997) «Delo Azefa» v russkoj periodicheskoy pechati 1909 g. — «The case of Azefs» in Russian periodicals in 1909. *Vestnik Moskovskogo universiteta* — Bulletin of the Moscow University. Series 8. History. No. 5. pp. 66–79; EROFEEV, N. D. (2000) Sociality — revolucionery serediny 90-h godov XIX v. Oktjabr' 1917 goda — The Socialists Revolutionaries in mid 90-ies of the XIX century. October 1917. *Politicheskie partii Rossii: istorija i sovremenost'* — Political parties of Russia: History and Modernity. p. 169–209. (In Russian).
9. VYSOTSKYI, O. Yu. (2004) Ukrainski sotsial — demokraty ta esery: dosvid peremoh i porazok — Ukrainian Social-Democrats and Socialist Revolutionaries, victories and defeats. Kyiv; BEVZ, T. A. (1999) *Mizh romantyzmom i realizmom (storinka istorii UPSR)* — Between

- romanticism and realism (the history of UPSR)*. Kyiv. (In Ukrainian).
10. SUSOROV, S. V. (2005) Problemy kooperatsii v partii ta praktychnii diialnosti sotsialistiv — revoliutsioneriv — Issues of cooperation in the party and the practice of Socialists — Revolutionaries. *Humanitarno — ekonomichni doslidzhennya* — Humanities — economic research. Volume I. Mykolaiv-Odesa. p. 147–152; SUSOROV, S. V. (2003) Ukrainski sotsialisty — revoliutsionery v 1907—1917 rr. — Ukrainian Socialist — Revolutionaries in 1907—1917. In: *Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku»* — International Scientific Congress of Ukrainian historians «Ukrainian historical science at the present stage of development.» Reports and messages. V.3. Held 17–18 September. Kam'yanets'-Podil's'kyy, Kyyiv, NY, Ostroh. p. 260–264; SUSOROV, S. V. (2007) Vplyv stolypinskoi ahrarnoi reformy na strategii i taktyku sotsialistiv — revoliutsioneriv (Na materialakh Ukrayni) — The influence of Stolypin's agrarian reforms for the strategy and tactics of socialists revolutionaries on (in case of Ukraine). *Humanitarno-ekonomicchi doslidzhennia* — Humanitarian and economic research. V.1. Mykolaiv — Odesa. (In Ukrainian).
  11. HILDERMEIER, M. (1978) Der Sozialrevolutionare Partei Russlands. Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich (1900–1914). Kolin — Wien. p. 309. (In German).
  12. MOROZOV, K. V. (1998) *Partija socialistov-revolucionerov v 1917—1914 gg.* — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917—1914. Moscow. p. 606, 607. (In Russian).
  13. *Ibid.* p.36
  14. SUSOROV, S. V. (2007) Vplyv stolypinskoi ahrarnoi reformy na strategii i taktyku sotsialistiv — revoliutsioneriv (Na materialakh Ukrayni) — The influence of Stolypin's agrarian reforms for the strategy and tactics of socialists revolutionaries on (in case of Ukraine). *Humanitarno-ekonomicchi doslidzhennia* — Humanitarian and economic research. V.1. Mykolaiv — Odesa. p. 120. (In Ukrainian).
  15. *Znamja truda* — Banner of Labor (1907). No. 3. p. 7. (In Russian).
  16. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrayni u m. Kyevi — Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev (hereinafter — the CSHA of Ukraine). F. 1597. Op. 1. Conjugation. 45. Arc. 15. (In Ukrainian).
  17. VASILEVSKIJ, E. G. (1960) The same. p.138
  18. GINEV, V. N. (1983) *The same.* p. 258–259
  19. *Protokoly pervoї obshhepartijnoj konferencii PSR* — Protocols of the first general conference of the party PSR (1908) Avgust 1908. Paris. p.240–241.
  20. *Protokoly pervoї obshhepartijnoj konferencii PSR* — Protocols of the first general conference of the party PSR (1908) Avgust 1908. p.40–41.
  21. *Ibid.* p.42.

22. Ibid p.50, 53.
23. Ibid. p.154.
24. Ibid.p.24, 25, 27, 37, 39, 41, 43.
25. Ibid. p. C. 56, 57.
26. MOROZOV, K. N. (1998) Partija socialistov-revolucionerov v 1917–1914 gg. — Party of Socialists Revolutionaries in the 1917–1914. *Politichestkie partii Rossii. Istorija i sovremennost'* — Political parties of Russia. Past and Present. (In Russian).
27. *Znamja truda* — *Banner of Labor* (1907). No. 3. p. 7. (In Russian).
28. Gosudarstvennyj istoricheskij arhiv Rossijskoj Federacii — State Historical Archive of the Russian Federation (Dali next — DIARF). F. 6212. Op. 1. Spr. 86. Ark. 78, 79. (In Russian).
29. Central State Historical Archives of Ukraine. F. 268. Op. 1. Spr. 214. Ark. 34, 100. (In Ukrainian).
30. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F.102, DP OV 1908. Spr.8. Ch. 4. Ark. 7. (In Russian).
31. *The same*. Ark. 10. (In Russian).
32. SYPCHENKO, A. V. (2006) *Narodno — socialisticheskaja partija v 1907–1917 gg.* — The National Socialist Party in the 1907–1917. Moscov. pp.100, 101. (In Russian).
33. *Ibid*. p. 102. (In Russian).
34. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F.102, DP OV, 1908. Spr. 15. Ch. 4. Ark. 81. (In Russian).
35. *Ibid*. p. 122. (In Russian).
36. *Ibid*. pp. 137, 141–144, 151–154. (In Russian).
37. PETRISHHEV, A. B. (1907) Bez pobeditelej — No winners. *Russkoe bogatstvo* — *Russian wealth*. No. 7. pp. 88, 89, 106. (In Russian).
38. GINEV, V. N. *The same*. p. 230.(In Russian).
39. *State Historical Archive of the Russian Federation* F.102, DP OV, 1908. — Spr.15. — Ch.4. — Ark.81. (In Russian).
40. PESHEHONOV, A. V. (1908) Na ocherednye temy. Kto nachnet? Kto nachal? — On the next themes. Who will start? Who started it? *Russkoe bogatstvo* — *Russian wealth*. No. 2. p. 145.(In Russian).
41. GINEV, V. N. *The same*. p. 231.(In Russian).
42. *Ibid*.
43. *State Historical Archive of the Russian Federation* (1908) F. 102. DP OV. Spr. 9. Ch. 35. Ark. 300. (In Russian).
44. GINEV, V. N. *The same*. p. 233.(In Russian).
45. PESHEHONOV, A. V. (1910) Na ocherednye temy — On the next themes. *Russkoe bogatstvo* — *Russian wealth*. p. 104–108.(In Russian).
46. KURAS, I. F. (1978) *Torzhestvo proletars'kogo internacionalizma i krah melkoburzhuaznih partij na Ukraine* — The triumph of proletarian internationalism and the collapse of the petty-bourgeois parties in the Ukraine. Kyiv. p. 69. (In Russian).
47. KOVALEVSKYI, M. (1919) Od romantyky do realizmu (Z istorii odniiei partii) — From romance to realism (The history of one party).

- Literaturno-naukovyi visnyk* — *Literary Research Bulletin*. No. 1. p. 93. (In Ukrainian).
48. KOVALEVSKYI, M. (1960) *Pry dzerelakh borotby: spomyny, vrazhennya, refleksiyi* — *With the struggle sources: memories, impressions, reflections*. Munich, Innsbruck. p. 47. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 10 жовтня 2016 р.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 94:314.151.3-054.72(477)

Ю. М. Візітів

ПРОЯВИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ МОЛДОВСЬКОЇ ДІАСПОРЫ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33028, Україна

Візітів Юлія Миколаївна, к. і. н., доцент кафедри історії України,
e-mail: vizitiv@mail.ru

АННОТАЦІЯ

У науковому дослідженні аналізуються шляхи реалізації національно-культурних прав сучасної молдовської діаспори в Україні. Так, вивчено освітні можливості молдовською мовою. Згідно з рядом законодавчих актів української держави, вони починають реалізовуватися на ланці дошкільного виховання та охоплюють молодшу, середню і старшу школу. В Україні також ряд вищих навчальних закладів забезпечує професійну підготовку вчителів молдовської мови.

У статті досліджено напрями діяльності молдовської діаспори України через мас-медіа. Виявлено та проаналізовано друковані засоби масової інформації, телебачення та радіомовлення. Відстежено реалізацію телерадіокомунікативних проектів в Одеській та Чернівецькій областях, де проживає найчисельніша група молдовян.

Укомплектовано список сучасних національно-культурних товариств та аматорських колективів, що працюють для задоволення культурних запитів молдовської діаспори в Україні.

Ключові слова: діасpora; молдовани; молдовська мова; освіта; засоби масової інформації; культура.

Ю. Н. Визитів

ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ЖИЗНІ МОЛДОВСКОЇ ДІАСПОРЫ УКРАЇНЫ В ГОДЫ НЕЗАВІСИМОСТІ

Ровенский государственный гуманитарный университет
ул. Пластовая, 31, г. Ровно, 33028, Украина

Визитів Юлія Николаївна, к. і. н., доцент кафедри історії
України, e-mail: vizitiv@mail.ru

АННОТАЦІЯ

В научном исследовании анализируются возможности реализации национально-культурных прав современной молдовской диаспоры в Украине. Так, изучены образовательные возможности на молдовском языке. Согласно ряду законодательных актов украинского государства они реализуются поэтапно, начиная с дошкольного воспитания и затрагивают младшую, среднюю и старшую школу. В Украине также работают высшие учебные заведения, в которых ведётся профессиональная подготовка учителей молдовского языка.

В статье показаны направления работы молдовской диаспоры посредством телерадиокоммуникаций. Проанализированы печатные средства массовой информации, телевидения и радиовещания. Продолжена реализация телерадиопроектов в Одесской и Черновицкой областях, где проживает самая многочисленная группа молдовян.

Укомплектован список современных национально-культурных обществ и аматорских коллективов, которые работают для удовлетворения культурных запросов молдовской диаспоры в Украине.

Ключевые слова: диаспора; молдоване; молдовский язык; образование; средства массовой информации; культура.

Y. M. Vizitiv

THE NATIONAL-CULTURAL LIFE OF MOLDOVAN COMMUNITY IN UKRAINE

Rivne State University of Humanities
Plastova St, 31, Rivne, 33028, Ukraine

Vizitiv Yulia Mykolayivna, PhD in History, Assistant Professor of the Department of the History of Ukraine, e-mail: vizitiv@mail.ru

ABSTRACT

This article analyses the life of Moldovan community in Ukraine. It was described the educational sphere for the Moldovans in our country. According to a number of legislative acts of the Ukrainian state, they begin to be implemented on the link of the pre-school education, and include junior, middle and high school. There exist conditions for Ukrainian Moldovans to receive the education by native language at schools. A number of higher education institutions providing vocational training teachers of Moldovan language.

In this article explored the directions of the activity of the Moldovan diaspora of Ukraine through the media. Through the Print Media, Television and Radio the information was detected and analyzed. Examined the realization of the TV-and-radio communications projects in Odesa and Chernivtsi districts, where lives the most numerous group of Moldovans.

It is completed with a list of modern national-cultural associations and amateur groups that work for amusement of the cultural needs of the Moldovan diaspora in Ukraine.

Key words: Ukraine; Moldovans; Moldovan Language; Education; Mass-Media; Culture.

Упродовж віків Україна була багатонаціональною державою, такою вона залишається і сьогодні. На її теренах проживають представники понад ста тридцяти національностей і ця цифра продовжує інтенсивно зростати у зв'язку зі збільшенням групи новітніх етнічних меншин. У результаті обличчя сучасного культурного соціуму України є конгломератом багатьох національних культур, які різною мірою в умовах глобалізації та історичної асиміляції намагаються акумулювати в собі досвід збереження національної і культурної ідентичності. Успішному вирішенню проблем регулювання міжетнічних взаємин сприяє імплементація та впровадження ряду законодавчих норм України та світу.

Логічно, що такий стан речей вимагає ретельного збору, вивчення, опрацювання, систематизації фактів, проявів, свідчень життедіяльності діаспор. На окрему увагу заслуговує українсько-молдовське співжиття. Історія молдовської діаспори в Україні все ще потребує деталізованого вивчення. Це обумовлене необхідністю перегляду ряду концепцій, що побутували в минулому столітті; позбавленні ідеологічних нашарувань, залишених радянською історіографією; а також потребою оцінки досвіду співжиття титульної нації з молдовською меншиною в ХХІ ст. Не достатньо розкритою є проблема наукового висвітлення стану сучасних традицій, можливостей задоволення та реалізації освітніх прағнень молдован України [3; 9; 13; 14; 22]. Слід звернути увагу і на той факт, що нерідко молдован як в популярній, публіцистичній, так і в науковій літературі ототожнюють з румунами, приписуючи здобутки однієї діаспори іншій [9; 17, с. 170–176; 18].

Відповідно з вищесказаним випливає актуальність і новизна проблеми даного наукового дослідження. Об'єктом вивчення є молдовська діасpora в Україні у ХХІ столітті. Предметом — реалізація національних потреб в освітньому просторі, через ЗМІ та діяльність культурних товариств. У процесі дослідження необхідно розв'язати наступні завдання: відстежити міграційні тенденції молдован України; проаналізувати освітні можливості молдовською мовою; розкрити діяльність масмедіа молдовською мовою в Україні; систематизувати розрізнені дані про роботу національних молдовських товариств та охарактеризувати їхню активність.

Молдовани належать до групи класичних національних меншин, тобто здавна мешкають на землях України. Вперше їх присутність фіксується в документах XIII–XIV ст. Протягом століть вони постійно долучалися до перебігу історичних подій на українських теренах, роблячи свій внесок у розбудову політики, економіки, культури.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживають 258 618 молдован, що становить 0,5 % від загальної кількості населення України. Це третя за чисельністю національна меншина України. З часу попереднього перепису 1989 р., проведеного в УРСР, число молдован зменшилося на 83 882 особи. Згідно з даними перепису 2001 р. та

інформацією міграційних паспортів Державної міграційної служби України, перше місце за чисельністю належить Одеській області (123 751), друге — Чернівецькій (67 225), третє — Миколаївській (13 171), четверте — Кіровоградській (8 274), далі в порядку спадання йдуть області — Донецька (7 171), АР Крим і Севастополь (4 562), Дніпропетровська (4 398), Луганська (3 252), Вінницька (2 944), Полтавська (2 562), Запорізька (2 476), Харківська (2 462), м. Київ (1 927), Черкаська (1 617), Київська (1 515), Житомирська (1 425), Хмельницька (1 353), Львівська (781), Сумська (778), Чернігівська (700), Івано-Франківська (557), Закарпатська (516), Рівненська (364), Тернопільська (356), Волинська (303).

Молдовани України рідною мовою назвали молдовську — 70 %, російську — 17,6 %, українську — 10,7 %, іншу — 1,7 %. Меншина є однією з найменш урбанізованих численних етносів України (міське населення становить — 27 %) [1; 7; 8, с. 130; 11, с. 171–172; 16]. При опрацюванні вищевказаної інформації варто зважувати на похибки, пов’язані з природними коливаннями чисельності населення; також слід розуміти, що значна маса іммігрантів не стає на реєстрацію в органах Державної митної служби України (далі ДМС України), посольствах і консульствах, крім того, одним з визначальних чинників є відторгнення Криму та проведення антитерористичної операції на Сході України.

Президент України, Уряд та Міністерство освіти і науки України (далі МОН України) створюють необхідні умови для задоволення культурно-освітніх та духовних потреб громадян молдовської національності. За роки незалежності України сформовано законодавче поле освітянської галузі, розроблено нормативно-правову базу для розвитку національної системи освіти. Правовою основою формування державної політики щодо забезпечення прав національних меншин, зокрема в галузі освіти, є Закони України: «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту» і т. д. Таким чином, в освітній системі передбачена можливість надання дошкільної, початкової, повної середньої освіти молдовською мовою для дітей з тих сімей, які цього бажають. Відповідними наказами міністерства визначено, що для абітурієн-

тів, які здобували повну загальну середню освіту молдовською мовою, за їхнім бажанням тести зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України, перекладаються мовою навчання (за винятком тестів з української мови і літератури та іноземних мов).

До останнього часу в Україні функціонувало шістнадцять дошкільних навчальних закладів з навчанням та вихованням молдовською мовою (виховується понад 1 000 дітей), шість загальноосвітніх навчальних закладів (далі ЗОНЗ) з навчанням молдовською мовою, шість ЗОНЗ з молдовською та українською мовами навчання, один ЗОНЗ з молдовською та російською мовами навчання. Якщо проаналізувати динаміку кількості учнів за молдовською мовою навчання з 2001 по 2011 навчальний рік, то простежується зростання частки школярів, які навчалися цією мовою. Проте з 2012–2013 н.р. відзначається уповільнення процесу [10; 12]. Молдовська мова вивчається також у культурно-освітніх центрах та недільних школах.

Перехід у Молдові з кирилиці на латиницю відобразився і на стані освіти носіїв мови в Україні. Поступово проблема ідентифікації молдовської мови, як самостійної на території Молдови, породила ряд проблем і на теренах України. У часи побутування в Молдові кирилиці, — в Україні розроблялися відповідні навчальні плани: «Навчальний план загальноосвітньої школи з молдовською мовою навчання». В Україні з 1992 р. розпочався перехід шкіл з молдовським складом учнів на навчально-методичне забезпечення, в основу якого покладена латинська графіка, що було зумовлено відповідним процесом у школах республіки Молдова в 1991 р. Підручники з мови та літератури шкіл Молдови стали називатися «Румунська мова» та «Румунська література». Мову друкування підручників було названо румунською, як результат визнання молдовської мови одним з діалектів румунської. Цими підручниками почали користуватися і в українських школах з молдовською мовою викладання [20].

Починаючи з 1998 р., враховуючи запити і пропозиції громадських організацій, зокрема Одеської обласної національно-культурної молдовської асоціації «Лучаферул» та педагогічних колективів, визначення Конституцією Молдови молдовської

мови як державної, управління освіти Одеської обласної державної адміністрації (далі ОДА), рекомендувало загальноосвітнім навчальним закладам використовувати в шкільній документації термін «молдовська мова». З 2000 н. р. розробляються навчальні програми, підготовлено підручники молдовської мови для 1–11 класів ЗОНЗ, у 2008 р. випущено українсько-молдовський та молдовсько-український шкільний термінологічний словник.

У 2015–2016 н. р. школи працюють за Навчальними програмами для 5–9, 10–11 та 10–12 класів шкіл з навчанням мовами національних меншин (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти): «Молдовська мова для ЗОНЗ з молдовською мовою навчання», «Література (молдовська, зарубіжна) для ЗОНЗ з молдовською мовою навчання», «Українська мова для ЗОНЗ з навчанням румунською та молдовською мовою» і т. д. Розроблено методичні рекомендації щодо застосування елементів двомовного навчання при вивчені окремих предметів у ЗОНЗ з молдовською мовою навчання [5; 6].

Щорічно, зазвичай, в Одеській області проводиться олімпіада з молдовської мови і літератури [2; 21; 25; 32]. У січні–лютому 2015 р. завершився перший в історії України марафон олімпіадних змагань учнів загальноосвітніх шкіл України з мови і літератури національних меншин, в тому числі і молдовської. Олімпіади були організовані за підтримки МОН України, Інституту інноваційних технологій і змісту освіти, за ініціативи Громад ради керівників освітніх програм Всеукраїнських громадських об'єднань при МОН України та за участі представників дипломатичних місій [23].

Міністерство, органи управління освітою забезпечують базову професійну підготовку та удосконалення вчителів для викладання у навчальних закладах молдовської мови. Три вищі навчальні заклади здійснюють підготовку вчителів для ЗОНЗ з навчанням румунською і молдовською мовами: Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет [12].

Ситуація з визначенням мови загострилася, починаючи з 2013 р., коли румунський парламент затвердив поправку до за-

кону «Про надання підтримки румунам за кордоном», за якою румунами оголошуються всі ті, хто мають румунські лінгвістичні і культурні корені незалежно від їхнього етноніму (від того як вони себе називають) [30].

Молдовани України також мають змогу реалізовувати свої культурні потреби і через ЗМІ. Цьому сприяють норми, прописані в Законах України: «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення та радіомовлення», «Про інформацію» та низці інших.

З метою забезпечення інформаційних потреб молдовської національної меншини, завдяки підтримці Одеської ОДА та обласної ради з січня 2004 р. Всеукраїнська національно-культурна молдовська Асоціація (далі ВНКМА) зареєструвала газету «Лучаферул». На презентації першого номера в лютому 2004 р. був присутній тодішній Голова комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Г. Удовенко. Сучасний «Лучаферул» під редакцією А. Хропотинського виходить в Одесі молдовською, українською та російською мовами, з періодичністю раз на місяць; тираж складає 1000 примірників. Газета поширюється усією територією України, а з січня 2008 р. внесена до каталогу видань Республіки Молдова. На сторінках видання друкуються інформаційні огляди, навчально-методичні матеріали для вчителів шкіл з молдовською мовою викладання, уривки творів молдовських та зарубіжних класиків тощо.

17 січня 2014 року в приміщенні Одеської ОДА з нагоди відзначення 10-річчя газети «Лучаферул» Всеукраїнської національно-культурної молдовської асоціації за участі посадовців Одеської ОДА, Президента ВНКМА Анатолія Фетеску, активістів молдовської спільноти Одещини, громадськості та ЗМІ відбувся урочистий «круглий стіл» на тему: «Місце й роль газети «Лучаферул» в етнокультурному житті молдовської спільноти України». В контексті заходу почесними грамотами ВНКМА були відзначенні співробітники редакції автори газети «Лучаферул» [3; 13; 29].

Для етнічних молдован транслюються передачі на Одесько-му обласному державному радіо і телебаченні (ООДТРК), які розкривають фрагменти історії, літературні досягнення, традиції молдовського народу. ООДТРК готове передачі на телеба-

ченні та радіо молдовською мовою. Так, виходить щотижнева культурно-мистецька програма «Плаю натал», у якій висвітлюється суспільне, культурне життя етнічних молдован, що проживають на Одещині. Додаткову інформацію про молдовський етнос можна отримати і з телевізійної програми «Багатобарвна Одещина», присвяченої демонстрації етнокультурних традицій національних меншин Одещини, аналізові діяльності Асоціації національно-культурних товариств Одеської області.

На хвилях державного радіо молдовською мовою звучить щотижнева інформаційно-публіцистична передача — «Актуалітєць», яка доносить до загалу новини з життя молдован і румун Одещини. З палітрою творчих доробків національних меншин, фольклором знайомить передача «Гроно». Серед музичних програм — «Фелічітаре» — передача за листами слухачів молдовської діаспори [4].

На Чернівецькій ДТРК запущено п'ять проектів, які позиціонують себе як румуномовні. Серед них: «Новини»/«Nouat» — інформаційна програма про економічні, суспільно-політичні події області (фактично це переклад ідентичної програми з української мови); «Вечірня студія»/«Studioul de seara» — програма прямого ефіру, присвячена висвітленню широкого спектру актуальних подій; «На музичній хвилі»/«La fantana dorului» — переслідує мету відродження, збереження та розвитку національно-духовної спадщини; «Долі жіночі»/«Povestea mea» — теленариси про буковинських жінок; «Одічні цінності»/«Comori ale credinței» — програма за участі спеціалістів з історії та релігіезнавства [27]. Слід відмітити, що на Чернівеччині румунська меншина значно потужніша, ніж молдовська.

Таким чином, молдовська діасpora все ще на шляху повноцінного регіонального задоволення інформаційних потреб своєї національної меншини рідною мовою. Варто відмітити, що Україна створила всі необхідні умови для забезпечення можливостей належної реалізації конституційного права молдован на інформацію в Україні.

Для задоволення культурних запитів молдовської національної спільноти в Україні працює, за неповними даними, близько 50 національно-культурних товариств та аматорських колективів. Через комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників

одні з них припиняють діяльність, інші, завдяки ентузіастам, постають. Офіційно зареєстровані об'єднання молдовської меншини групуються наступним чином: всеукраїнські: Всеукраїнське товариство молдовської культури (м. Чернівці), ВНКМА (м. Одеса); регіональні: Громадська організація «Ізмаїльське регіональне молдовське культурно-освітнє товариство» (Одеська обл.); обласні: Обласний християнсько-демократичний альянс молдован (м. Ізмаїл Одеської обл.), Обласне товариство молдовської культури (м. Миколаїв); міські: Одеське молдовське молодіжне товариство, Білгород-Дністровське молдовське культурно-освітнє товариство (Одеська обл.), Чернівецьке міське товариство молдовської культури, Молдовське національно-культурне товариство «Прімавера» (м. Кривий Ріг), Молдовське культурне товариство (м. Київ); міжрайонні: Міжрайонне товариство молдовської культури Буковини (Чернівецька обл.); районні: Районне молдовське товариство «Лучаферул», Молдовське національно-культурне товариство «Ізвор» (м. Рені), Районне молдовське товариство, Кілійське районне товариство молдовської культури, Татарбунарське районне товариство молдовської культури, Саратське районне товариство молдовської культури (Одеська обл.), Молдовська асоціація (Кіровоградська обл.) [7; 8, с.130; 16; 19; 20].

При міських і сільських будинках культури активно працюють аматорські самодіяльні оркестири народних інструментів, танцювальні колективи, вокально-хорові гуртки, які регулярно демонструють свою майстерність на вже традиційних міжнародних фестивалях молдовської культури «Мерцішор», «Стругураш», «Різдвяні зустрічі», «Свято молдовського вина» та інших, які проводяться на території Одеської та Чернівецької областей. Свої традиції представники етнічної спільноти молдован також демонструють на різдвяних та новорічних фестивалях румунських звичаїв «Флоріле далбе», фестивалі румунської культури «Ізвораш» та численних міжетнічних форумах і міжнародних фестивалях діаспор України. Починаючи з 2004 р. раз на два роки проводиться конгрес молдовської діаспори [15; 24; 26; 28; 30; 31].

Провідна роль серед молдовських громадських об'єднань належить ВНКМА, багато років очолюваній А. Фетеску. Асоціацію було засновано 25 червня 1998 р. з ініціативи Одеської

обласної національно-культурної молдовської асоціації «Лучаферул», яка працювала з 1993 р. Голова ВНКМА регулярно висвітлює сторінки життя молдовської меншини в засобах масмедиа як України, так і Молдови, звітує про надану Асоціацією допомогу у вирішенні соціальних, культурно-духовних та освітніх потреб молдован України, відстоює права молдовського державного національного етносу перед українською та світовою громадськістю [14; 18; 22].

Таким чином, відповідно до завдань державної етнічної політики України, на теренах нашої держави створюються необхідні умови для реалізації національно-культурних прав молдовської діаспори. Визначальними напрямами досягнення успіху є забезпечення можливості отримання освіти молдовською мовою; задоволення інформаційних потреб завдяки друкованим та аудіовізуальним ЗМІ; функціонування національно-культурних товариств для збереження етнічної самобутності молдован. Варто відмітити, що основні труднощі, з якими стикаються у національно-культурному просторі молдовани України, пов’язані з недостатнім фінансуванням, що є результатом політичних та економічних криз на теренах як України, так і Молдови.

Література та джерела

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронний ресурс] // Державна Служба статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua>. — Дата звернення: 27.01.2016.
2. Всеукраїнська учнівська олімпіада з молдовської мови та літератури [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiliya-rda.odessa.gov.ua>. — Дата звернення: 11.02.2016.
3. Г. Удовенко приняв участь в презентації газети «Лучаферул» [Електронний ресурс] // Ліга. Новости. — Режим доступу: <http://news.liga.net/news/old/217510-g-udovenko-prinjal-uchastie-v-prezentatsii-gazety-luchaferul.htm>. — Дата звернення: 11.12.2015.
4. Проекти радіо [Електронний ресурс] // Одеська державна телерадіокомпанія. — Режим доступу: <http://www.oodtrk.od.ua>. — Дата звернення: 11.12.2015.
5. Навчальні програми для 5–9, 10–11 та 10–12 класів шкіл з навчанням мовами національних меншин [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт МОН України. — Режим доступу: <http://www.mop.gov.ua> — Дата звернення: 11.01.2016.
6. Молдовська мова для ЗОНЗ з молдовською мовою навчання [Електронний ресурс] // Osvita.ua. Видавництво «Плейді»: веб-

- сайт. — Режим доступу: <http://www.osvita.ua>. — Дата звернення: 11.01.2016.
7. Етнічні громади Чернівецької області [Електронний ресурс] // Буковина толерантна: веб-сайт. — Режим доступу: http://buktolerance.com.ua/?page_id=182. — Дата звернення: 27.01.2016.
  8. Євтух В. Б. Етно-національна структура українського суспільства: довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. — К.: Наукова думка, 2004.
  9. Ермолаєва В. В. В Україні проживає більше четверти мільйона молдован [Електронний ресурс] / В. В. Ермолаєва // Громадське радіо: веб-сайт. — Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadyany-ukrayiny/v-ukraine-prozhivaet-bolshevetsverti-milliona-moldavan?page=21>. — Дата звернення: 24.01.2016.
  10. Задоволення освітніх потреб представників національних меншин України [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт МОН України. — Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zadovolennya-osvitnikh-potreb-predstavnikiv-natsionalnikh-menshin-ukrajini/>. — Дата звернення: 11.12.2015.
  11. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2 кн. / Ф. Д. Заставний. — Львів: Світ, 1994. — 472 с.
  12. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт МОН України. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>. — Дата звернення: 15.02.2016.
  13. «Круглий стіл» з нагоди 10-річчя газети «Лучаферул» [Електронний ресурс] // Управління культури, національностей, релігій та охорони об’єктів культурної спадщини. — Режим доступу: <http://culture.odessa.gov.ua/novosti/kruglij-stl-z-nagodi-10-rchchuya-gazeti-luchaferul/>. — Дата звернення: 27.01.2016.
  14. Межнаціональний Форум України (Прес-реліз) [Електронний ресурс] // Права людини в Україні: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — Режим доступу: <http://khpg.org/ru/index.php?id=977918920>. — Дата звернення: 26.01.2016.
  15. «Мерцішор» — традиційне свято молдован всіх жителів району [Електронний ресурс] // Портал Новоселичини. — Режим доступу: <http://www.novoselica-rda.cv.ua>. — Дата звернення: 11.02.2016.
  16. Міграційні паспорти [Електронний ресурс] // Державна міграційна служба України: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.dmsu.gov.ua>. — Дата звернення: 11.12.2015.
  17. Міронова І. С. Національні меншини України: навчально-методичний посібник / І. С. Міронова. — Миколаїв: ТОВ ВіД, 2006. — 305 с.
  18. Молдаване на Україні — государствообразуючий етнос: інтервю А. Фетеску [Електронний ресурс] // Regnum. Інформаційне агентство: веб-сайт. — Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1414721.html>. — Дата звернення: 20.01.2016.

19. Національно-культурні товариства Одеської області [Електронний ресурс] // Управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини. — Режим доступу: <http://www.culture.odessa.gov.ua>. — Дата звернення: 11.02.2016.
20. Овчаренко П. Д. Молдовани в Україні [Електронний ресурс] / П. Д. Овчаренко // Енциклопедія історії України. Т. 7 / Редкол.: В. А. Смолій. — К., 2010. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?libid=5647>. — Дата звернення: 15.02.2016.
21. Олімпіада з молдовської мови [Електронний ресурс] // Дмитрівська ЗОШ І–ІІІ ст.: офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://dmitrивskazoch.ucoz.ua/index/navchalno_vikhovna_robota/0-8. — Дата звернення: 15.02.2016.
22. От имени украинских молдован [Електронний ресурс] // Международное агентство деловых новостей: веб-сайт. — Режим доступу: <http://madn.com.ua/151-ot-imeni-moldavan/>. — Дата звернення: 24.01.2016.
23. I Всеукраїнська учнівська олімпіада з мов і літератур національних меншин відбулася [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт МОН України. — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivini/novini/2015/04/01/i-vseukrayinska-uchnivska-olimpiada-z-mov-i-literatur-nacionalnix-menшин- %E2 % 80 % 93-vidbulas!/>. — Дата звернення: 02.02.2016.
24. Праздники Закарпатья — день Святого Николая, Рождество... [Електронний ресурс] // Города и области Украины: справочник по Украине: веб-сайт. — Режим доступу: <http://ukrainian.su/prazdniki-ukrainyi/prazdniki-zakarpatya-den-svyatogo-nikolaya-rozhdestvo.html>. — Дата звернення: 11.02.2016.
25. Про проведення III та IV етапів всеукраїнських учнівських олімпіад з мов та літератур національних меншин України у 2014–2015 н. р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт МОН України. — Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/uchnivski-olimpiadi-ta-konkursi/>. — Дата звернення: 11.02.2016.
26. Різдвяні та новорічні румунські звичаї продемонстрували румуномовні творчі колективи на традиційному фестивалі «Флоріле далбе» [Електронний ресурс] // Чернівецька обласна державна адміністрація: офіційний веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.oda.cv.ua>. — Дата звернення: 11.02.2016.
27. Румуномовні проекти [Електронний ресурс] // Телерадіокомпанія «Буковина»: веб-сайт. — Режим доступу: http://www.bukodtrk.gov.ua/index.php?tab=svb_menu&url=149. — Дата звернення: 11.12.2015.
28. С днём рождения «Сперанца»... [Електронний ресурс] // Приднайские вести: веб-сайт. — Режим доступу: http://vestiizm.at.ua/2015/12_2015/145_146_3.jpg — Дата звернення: 11.02.2016.
29. Сербіна Ю. Проблеми національних меншин в прикордонних регіонах України, Молдови і Румунії [Електронний ресурс] / Ю. Сер-

- біна. — Режим доступу: <http://vesnat.ru>. — Дата звернення: 10.12.2015.
30. Сучасний стан забезпечення національно-культурних потреб представників молдовського етносу в Україні [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень: веб-сайт. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1254/>. — Дата звернення: 15.02.2016.
  31. У Чернівцях відбувся фестиваль різдвяних та новорічних румунських звичаїв «Флоріле далбе» [Електронний ресурс] // Чернівці Таймс: веб-сайт. — Режим доступу: <http://times.cv.ua/category/chernivtsi/page/1317/>. — Дата звернення: 11.02.2016.
  32. Учнівська олімпіада з румунської (молдовської) мови і літератури [Електронний ресурс] // Ізмаїльський державний гуманітарний університет: веб-сайт. — Режим доступу: <http://idgu.edu.ua>. — Дата звернення: 11.02.2016.

REFERENCES

1. DERZHAVNA SLUZHBA STATYSTYKY UKRAYINY — STATE STATISTICS SERVICE OF UKRAINE (2001) *Vseukrainskyi perepis naselennia 2001 r. — The population census in 2001*. [Online]. Available from: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>. [Accessed: 27/01/2016]. (In Ukrainian).
2. *Vseukrainska uchniwska olimpiada z moldovskoi movy ta literatury — Ukrainian pupil's contest from Moldovan language and literature*. [Online]. Available from: <http://kilija-rda.odessa.gov.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).
3. *LIHA. Novosty — LEAGUE. News* (2004) H. Udovenko prynial uchastye v prezentatsyy hazety «Luchaferul» — H. Udovenko took part in the presentation of the newspaper «Luchaferul». [Online]. 3 February 2004. Available from: <http://www.liga.net/>. [Accessed: 11/12/2015]. (In Ukrainian).
4. ODES'KA DERZHAVNA TELERADIOKOMPANIYA — ODESSA STATE TV AND RADIO COMPANY (2015) *Proekty radio — Radio's Projects*. [Online]. Available from: <http://www.oodtrk.od.ua/>. [Accessed: 11/12/2015]. (In Ukrainian).
5. OFITSIYNYY SAYT MINISTERSTVA OSVITY I NAUKY UKRAYINY — OFFICIAL WEBSITE OF MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (2016) *Navchalni prohramy dlia 5–9, 10–11 ta 10–12 klasiv shkil z navchanniam movamy natsionalnykh menshyn — Training programs for 5–9, 10–11 and 10–12 classes of schools with minority languages*. [Online]. Available from: <http://www.mon.gov.ua/>. [Accessed: 11/01/2016]. (In Ukrainian).
6. OSVITA. UA. VYDAVNÝTSTVO «PLEYADY» — OSVITA. UA. EDI-TION «PLEYADY»(2016) «Moldovska mova dlia ZONZ z moldovs'koiu movoui navchannia» — «Moldovan language for schools with

- education by Moldovan language*. [Online]. Available from: <http://www.osvita.ua/>. [Accessed: 11/01/2016]. (In Ukrainian).
7. BUKOVYNA TOLERANTNA — BUCOVINA TOLERANT (2016) *Etnichni hromady Chernivetskoї oblasti — Chernivtsi region's ethnic communities*. [Online]. Available from: http://buktolerance.com.ua/?page_id=182/. [Accessed: 27/01/2016]. (In Ukrainian).
  8. YEVTSUKH, V. B. et al. (2004) *Etno-natsionalna struktura ukrainskoho suspilstva. Dovidnyk — Ethno-national structure of Ukrainian society*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian).
  9. ERMOLAEVA, V. V. (2014) V Ukrayne prozhyvaet bolshe chetverty myllyona moldovan — More than four millions Moldovans live in Ukraine. *Hromads'ke radio — Public radio*. [Online]. 4 November. Available from: <http://hromadskeradio.org/>. [Accessed: 24/01/2016]. (in Russian).
  10. OFITSIYNYY SAYT MINISTERSTVA OSVITY I NAUKY UKRAYINY — OFFICIAL WEBSITE OF MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (n. d.). *Zadovolenia osvitnikh potreb predstavnykiv natsionalnykh menshyn Ukrayny — Meeting the educational needs of national minorities of Ukraine*. [Online]. Available from: <http://old.mon.gov.ua/>. [Accessed: 11/12/2015]. (In Ukrainian).
  11. ZASTAVNYI, F. D. (1994) *Heohrafiia Ukrayny — Ukrainian Geography*. Lviv: Svit. (In Ukrainian).
  12. OFITSIYNYY SAYT MINISTERSTVA OSVITY I NAUKY UKRAYINY — OFFICIAL WEBSITE OF MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (2011). *Zdiisnenia movnoi polityky v osviti, navchannia movamy natsionalnykh menshyn Ukrayny ta vychennia tsykh mov — Implementation of language policy in education, teaching in minority languages in Ukraine and the study of these languages*. [Online]. 20 January. Available from: <http://www.mon.gov.ua/>. [Accessed: 15/02/2016]. (In Ukrainian).
  13. UPRAVLINNYA KUL'TURY, NATSIONAL'NOSTEY, RELIHIY TA OKHORONY OB'YEKTIV KUL'TURNOYI SPADSHCHYNY — DEPARTMENT OF CULTURE, NATIONALITIES, RELIGIONS AND PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE (2014) «Kruhlyi stil» z nahody 10-richchia hazety «Luchaferul» — «Round table» dedicated to the 10th anniversary of the newspaper «Luchaferul». [Online]. 20 January. Available from: <http://culture.odessa.gov.ua/novosti/>. [Accessed: 27/01/2016]. (In Ukrainian).
  14. PRAVA LYUDYNY V UKRAYINI: INFORMATSIYNYY PORTAL KHARKIVSKOYI PRAVOZAKHYSNOYI HRUPY — HUMAN RIGHTS IN UKRAINE. INFORMATION WEBSITE OF THE KHARKIV HUMAN RIGHTS GROUP (2000). *Mezhnatsionalnyi Forum Ukrayny. (Press-reliz) — Ukraine' Forum of the all nationalities*. [Online]. 27 December. Available from: <http://khpg.org/ru/index.php?id=977918920/>. [Accessed: 26/01/2016]. (in Russian).
  15. PORTAL NOVOSELYCHCHYNY — PORTAL NOVOSELYCHCHYNY (2012) «Mertsishor» — tradytsiine sviato moldovan vsikh zhyteliv

- raionu — «Mărtisor» — a traditional festival of Moldovan residents*. [Online]. Available from: <http://www.novoselica-rda.cv.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).
16. DERZHAVNA MIHRATSIYNA SLUZHBA UKRAYINY: OFITSIYNY SAYT — STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE: OFFICIAL WEBSITE (2016). *Mihratsiini pasporty — Migration passports*. [Online]. Available from: <http://www.dmsu.gov.ua/>. [Accessed: 11/12/2015]. (In Ukrainian).
  17. MIRONOVA, I. S. (2006) *Natsionalni menshyny Ukrayny. Navchalno-metodychnyi posibnyk — Minorities of Ukraine. Textbook*. Mykolaiv-Odesa: TOV ViD. (In Ukrainian).
  18. REGNUM. INFORMACIONNOE AGENSTVO — REGNUM. NEWS AGENCY (2011). *Moldavane v Ukrayne — hosudarstvoobrazuiushchiy etnos: ynterviu A. Fetesku — Moldovans in Ukraine — that creates the State: A. Fetesku interview*. [Online]. 11 Yune. Available from: <http://anthrohistory.ipb.su/>. [Accessed: 20/01/2016]. (in Russian).
  19. UPRAVLINNYA KUL'TURY, NATSIONAL'NOSTEY, RELIHIY TA OKHORONY OB'YEKTIV KUL'TURNOYI SPADSHCHYNY — DEPARTMENT OF CULTURE, NATIONALITIES, RELIGIONS AND PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE (2016) *Natsionalno-kulturni tovarystva Odeskoi oblasti — National and cultural associations of Odessa region*. [Online]. Available from: <http://www.culture.odessa.gov.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).
  20. OVCHARENKO, P. D. (2010) Moldovany v Ukrayni — Moldovans in Ukraine. In: Smoliy, V. A. (ed.) *Entsyklopedia istorii Ukrayny. T.7. — Moldovans in Ukraine. Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol.7. [Online] Kiev. Available from: Access: <http://www.history.org.ua/>. [Accessed: 15/02/2016]. (In Ukrainian).
  21. DMYTRIVS'KA ZOSH I-III ST.: OFITSIYNY VEB-SAYT — DEMETRIUS ZAHALNOSVITNYA SCHOOL OF I-III LEVELS: THE OFFICIAL WEBSITE (2016). *Olimpiada z moldovskoi movy — Contest from Moldovan language*. [Online]. Available from: <http://www.dmitrivskazoch.ucoz.ua/>. [Accessed: 10/01/2016]. (In Ukrainian).
  22. MEZHDUNARODNOE AGENTSTVO DELOVYH NOVOSTEJ: VEB-SAJT — INTERNATIONAL AGENCY BUSINESS NEWS: WEB SITE (2016) *Ot imeni ukrajynskykh moldovan — That behalf of Ukrainian Moldovans*. [Online]. Available from: <http://madn.com.ua/151-ot-imeni-moldavan/>. [Accessed: 24/01/2016]. (in Russian).
  23. OFITSIYNY SAYT MINISTERSTVA OSVITY I NAUKY UKRAYINY — OFFICIAL WEBSITE OF MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (2015) *I Vseukrainska uchnivska olimpiada z mov i literatur natsionalnykh menshyn vidbulasja — The first Pupil's contest from languages and literatures of national minorities took place*. [Online]. 1 April. Available from: <http://www.mon.gov.ua/>. [Accessed: 02/02/2016]. (In Ukrainian).
  24. GORODA I OBLASTI UKRAYINY. SPRAVOCHNIK PO UKRAINE — CITIES AND REGIONS OF UKRAINE. GUIDE TO UKRAINE (2016).

- Prazdniki Zakarpattia — den Sviatoho Nykolaia, Rozhdestvo... — Zakarpattia festivals — the day of St. Nicholas, Christmas... [Online]. 8 December. Available from: <http://ukrainian.su/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).*
25. OFITSIYNYY SAYT MINISTERSTVA OSVITY I NAUKY UKRAYINY — OFFICIAL WEBSITE OF MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE (2013). *Pro provedennia III ta IV etapiv vseukrainskykh uchinvskykh olimpiad z mov ta literatur natsionalnykh menshyn Ukrayny u 2014–2015 n.r. — About organization of III and IV stages of Ukrainian Pupil's contest by languages and literatures of the national minorities in Ukraine 2014–2015 academic year.* [Online]. Available from: <http://mozpd.at.ua/normativni-dokumenti/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).
26. CHERNIVETS'KA OBLASNA DERZHAVNA ADMINISTRATSIYA: OFITSIYNYY VEB-SAYT — CHERNIVTSI REGIONAL STATE ADMINISTRATION: THE OFFICIAL WEBSITE (2016). *Rizdiani ta novorichni rumunski zvychai prodemonstrivaly rumunomovni tvorchi kolektyvy na tradytsionomu festyvali «Florile dalbe» — Romanian-speaking creative teams demonstrated Christmas and New Year's Romanian customs at the traditional festival «Florile dalbe».* [Online]. Available from: <http://www.oda.cv.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).
27. TELERADIOKOMPANIYA «BUKOVYNA» — TV CHANNEL «BUKOVINA» (2016). *Rumunomovni proekty — Romanian projects.* [Online]. Available from: <http://www.bukodtrk.gov.ua/>. [Accessed: 11/12/2015]. (In Ukrainian).
28. PRIDUNAJSKIE VESTI — DANUBIAN LEAD (2015). *S dniom rozhdeniya «Sperantsa»... — Happy Birthday «Sperantsa».* [Online]. Available from: <http://vestiizm.od.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (in Russian).
29. SERBINA, Yu. (2012). *Problemy natsionalnykh menshyn v prykordonnykh rehionakh Ukrayny, Moldovy i Rumunii — The problems of national minorities in the border regions of Ukraine, Moldova and Romania.* [Online]. Available from: <http://vesnat.ru/>. [Accessed: 10/12/2015]. (In Ukrainian).
30. NATSIONAL'NYY INSTYTUT STRATEHICHNYKH DOSLIDZHEN — NATIONAL INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES (2014). *«Suchasnyi stan zabezpechennia natsionalno-kulturnykh potreb predstavnykiv moldovskoho etnosu v Ukraini» — «The modern situation of ensuring of the national and cultural needs of Moldovan ethnos in Ukraine».* [Online]. Available from: <http://www.niss.gov.ua/articles/1254/>. [Accessed: 15/02/2016]. (In Ukrainian).
31. CHERNIVTSI TIMES (2016). *U Chernivtsiakh vidbuvsi festival rizdianykh ta novorichnykh rumunskykh zvychaiw «Florile dalbe» — «Florile dalbe» — festival of the Christmas and New Year Romanian customs took part in Chernivtsi.* [Online]. Available from: <http://times.cv.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).

32. IZMAYIL'S'KY DERZHAVNYY HUMANITARNYY UNIVERSYET — IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES (2014). *Uchinvyska olimpiada z rumunskoi (moldovskoi) movy i literatury — Pupil's contest from Romanian (Moldovan) language and literature.* [Online]. Available from: <http://idgu.edu.ua/>. [Accessed: 11/02/2016]. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 4 жовтня 2016 р.

УДК 94(477)«1914/1917»

Т. Ю. Герасимов

**«ХЛІБНЕ ПИТАННЯ» В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ ДОБИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914–1917 pp.)**

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
бул. Острозького, 32, Вінниця, 21000, Вінницька обл., Україна

Герасимов Тимофій Юрійович, к. і. н., докторант кафедри історії
та культури України, e-mail: timger84@gmail.com

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено виникнення та загострення постачання хліба до міст Правобережної України в роки Першої світової війни та їхній вплив на повсякденне життя горожан. Встановлено, що протягом першого воєнного року в регіоні точилася запекла боротьба між органами місцевого самоврядування та хліботоргівцями щодо визначення фіксованої ціни на хліб. Друга сторона всіляко намагалася обійти визначені правила торгівлі хлібом, свавільно підвищуючи ціни на нього та вдаючись до зниження його якості. З'ясовано, що «хлібне питання» різко загострилося в 1916 р. у зв'язку із колапсом транспортної системи, внаслідок чого підвіз хліба до міст відбувався з перебоями, спричинивши тим самим масові зловживання на хлібному ринку та введення карткової системи.

Ключові слова: хліб; міста; Перша світова війна; повсякденність; Правобережна Україна.

T. Ю. Герасимов

**«ХЛЕБНЫЙ ВОПРОС» В ГОРОДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ
УКРАИНЫ ВРЕМЁН ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1914–1917 гг.)**

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
ул. Островского, 32, Винница, 21000, Винницкая обл., Украина

Герасимов Тимофей Юрьевич, к. и. н., докторант кафедры истории и культуры Украины, timger84@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье освещены возникновение и обострение поставок хлеба в города Правобережной Украины в годы Первой мировой войны и их влияние на повседневную жизнь горожан. Установлено, что в течение первого военного года в регионе шла ожесточенная борьба между органами местного самоуправления и хлеботорговцами по определению фиксированной цены на хлеб. Вторая сторона всячески пыталась обойти обозначенные правила торговли хлебом, произвольно повышая цены на него и прибегая к снижению его качества. Выясниено, что «хлебный вопрос» резко обострился в 1916 г. в связи с коллапсом транспортной системы, в результате чего подвоз хлеба в города происходил с перебоями, вызывав тем самым массовые злоупотребления на хлебном рынке и введение карточной системы.

Ключевые слова: хлеб; города; Первая мировая война; повседневность; Правобережная Украина.

T. Yu. Herasymov

**«BREAD QUESTION» IN THE TOWNS OF THE RIGHT-BANK
UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR
(1914–1917)**

Vinnytsya State Pedagogical University named after
Mykhaylo Kotsyubyns'kyy
Ostrov'koho St., 32, Vinnytsya, 21000, Ukraine

Herasymov Tymofiy Yuriyovych, PhD in History, Doctoral Student of the Department of History and Culture of Ukraine, timger84@gmail.com

ABSTRACT

The bread supply beginning and worsening to the Right-Bank Ukraine towns during the First World War and the influence on daily-life of townspeople are elucidated in the article. It's established that during the first year of the War a great struggle between local self-government organs and corn-merchants in the region took place as for fixed price bread determination. We see that the armed conflict caused considerable changes at the bread market. The producers and representatives of trade circles tried in any way to avoid the determined rules of bread trade, increasing willfully prices and decreasing its quality. Sometimes they used to stop bread production baking making deficit in the towns. It's elucidated that «bread question» in the Right-Bank Ukraine was sharply intensified in 1916 because of transport system collapse, that's why the bread supply to the towns was irregular. Besides, the fixed bread prices made by the state didn't satisfy landowners and corn produces that caused the suggestion of the bread market, massive abuses from officials and speculators. All these were the reasons of long bread-lines and leading in of bread cards.

Key words: bread; towns; the First World War; daily-life; the Right-Bank Ukraine.

Добре відомо, що хліб завжди займав провідне місце в структурі харчування населення України. Саме тому будь-які коливання на хлібному ринку в нас традиційно сприймаються з підвищеним рівнем чутливості. В періоди найбільших випробувань, що випадають на долю суспільства, з-поміж яких насамперед є війни, від вирішення «хлібного питання», без жодного перебільшення, залежить існування того чи іншого політичного режиму. Наглядним прикладом цього слугував крах цариз-

му в лютому 1917 р., незважаючи на те, що він володів колосальними хлібними ресурсами.

В наукових працях, присвячених періоду Першої світової війни, проблемі хлібопостачання міст відведено чимало уваги. Радянські вчені розглядали «хлібне питання» в контексті руйнівного впливу воєнної доби на економіку Російської імперії [1–3]. Впродовж існування сучасної української державності вітчизняні науковці видали дві фундаментальні праці, в яких детально розкриті труднощі функціонування продовольчої системи на теренах України в 1914–1917 рр. Їхніми авторами є О. Реєнт, О. Сердюк [4] та Н. Шапошнікова [5]. Проблему споживання хліба міським населенням у рамках історії повсякденності згадано в роботі О. Вільшанської [6]. У регіональних наукових розвідках постачання хліба до міст у досліджуваний період висвітлено в працях В. Денисюка (Луцьк) [7], В. Купченко (Київ) [8], А. Лисого (Вінниця) [9]. Однак до цього часу загострення «хлібного питання» в містах Правобережної України в повсякденному вимірі залишається малодослідженю проблемою. Тому мета нашої статті полягає в заповненні цієї прогалини. Задля цього ми звернулися до правобережної преси 1914–1917 рр., на сторінках якої досліджувана нами тема посидала одне з чільних місць.

Після початку бойових дій у міському хлібопекарському бізнесі відбувся переворот. Він полягав у масовій утечі з міст турецьких пекарів, які нашвидкуруч розпродавали свої підприємства. До війни вихідці з Туреччини займали вагоме місце на хлібному ринку Правобережжя. Новими власниками пекарень стали переважно євреї. В Києві у зв'язку з тим виникла нестача робочих рук, вартість яких швидко зростала. Затребувані на ринку праці майстри пекарської справи отримали непогану можливість для заробітку [10, с. 2].

У період найактивнішого впровадження таксування на продовольство (1914 — перша половина 1915 р.) на місцевому рівні точилися запеклі суперечки щодо визначення цін на хліб. Часто невдоволення пекарів таксою виливалося в припинення випікання продукту. Так, у лютому 1915 р. у Вінниці після деякого подорожчання житнього та пшеничного борошна окремі пекарні зупинили роботу. І це при тому, що тоді в місті діяла нова підвищена такса [11, арк. 43]. Того ж місяця мешканці

«Польських Фільварок» у Кам'янці-Подільському мусили перебиватися без хліба через небажання продавців ним торгувати за таксованими цінами [12, с. 3]. В квітні кам'янецька поліція оголосила власникам хлібопекарень, щоб ті випікали хліб по суботах, оскільки в місті сильно відчувався його дефіцит. Майже всі приватні та міські хлібні лавки були зачинені. На весь Кам'янець випікав хліб лише один підприємець [13, с. 3]. Незважаючи на такий завзятий опір торгівців ціновій політиці міської влади, в кінці липня вона зважилася на зниження хлібної такси, чому, звісно, посприяли надзвичайно щедрі жнива. Відтоді ціна одного фунту хліба 1-го сорту становила 5 коп., 2-го — 4 коп., 3-го — 3 коп. [14, с. 2].

Постачання до Києва хліба та інших життєво необхідних продуктів ускладнювалося зростанням його населення та статусом надважливого прифронтового центру, в якому знаходилися багатолюдний гарнізон, шпиталі та інші військові установи. Місячна потреба міста в пшениці та житі перевищувала 1 млн пудів [4, с. 358–359]. Зростаючий ажіотаж на хлібному ринку штовхав деяких торговців на порушення встановленої такси. В березні 1915 р. серед порушників виявилася лавка на Подолі, що належала гласному міської думи І. Дембіцькому. В ній пуд хліба продавали на 40 коп. дорожче [15, с. 2]. На початку літа, коли в місті став потроху відчуватися борошняний «голод», чорносотенна газета «Киев» вирішила провести своєрідне журналістське розслідування з метою з'ясування його причин. Цілком прогнозовано результат показав, що у зникенні хліба був винен єврейський націоналізм. «Розвінчання» базувалося на перебуванні всіх 5 київських млинів у власності євреїв, які начебто продавали борошно переважно представникам своєї національності [16, с. 3].

В зв'язку із приготуванням Києва до можливої евакуації місцеві торгові організації утримувалися від великих партій продовольства, побоюючись надмірних фінансових втрат, а міська влада змушені була тримати заготівельні продукти на лівому березі Дніпра, де не було складських приміщень для його зберігання. Запаси хліба ще більше вичерпалися, а ціни на нього стрімко зросли. Все це призвело до масштабної борошняної кризи в серпні 1915 р., яку з величезними зусиллями вдалося зупинити внаслідок прибууття до міста 2 млн пудів

жита і пшеници з інтендантських складів та від уповноважених від Міністерства землеробства. Проте цього вистачило лише до листопада [4, с. 360].

Упродовж 1916–1917 рр. загострення «хлібного питання» в містах Правобережної України стане перманентним явищем.

Починаючи з 1916 р. в пресі почали з'являтися чисельні повідомлення про випадки продажу неякісного хліба. В лютому мешканців Кам'янця-Подільського сколихнула новина про знайдення свинцю від кулі в булці, проданій у місцевому буфеті. Хоча кам'янчанам і раніше доводилося знаходити у випічках тарганів, волосся, різне сміття й навіть ґудзики, факт присутності в продукті зазначеного предмету став великою сенсацією. Для здивованих городян це могло слугувати здивим нагадуванням про те, в який бурений час вони тоді жили [17, с. 4]. Однак на відміну від знаходження кулі в булці в подільському губернському центрі, який неодмінно слід вважати одиничним випадком анекdotичного характеру, поширення на Правобережжі практика торгівлі недопеченим хлібом аж ніяк не була темою для жартів. Із найбільшим розмахом вона відбувалася в Києві. Це пов'язувалося не стільки з низькою якістю борошна, скільки з розрахунком отримати додатковий прибуток від продажу, оскільки такий хліб важив значно більше [18, с. 4].

Аби зупинити хлібний «терор», який київські хліботоргівці чинили над городянами, міська дума вдалася до відкриття в місті муніципальної пекарні. Проте місцеві підприємці одразу сприйняли захід влади як виклик, а тому всіма правдами і кривдами намагалися позбутися небажаної конкуренції. В червні 1916 р. у ЗМІ повідомляли про невідомих зловмисників, які проникали до міської хлібопекарні, підкидаючи в хліб крейду, скло, ганчір'я та інші речі. Зрозуміло, що мета хлібних «диверсантів» полягала в дискредитації в очах населення зазначеного підприємства [19, с. 2].

Влітку та восени 1916 р. становище на хлібному ринку знову погіршилося, оскільки різко зменшилася пропозиція з боку виробників зерна. Встановлені державою тверді ціни на хліб не влаштовували ні землевласників, ні виробників борошна [5, с. 131]. Відтак це давало їм додатковий привід для зловживань, від чого насамперед страждали найбільш соціально

незахищені верстви. Саме тому, наприклад, у жовтні в Житомирі фактично зупинилася хліботоргівля, оскільки місцеві мукомели відмовлялися робити борошно за твердими цінами. З усіх боків посиалися справедливі нарікання. Зокрема під час обговорення тієї ситуації на засіданні міської думи гласний С. Слоницький висловився: «Наші герої в окопах проливають свою кров, а «герої» тилу п'ють нашу кров» [20, с. 5]. Тимчасове покращення з торгівлі хлібом у місті відбулося після відкриття в листопаді кількох міських булочних, де булки випікали двічі на день. Серед покупців вони розходилися дуже швидко. Проте поширення цієї мережі гальмувало нестача робочих рук у Житомирі [21, с. 5]. Вже в лютому 1917 р. у місті не було ні хліба, ні булок. Винуватцями того знову виступили мукомели, які не продавали борошно, тому що придбали зерно в перекупників за цінами, вищими за тверді [22, с. 3]. Коли наприкінці місяця хліб з'явився в невеликій кількості, по нього вистроювалися довжелезні черги, стояти в яких доводилося на 20-градусному морозі [23, с. 3].

По мірі загострення продовольчої кризи впроваджувалася карткова система на найважливіші товари, зокрема й на хліб. У Волинській губернії рішення про впровадження хлібних карток у Житомирі, Рівному, Луцьку, Кременці, Дубно та Овручі було прийнято 27 лютого 1917 р. на засіданні губернської наради з продовольчої справи під головуванням губернатора П. Скаржинського. Крім того, постановили випікати хліб лише одного сорту — з 85 % пшеничного борошна [24, с. 3]. Тоді ж були заплановані хлібні картки в таких великих містах, як Бердичів (норма 3 фунти на тиждень) [25, с. 4] та Київ (норма 1,5 фунта на день) [26, с. 2]. При цьому в останньому спостерігався масовий вивіз пшеничного та житнього борошна на возах. Очевидно, це робилося під впливом чуток про введення карток на хліб, а тому його намагалися продати якомога швидше в інших місцях. За хлібними «караванами» спостерігали з неприхованою люттю тисячі киян, що в ті морозні лютневі дні тулилися в чергах за хлібом [27, с. 2; 28, с. 2]. Водночас міський продовольчий відділ підвищив ціни на продукт: 1 фунт чорного — до 8 коп., білого — до 12 коп. Таким чином, хліб подорожчав на 1 і 2 коп. відповідно [29, с. 2]. Сама ж реалізація хлібної карткової системи на Правобереж-

ній Україні здебільшого відбулася після повалення царського режиму.

Отже, Перша світова війна спровокувала різке погіршення постачання хліба до міст Правобережної України. Колапс транспортної системи, що катастрофічним чином позначився на підвозі продукту, привів до підвищення на нього цін і впровадження карткової системи. Вагому роль у цьому відіграв також спекулятивний чинник, котрий спричинив системні зловживання на хлібному ринку. Все це лягало важким тягарем на плечі пересічних городян, завдаючи їм матеріального та психологічного удару.

Безперечно, самим лише «хлібним питанням» продовольчі проблеми міст Правобережної України в роки Першої світової війни не обмежувалися. В суворих повсякденних реаліях перед їхніми мешканцями поставала необхідність забезпеченням себе такими життєво важливими продуктами, як, наприклад, цукор та м'ясо, а також низкою предметів для щоденного господарського вжитку. Наскільки їм це було важко зробити — мають показати подальші наукові дослідження.

Література та джерела

1. Анфимов А. М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917 г.) / А. М. Анфимов. — М., 1962.
2. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 2 / Лященко П. И. — М.: Госполитиздат, 1952. — 735 с.
3. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. — М.: Наука, 1973. — 656 с.
4. Реент О. Перша світова війна і Україна / О. Реент, О. Сердюк. — К., 2004. — 480 с.
5. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 р.) / Н. О. Шапошнікова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 174 с.
6. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 56–70.
7. Денисюк В. Місцеве самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни / В. Денисюк // Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю : матеріали міжнар. наук. іст.-красн. конф., присвяч. 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку 1-ої світової війни та 70-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників / Управл. культ. і туризму Рівнен. обл.

- держ. адмін., Держ. іст.-культ. заповід. у м. Дубно. — Дубно, 2014. — С. 128–136.
8. Купченко В. П. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) / В. П. Купченко, Ж. І. Серга // Архіви України. — 2014. — № 4–5. — С. 24–34.
  9. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буревіні 1914–1917 рр. / А. К. Лисий // Народи світу і велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. — Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 244–253.
  10. Благополучие // Южная копейка. — 1914. — 29 ноября. — С. 2.
  11. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 409. — Оп. 1. — Спр. 193. — 378 арк.
  12. Вчера и третьего дня... // Подолянин. — 1915. — 21 января. — С. 3.
  13. Чинами полиции предписано... // Подолянин. — 1915. — 5 апреля. — С. 3.
  14. Каменецкая городская управа... // Юго-Западный край. — 1915. — 11 июля. — С. 2.
  15. Летучие заметки // Южная копейка. — 1915. — 7 марта. — С. 2.
  16. Мучной вопрос в Киеве // Киев. — 1915. — 26 мая. — С. 3.
  17. Рой Г. Воскресные рифмы // Подолянин. — 1916. — 14 февраля. — С. 4.
  18. Недоброкачествоный хлеб // Киев. — 1916. — 31 июля. — С. 4.
  19. Заволода Л. Неизвестные злоумышленники // Южная копейка. — 1916. — 31 мая. — С. 2.
  20. Мучной кризис в Житомире // Жизнь Волыни. — 1916. — 27 октября. — С. 5.
  21. В городских булочных // Жизнь Волыни. — 1916. — 6 ноября. — С. 5.
  22. Недостаток булок и хлеба // Жизнь Волыни. — 1917. — 26 января. — С. 3.
  23. В очередях // Жизнь Волыни. — 1917. — 14 февраля. — С. 3.
  24. Введение карточной системы на хлеб в Житомире, Ровно, Луцке, Кременце, Дубно и Овруч // Жизнь Волыни. — 1917. — 15 февраля. — С. 3.
  25. Отпуск муки по карточкам // Южное слово. — 1917. — 22 февраля. — С. 4.
  26. Хлебные карточки и городское самоуправление // Южная копейка. — 1917. — 24 февраля. — С. 2.
  27. В чём дело? // Южная копейка. — 1917. — 8 февраля. — С. 2.
  28. Вывоз муки из Києва // Київська мысль. — 1917. — 16 февраля. — С. 2.
  29. Повышение цен на хлеб // Южная копейка. — 1917. — 10 февраля. — С. 2.

REFERENCES

1. ANFIMOV, A. (1962) *Rossijskaja derevnja v gody Pervojoj mirovoj vojny (1914 — fevral' 1917 g.) — Russian village during the First World War (1914 — February 1917)*. Moscow. (In Russian).
2. LJASHHENKO, P. (1952) *Istoriya narodnogo hozajstva SSSR. T. 2 — The history of economy of the USSR*. Volume. 2. Moscow: Gospolitizdat. (In Russian).
3. SIDOROV, A. (1973) *Ekonomicheskoe polozhenie Rossii v gody Pervojo mirovoj voyni — The economic condition of Russia during the First World War*. Moscow: Nauka. (In Russian).
4. REYENT, O. (2004) *Persha svitova viyna i Ukrayina — The First World War and Ukraine*. Kyiv: Geneza (In Ukrainian).
5. SHAPOSHNIKOVA, N. O. (2002) *Prodovol'che stanovyshche v Ukrayini v roky Pershoji svitovoyi viyny (lypen' 1914 — lyutyy 1917 r.) — Foodstuffs condition in Ukraine during the First World War*. Kyiv: Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
6. VIL'SHANS'KA, O. (2004) *Povsyakdenne zhytтя naselennya Ukrayiny pid chas Pershoji svitovoyi viyny — Daily life of the population in Ukraine during the First World War*. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal — The Ukrainian historic journal*. No. 4. p. 56–70. (In Ukrainian).
7. DENYSYUK, V (2014) *Mistseve samoupravlinnya v Luts'ku pid chas Pershoji svitovoyi viyny — Local Government in Luts'k during the First World War*. *Shchyt i mech zemli Dubens'koyi: voyenna istoriya krayu : materialy mizhnar. nauk. ist.-krajezn. konf.* — *Shield and sword of the Dubno land: the military history of the Dubno region*. Materials of international scientific conference of Local History. Luts'k: Volyn' region printing. pp.128–136 (In Ukrainian).
8. KUPCHENKO, V. (2014) *Kyyiv u Pershiy svitoviy viyni (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu mista Kyyeva) — Kyiv during the First World War (in documents of the State Archive of Kyiv)*. *Arkhivnyi Ukrayiny — The Archives of Ukraine*. No. 4–5. p. 24–34. (In Ukrainian).
9. LYSYY, A. (2015) *Povitove misto Podillya v buremni 1914–1917 rr. — The county town of Podillya in the stormy 1914–1917*. *Narody svitu i velyka viyna 1914–1918 rr. — The peoples of the world and the Great War 1914–1918*. Ukrainian scientific conference materials. Held 3–4 April 2015. Vinnytsya: LLC «Nilan-LTD». pp. 244–253. (In Ukrainian).
10. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1914) «Blagopoluchie» — «Wellbeing»*. 29 November. p. 2. (In Russian).
11. *A prescription of Internal Affairs Ministry, the journal of city councils and the correspondence from the governor to fix prices on essential goods (October 20, 1914 — February 23, 1917)*. Fund 409. Description 1. Case 23. Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti — Khmel'nyts'koyi Oblast State Archives. (In Ukrainian).

12. *Podoljanin — A resident of Podolia (1915) Vchera i tret'ego dnja... — Yesterday and on the third day...* 21 January. p. 3. (In Russian).
13. *Podoljanin — A resident of Podolia (1915) Chinami policii predpisan... — The police ranks are prescribed...* 5 April. p. 3. (In Russian).
14. *The Southwestern land — Jugo-Zapadnyj kraj (1915) Kameneckaja gorodskaja uprava... — Kamenetz town council...* 11 July. p. 2. (In Russian).
15. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1915) Letuchie zametki — The flying notes*. 7 March. p. 2. (In Russian).
16. *Kiev — Kyiv (1915) Muchnoj vopros v Kievе — The flour question in Kyiv*. 26 May. p. 3. (In Russian).
17. *Podoljanin — A resident of Podolia (1916) Voskresnye rifmy — Sunday rhymes*. 14 February. p. 4. (In Russian).
18. *Kiev — Kyiv (1915) Nedobrokachestvennyj hleb — Substandard bread*. 31 July. p. 4. (In Russian).
19. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1916) «Neizvestnye zlou-myshlenniki» — «Unknown criminals»*. 31 May. p. 2. (In Russian).
20. *Zhizn' Volyni — The life in Volyn (1916) Muchnoj krizis v Zhitomire — Flour crisis in Zhitomir*. 27 October. p. 5. (In Russian).
21. *Zhizn' Volyni — The life in Volyn (1916) V gorodskih bulochnih — In urban bakeries*. 6 November. p. 5. (In Russian).
22. *Zhizn' Volyni — The life in Volyn (1917) Nedostatok bulok i hleba — The lack of bread and rolls*. 26 January. p. 3. (In Russian).
23. *Zhizn' Volyni — The life in Volyn (1917) V ocheredjah — In tqueues*. 14 February. p. 3. (In Russian).
24. *Zhizn' Volyni — The life in Volyn (1917) Vvedenie kartochnoj sistemi na hleb v Zhitomire, Rovno, Lucke, Kremence, Dubno i Ovruche — The introduction of bread ration in Zhytomyr, Rivne, Lutsk, Kremenets, Dubno and Ovruch*. 15 February. p. 3. (In Russian).
25. *Juzhnoe slovo — The southern word (1917) Otpusk muki po kartochkam — Flour sale according cards*. 22 February. p. 4. (In Russian).
26. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1917) Hlebnye kartochki i gorodskoe samoupravlenie — Bread cards and municipality*. 24 February. p. 2. (In Russian).
27. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1917) V chjom delo? — Whats the matter?* 8 February p. 2. (In Russian).
28. *Kievskaja mysl' — The Kyivan thought (1917) Vyvoz muki iz Kieve — Export of flour from Kyiv*. 16 February. p. 2. (In Russian).
29. *Juzhnaja kopejka — The southen copeck (1917) Povyshenie cen na hleb — Brad price increasing*. 10 February. p. 2. (In Russian).

Надійшла до редакції 4 жовтня 2016 р.

УДК 8+008(470+571)(=161.2)«1960»

Н. М. Кіндрачук

**ВИКОРИНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕЛЕМЕНТУ З ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО ЕТНІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ВНАСЛІДОК
РУСИФІКАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ УРСР:
ПЕРША ПОЛОВИНА 60-х рр. ХХ ст.**

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, 76018, Україна

Кіндрачук Надія Мирославівна, к. і. н., доц., доцент кафедри історіографії і джерелознавства, e-mail: jasmin_2@list.ru

АННОТАЦІЯ

В статті досліджується русифікація культурно-освітнього життя українців протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст., аналізується вплив суспільно-політичних факторів на культурну та освітню сферу українського народу, з'ясовуються особливості та механізми впровадження політичних рішень у творче життя республіки, виявляються чинники, що гальмували розвиток української мови та прискорювали процес денационалізації українців. Політика радянської влади підтримувала лише ті напрямки культурної та освітньої діяльності українців, які не заперечували постулати тогочасної політичної системи, відповідали її ідеологічним стандартам. Цілеспрямовано знищувалося все те, що спонукало до вивчення власної національної історії, породжувало почуття національної гідності, пропагувало ідею української державності та право українців на самостійне самовизначення. Державна політика УРСР мала на меті русифікувати українську освіту та культуру, повністю викорінити національний елемент з життя українського етнічного середовища.

Ключові слова: культурно-освітній простір; українське етнічне середовище; українська інтелігенція; русифікація; денационалізація; тоталітарний режим; радянська влада.

Н. М. Кіндрачук

**ИСКОРЕНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ
ИЗ ЖИЗНИ УКРАИНСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ
В РЕЗУЛЬТАТЕ РУСИФИКАЦИИ КУЛЬТУРНО-
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА УССР:
ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 60-х гг. ХХ в.**

ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника», ул. Шевченко, 57, Ивано-Франковск, 76018, Украина

Кіндрачук Надежда Мирославовна, к. и. н., доц., доцент кафедры историографии и источниковедения, e-mail: jasmin_2@list.ru

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется русификация культурно-образовательной жизни украинцев в течение первой половины 60-х гг. ХХ в., анализируется влияние общественно-политических факторов на культурную и образовательную сферу украинского народа, определяются особенности и механизмы внедрения политических решений в творческую жизнь республики, обнаруживаются факторы, замедлявшие развитие украинского языка и ускорявшие процесс денационализации и русификации украинцев. Политика советской власти поддерживала только те направления культурной и образовательной деятельности украинцев, которые не отрицали основы тогдашней политической системы, отвечали ее идеологическим стандартам. Целенаправленно уничтожалось все то, что побуждало к изучению собственной национальной истории, порождало чувство национального достоинства, пропагандировало идею украинской государственности и право украинцев на самостоятельное самоопределение. Государственная политика УССР руководствовалась целью русифицировать украинское образование и культуру, полностью искоренить национальный элемент из жизни украинской этнической среды.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство; украинская этническая среда; украинская интеллигенция; русификация; денационализация; тоталитарный режим; советская власть.

N. M. Kindrachuk

**ERADICATION OF THE NATIONAL ELEMENT
FROM THE LIFE OF THE UKRAINIAN ETHNIC
ENVIRONMENT AS A RESULT OF RUSSIFICATION
OF CULTURE AND EDUCATION IN THE UKRAINIAN SSR:
THE FIRST HALF OF THE 60-s OF THE XXth CENTURY**

State Institution of High Education
«Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»,
Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivs'k, 76018, Ukraine

Kindrachuk Nadiya Myroslavivna, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of Historiography and Source Studies, e-mail: jasmin_2@list.ru

ABSTRACT

The article studies russification of cultural and educational life of Ukrainians in 1960's. It analyzes the influence of social, political factors on cultural and educational sphere in Ukraine and determines the specificity and methods of implementing political resolutions into the artistic life of the republic. The article determines the factors which were slowing down the development of the Ukrainian language and forced speeded up the process of denationalization of the young generation of Ukrainians.

The policy of the Soviet authorities supported only those spheres of cultural and educational activities of Ukrainians which matched its ideological standards. All the activities which encouraged studying national history, caused the feeling of national pride, promoted the idea of Ukrainian statehood and the right of Ukrainians for national self-development were persistently eliminated. The USSR State policy was aimed at russification of Ukrainian education and culture and complete eradication of the national element in the life of the Ukrainian ethnic environment.

Key words: cultural and educational space; Ukrainian ethnic environment; Ukrainian intelligentsia; russification; denationalization; totalitarian regime; the Soviet authorities.

Потужна ідеологічна система контролю комуністичного режиму за мисленням і діяльністю українців протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст. продовжувала підпорядковувати і чітко регламентувати життя тогочасного суспільства своїм інтересам, формувала відповідні стереотипи сприйняття дійсності. Політика радянської влади підтримувала лише ті напрямки культурної та освітньої діяльності українців, які не заперечу-

вали постулати тогочасної політичної системи, відповідали її ідеологічним стандартам, та забороняла ті, які популяризували національні мотиви в українському етнічному середовищі. Радянська державна політика мала на меті денаціоналізувати, централізувати та русифікувати українську освіту та культуру, життя українців в цілому.

Зі здобуттям незалежності України створилися сприятливі умови для вільного вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії, культури, вивчення подій, які замовчувалися, фальсифікувалися або ж зовсім не висвітлювалися комуністичним режимом. Тому питання всеобщого дослідження русифікації культурно-освітнього життя українців протягом 60-х рр. ХХ ст. є надзвичайно актуальним і вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання становища національної освіти та культури другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: О. Бажан [7], О. Тевікова [21], Т. Куцаєва [16], Л. Крупник [14] та інші. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема рівень освіченості громадян УРСР, розвиток мережі навчальних закладів, стан їхньої матеріальної бази, ставлення студентства УРСР до навчально-виховного процесу у вуз. Однак в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті — викорінення національного елементу з життя українського етнічного середовища внаслідок русифікації культурно-освітнього простору УРСР протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст., аналіз впливу суспільно-політичних, економічних та соціальних факторів на культурну та освітню сферу українського народу, виявлення чинників, що гальмували розвиток української мови.

Ізольованість від світу радянського соціуму, панування ідеології тоталітаризму, а також згортання процесів лібералізації в СРСР наприкінці 50-х рр. ХХ ст. перешкоджали радикальним, демократичним, культурним змінам в Україні. Творчість українських письменників, літераторів, художників, митців досліджуваного періоду зазнавала утисків та переслідувань з боку офіційних державних установ. Обмежувала світогляд українців і «залізна завіса», яка не давала їм зможи ознайомитися зі сві-

товими досягненнями культури, освіти та науки, дізнатися про реалії, ідеї та цінності, якими жили люди за кордоном.

Ідеологічна розбіжність західної і радянської культури в значній мірі призвела до того, що для української культури недосяжними були відомі закордонні мистецькі форуми та й про успіхи українських митців на Заході майже нічого не знали. Україн обмежена співпраця науковців України з іхніми зарубіжними колегами перешкоджала вивченю досягнень провідних світових вчених. Зокрема на з'їзді фізиків у м. Загребі 1961 р. науковці з УРСР не виступали, тільки один історик із УРСР (і той не українець) був на з'їзді істориків 1962 року в м. Стокгольмі, не було окремого представництва науковців УРСР на з'їзді славістів у м. Софії 1963 р. [23, с. 190]. Міжнародне наукове й культурне співробітництво УРСР переважно проводилося зі слаборозвиненими країнами, що належали до соціалістичного табору.

Процес ознайомлення українців із власною літературною спадщиною та культурними надбаннями інших народів відбувався в умовах цензури. Під грифом «заборонених для широкого загалу читачів», як і раніше, залишалася творча спадщина В. Винниченка, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Костомарова, Г. Чупринки, М. Вороного, І. Огієнка, Б. Грінченка та інших відомих українських письменників і політичних діячів, борців за українську національну ідею [6, арк. 6–13]. Твори М. Хвильового востаннє друкувалися в Україні в 1933 р., В. Винниченка — 1932 р., О. Левицького — 1930 р., недоступними були й багато праць М. Грушевського, жодне тогочасне видання «Кобзаря» не містило всіх творів Т. Шевченка [21, с. 126].

Контроль за діяльністю видавництв, ретельні перевірки книжкових магазинів і фондів бібліотек навчальних й інших закладів на наявність «політично шкідливої літератури» значно звужували межі доступної інформації [2, арк. 4]. Активна пропагандистська політика КПРС — КПУ сформувала негативний образ «українського буржуазного націоналіста» та всебічно показувала його шкідливість. В націоналізмі, як правило, звинувачували майже всіх українських письменників, тих, хто виступав на захист української мови та культури [22, с. 3]. Однак прогресивна частина української інтелігенції перестала сприймати все російське як приклад для обов’язкового наслі-

дування, а українське — як щось «другорядне», «меншовартичне». На противагу офіційній тематиці, усталеним стереотипам з’являється так зване новаторство, модерн, що в Україні в своїй творчості представляли М. Вінграновський, І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, Д. Павличко, В. Шевчук. З цього приводу відомий український історик Г. Касьянов зазначає: «Постала потреба знайти своє місце не поруч із культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної» [11, с. 16].

Тоталітаризм і панування офіційної ідеології зумовлювали обмежений розвиток різних сфер життя українців. Особливо виразно це простежувалося в сфері мовлення. Відповідно загальновживаними мовами на території республіки були українська й російська, проте остання активного впроваджувалася в суспільне життя українців. Розуміючи важливість української мови як основи формування нації, радянська влада намагалася максимально звузити сферу її використання. Тогочасний представник української діаспори В. Свистун із цього приводу зазначав: «На Україні немає ніякої української держави... Усе тільки російською мовою. Українську культуру Москва нищить, а свою «московську» насаджує» [4, арк. 75].

До Міністерства освіти УРСР надходила значна кількість скарг, у яких українці висловлювали обурення існуванням великої кількості російськомовних дитсадків та ясел: «Поступаючи в садочок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської (української), і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них на мові російській» [9, с. 177]. Проте подібні нарікання залишилися без відповіді. Офіційна мовна політика сприяла збільшенню російськомовних шкіл у мережі загальноосвітніх закладів й одночасному зменшенню кількості українських. Простежується й зростання контингенту учнів російськомовних шкіл, особливо після реформи 1958 року. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську — 524, навіть у Сумах, Хмельницькому, Житомирі, Вінниці, Чернівцях, Івано-Франківську, Києві у російськомовних школах навчалося понад 50 % усіх учнів [21, с. 289].

У великих містах та індустріальних регіонах республіки, де проживало багато росіян і представників інших націй, укра-

їнські школи складали меншість. До прикладу, в м. Одесі в 1963–1964 навчальному році нараховувалося 34 школи з українською мовою навчання та 136 шкіл з російською, зокрема: серед початкових шкіл — дві з українською мовою навчання та чотири з російською, серед восьмирічних шкіл — 14 з українською мовою навчання та 62 з російською, серед середніх шкіл — 18 шкіл з українською мовою навчання та 70 з російською [1, арк. 35].

На початку 1960-х років чітко окреслилася тенденція зменшення кількості годин, відведеніх на вивчення української мови й літератури в школі. У школах із українською мовою навчання кількість годин на викладання скоротилася на 90, у школах із російською мовою — на 119 [20, с. 269]. Варто сказати й те, що російськомовні школи мали значно кращу матеріально-технічну базу, були краще укомплектовані кадрами, адже вчителям російської мови й літератури встановлювали вищу заробітну плату [18, с. 111].

В Україні відбувався інтенсивний процес русифікації й вищої школи. Починаючи з 1954 року знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до вуз УРСР, що створювало певні труднощі для сільської молоді, яка складала іспити з «великим українським акцентом» [15, с. 26]. Негативно на національну освіту впливав і той факт, що весь навчальний процес в вищих навчальних закладах України вівся переважно російською мовою, хоча українці становили понад 60 % всіх студентів [17, с. 320].

Витісненню рідної мови з ужитку сприяла книgovидавнича політика радянської влади. Використання української мови, українських слів у друкованих виданнях та засобах масової інформації оцінювалося негативно, як таке, що може привести до відриву української мови від російської [19, с. 187]. Частка україномовної друкованої продукції становила менше половини всіх видань. Так наприклад, станом на 1960 рік в Україні із 7889 друкованих одиниць книг і брошур 3844 виходили українською мовою, через п'ять років (в 1965 році) ситуація значно погіршується, оскільки серед 7251 друкованих одиниць книг і брошур українською виходить тільки 2998 [3, арк. 126]. Утисків зазнавала й українська наукова література. Так, станом на 1962 р. АН СРСР видала 950 наукових праць,

а АН УРСР — лише 142, з яких 87 % російською мовою [23, с. 190].

Подібною була ситуація з підручниками. Згідно з інформацією Книжкової палати УРСР, станом на 1963 р. «Техвидав» випустив 121 книгу російською мовою і тільки 32 — українською (у тому числі підручників для вищів російською мовою — 11, українською — 1); Державне видавництво літератури з будівництва й архітектури цього ж року видало 122 книги російською мовою і 11 — українською; «Медвидав» — 188 і 54 відповідно, а зі 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 виходили російською мовою й тільки 16 — українською [9, с. 143].

Така невтішна ситуація в національно-мовній політиці сприяла відновленню руху на захист рідної мови та викликала протест серед значної групи свідомих українців. Зокрема до центральних органів влади республіки, редакцій газет та інших видавництв надходило багато листів з приводу витіснення української мови або нерівноправності існування російської й української мов [8]. Питання про загальний стан української мови в суспільстві стало центральним на республіканській конференції, що проходила в м. Києві 1963 р. та була організована Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка й Інститутом мовознавства АН УРСР [13, с. 2].

Поширення радикальних настроїв у суспільстві та «небезпечність» думок окремих осіб стосовно офіційної мовної політики викликали відповідну реакцію керівництва країни. Упродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при Раді Міністрів УРСР було притягнуто до відповідальності багато молоді та інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, які сумнівалися у правильності національної політики КПРС в Україні та намагалися протидіяти русифікації України [7, с. 153].

Як засоби русифікації українців активно використовували радіо, театр і кіно. Зокрема республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви, які велися тільки російською мовою, всі інші програми теж були переважно російськомовними [9, с. 141]. Своєрідну інформаційну революцію в цей час здійснило радіомовлення США за допомогою радіостанції «Голос Америки» (блізько 62 передач на

добу), що велися російською та іншими мовами народів СРСР [10, с. 137]. Популярними джерелами політичної інформації були також передачі радіостанцій «Бі-бі-сі», «Ватикан», «Канада», «Мадрид», «Рим», «Свобода» та ін. [5, арк. 108–114]. Радянські ідеологи намагалися зменшити вплив цих «шкідливих» передач, забороняючи громадянам їх слухати [10, с. 136].

Російськомовним майже повністю було й кіно. В Україні не випускалося жодного україномовного фільму. Лише після того, як російськомовний варіант фільму затверджувався в Москві, можна було створювати україномовну версію. Однак «Москва могла собі дозволити все... сьогодні могли сказати «А», а завтра «Б», не змигнувши оком» [24, с. 4]. Процеси русифікації та ідеологізації торкнулися і театрту, в якому практично всі вистави ставилися російською мовою. Наказом Міністерства культури УРСР № 55 від 2 серпня 1963 р. «Про ідейну спрямованість театрального репертуару та підвищення ролі театру в комуністичному вихованні трудящих» було створено орган, який визначав готовність до виходу на публіку нових постановок, — художню раду [12, с. 367]. Всю свою роботу художня рада погоджувала з керівництвом Міністерства культури УРСР і, таким чином, ставала вагомим механізмом ідеологічного контролю мистецької продукції.

Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки про те, що перша половина 60-х рр. ХХ ст. характеризувалася активною, цілеспрямованою русифікацією культурно-освітнього життя українців, яку проводило тогочасне керівництво КПРС — КПУ, виходячи з загальних зasad тоталітарної держави. Повсякденно пропагувався образ радянської людини, виховувався радянський патріотизм, які не сприяли розвитку національної самосвідомості українців. Штучно створювалися умови, за яких природний прояв національних почуттів, любов до рідної мови, звичаїв та традицій слугували приводом для звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі». Русифікація всіх сфер життя значно звужила сферу застосування української мови і сформувала статус її меншовартості.

Література та джерела

1. Державний архів Одеської області. — Ф. Р-2000. — Оп. 7. — Спр. 22. — 247 арк.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3510. — 300 арк.
3. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4034. — 469 арк.
4. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 4922. — 295 арк.
5. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — 132 арк.
6. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 5292. — 108 арк.
7. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-ті рр. / О. Г. Бажан // УІЖ. — 2008. — № 5. — С. 147–159.
8. Гриб К. Що читати дітям? / К. Гриб // Літературна Україна. — 1964. — 28 жовтня. — С. 1.
9. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. — К., 2005. — 336 с.
10. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 : документы / [сост. Е. С. Афанасьева; отв. ред. В. Ю. Афиани]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 552 с.
11. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. В. Касьянов. — К. : Либідь, 1995. — 224 с.
12. Коммунистическая партия Советского Союза в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 14 т. — М. : Политиздат, 1972. — Т. 8 (1959–1965 гг.). — 572 с.
13. Коптілов В. За високу культуру української мови / В. Коптілов // Літературна Україна. — 1963. — 26 лютого. — С. 2.
14. Крупник Л. О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985) : дис. ... к. і. н. : 07.00.01 / Л. О. Крупник. — К., 2002. — 212 с.
15. Кручиненко В. Г. Спогади астронома / В. Г. Кручиненко. — Глобине: Поліграфсервіс, 2007. — 128 с.
16. Куцаєва Т. Вища школа УРСР у 1965–1985 рр.: основні тенденції та суперечності розвитку / Т. Куцаєва // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Історія. — К., 2006. — № 84. — С. 109–111.
17. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів / [упор. М. І. Панчук та ін.]. — К. : Наукова думка, 1994. — 560 с.
18. Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект) : дис. ... к. і. н. : 07.00.01 / Р. П. Попп. — Львів, 2003. — 206 с.
19. Пустовіт Т. П. Полтавщина у період відбудови та хрущовської «відліги» (1946–1964 рр.) / Т. П. Пустовіт // Полтавщина: влада на історичних паралелях / [ред. кол. : Г. П. Білоус, Ю. З. Данилюк, Г. Г. Журавель та ін.]. — Полтава, 2005. — С. 181–219.
20. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х — першої половини 60-х років ХХ століття : дис. ... д. і. н. : 07.00.01 / С. Д. Сворак. — К., 1999. — 386 с.

21. Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки) : дис. ... к. і. н. : 07.00.01 / О. В. Тевікова. — Полтава, 2010. — 304 с.
22. Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу // Соціалістична Харківщина. — 1954. — 11 травня. — С. 3.
23. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тягливість / П. Штепа. — Дрогобич : Відродження, 2005. — 412 с.
24. Юрченко В. Спогад про трьох мудреців, або Уроки «Білого птаха...» // Кіно — театр. — К., 1999. — № 2. — С. 2–5.

REFERENCES

1. *Proceedings of the Meeting of the Industrial Regional Executive Committee and Decisions from 195 to 223.* (1963). Fund R-2000. The Regional Committee of the Odessa Worker Deputies Regional Council (the Regional Executive Committee), 1932–1995, Description 7, Case 22. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — The State Archive of Odessa Region. Odessa. (In Ukrainian).
2. *Copies of outgoing letters to the Central Committee of the CPSU, department certificate of the Communist Party Central Committee and the USSR* (8 February 1954–15 December 1954). Fund 1, Description 6, Case 3510. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — The central state Archive of public organizations of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
3. *Copies of outgoing letters of CPSU Central Committee, the draft decision of the Central Committee of the Communist Party, detailed notes, certificates of agitation* (6 January 1955–31 December 1955). Fund 1, Description 24, Case 4034. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — The central state Archive of public organizations of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
4. *A copy of the letter to the Central Committee of the Communist Party, Central Committee departments certificates, letters, resolutions regional committees of the Communist Party, the Department of Health and the military coup in the press* (23 January 1958–31 December 1959). Fund 1, Description 6, Case 4922. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — The central state Archive of public organizations of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
5. *Inquiries of the departments of the Communist Party of Ukraine and other organizations about antysoviet manifestations and struggle with them* (10 February 1960 g — 7 October 1960). Fund 1, Description 24, Case 5141. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — The central state Archive of public organizations of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
6. *Inquiry of the secretary of the Communist Party Skaby A. D. of the departments of the Communist Party Central Committee, a resolution*

- (9 January 1961–18 December 1961). Fund 1, Description 6, Case 5292. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychkh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — The central state Archive of public organizations of Ukraine. Kyiv. (In Ukrainian).
7. BAZHAN, O. H. (2008) Narostannya oporu politytsi rusyfikatsiyi v Ukrayins'kiy RSR u druhiy polovyni 1950-kh — 1960-ti rr. — The growing resistance to Russification policies in the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s — 1960s. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal — Ukrainian historical journal.* No 5. pp. 147–159. Kyiv. (In Ukrainian).
8. HRYB, K. (1964) Shcho chytaty dityam? — What to read to children? *Literaturna Ukrayina — Literary Ukraine.* 28 October. p. 1. Kyiv. (In Ukrainian).
9. DZYUBA, I. (2005) *Internatsionalizm chy rusyfikatsiya?* — Internationalism or Russification? Kyiv: Publishing house «Kyiv-Mohyla Academy». (In Ukrainian).
10. AFANAS'EVA, E. S. & AFYANYN, V. Yu. (2000) *Ideologicheskie komissii CK KPSS. 1958–1964 : dokumenty — Ideological Committee of the Central Committee of the CPSU. 1958–1964: documents.* Moscow: The Russian Political Encyclopedia. (In Russian).
11. KAS'YANOV, H. V. (1995) *Nezhodni: ukrayins'ka intelihentsiya v russi oporu 1960–80-kh rokiv — Dissenting voices: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of 1960–80's.* Kyiv: Lybid. (In Ukrainian).
12. EGOROV, A. G. & BOGOMOLOV, K. M. (eds.) (1972) *Kommunisticheskaja partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijah i reshenijah s#ezdov, konferencij i plenumov CK v 14 t. — Communist Party of the Soviet Union resolutions and decision of meetings, conferences of the CC: 14 v.* Vol. 8 (1959–1965). Moscow: Politizdat. (In Russian).
13. KOPTILOV, V. (1963) Za vysoku kul'turu ukrayins'koyi movy — For the high culture of the Ukrainian language. *Literaturna Ukrayina — Literary Ukraine.* 26 February. p. 2. Kyiv. (In Ukrainian).
14. KRUPNYK, L. O. (2002) *Derzhavna polityka u sferi ukrayins'koho profesynoho mystetstva (1965–1985) — State policy in the sphere of Ukrainian professional art (1965–1985).* Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University (In Ukrainian).
15. KRUCHYNENKO, V. H. (2007) *Spohady astronoma — Memories astronomer.* Hlobyne: Polihrafservis. (In Ukrainian).
16. KUTSAYEVA, T. (2006) *Vyshcha shkola URSR u 1965–1985 rr.: osnovni tendentsiyi ta superechnosti rozvytku — High School of the Ukrainian SSR in 1965–1985: trends and contradictions.* Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka — Bulletin of Kyiv National University Shevchenko. Series: History. No. 84. pp. 109–111. Kyiv. (In Ukrainian).
17. PANCHUK, M. I. (1994) *Natsional'ni vidnosyny v Ukrayini u XX st. : zbirnyk dokumentiv i materialiv — National relations in Ukraine*

- in the XX century.* A collection of documents and materials. Kyiv: Naukova Dumka. (In Ukrainian).
18. POPP, R. P. (2003) *Intelihentsiya L'vova v 1944–1953 rokakh (istoryko-sotsiolohichnyy aspekt)* — Lviv intelligentsia in the years 1944–1953 (historical-sociological aspect). Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. (In Ukrainian).
  19. PUSTOVIT, T. P. (2005) Poltavshchyna u period vidbudovy ta khrushchovs'koyi «vidlyhy» (1946–1964 rr.) — Poltava during reconstruction and the Khrushchev «thaw» (1946–1964). *Poltavshchyna: vlada na istorychnykh paralelyakh — Poltava: power on historical parallels*. Poltava: ASMI. pp. 181–219. (In Ukrainian).
  20. SVORAK, S. D. (1999) *Zahal'noosvitnya shkola zakhidnoukrayins'koho rehionu v konteksti suspil'no-politychnoho zhyttya druhoyi polovyny 40-kh — pershoyi polovyny 60-kh rokiv KhKh st.* — Secondary School of Western Ukrainian region in the context of social and political life of the second half of the 40's — early 60 th century. Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Kyiv: The National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
  21. TYEVIKOVA, O. V. (2010) *Povsyakdenne zhyttya hromadyan URSR: sotsial'ni ta kul'turni aspekty (1953–1964 roky)* — The Everyday Life of the Citizens of the USSR: Social and Cultural Aspects (1953–1964). Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Poltava: Poltava National Pedagogical University. (In Ukrainian).
  22. *Sotsialistychna Kharkivshchyna* — Socialist Kharkiv (1954) Ukrayins'ki burzhuazni natsionalisti — naylyutishi vorohy ukrayins'koho narodu — Ukrainian bourgeois nationalists — worst enemies of the Ukrainian people. 11 May. p. No. 3. Kharkiv. (In Ukrainian).
  23. SHTEPA, P. (2005) *Moskovstvo: yoho pokhodzhennya, zmist, formy y istorychna tyahlist'* — Moskowness: Origin, Essence, Forms and Historical Continuity. Drohobych: Vidrodzhennia. (In Ukrainian).
  24. YURCHENKO, V. (1999) Spohad pro tr'okh mudretsiv, abo uroky «Biloho ptakha...» — The memories about the Three Wise Men, or lessons «White bird...» *Kino — teatr — Cinema — theater*. No. 2. pp 2–5. Kyiv. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 25 листопада 2016 р.

УДК 94(477):355.133:355.291.5+357«1918/1921»

Д. В. Кобельський

**ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ВОЯКІВ
ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА:
1918–1921 рр.**

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
бул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082, Україна

Кобельський Володимир Дмитрович, аспірант історичного факультету, e-mail: Haidamaka@email.ua

АНОТАЦІЯ

У статті на основі аналізу архівних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, мемуарів Я. Гальчевського та А. Туркула, а також історіографії з даної тематики вивчається девіантна поведінка вояків Червоного козацтва в період 1918–1921 рр. Червоне козацтво практично не досліджується в сучасній Україні, а особливо ж внутрішне життя цієї військової формaciї. Головна увага приділяється найбільш притаманним дисциплінарним правопорушенням учасників формування. В роботі детально проаналізовані факти девіації червоних козаків та методи боротьби з нею. Особливий наголос робиться на грабунках і мародерстві, антисемітизмі й вживанні алкогольних напоїв, злочинах на сексуальному ґрунті, дезертирстві. Події розглядаються до кінця 1921 року що зумовлено завершенням основних бойових дій, де брали участь червоні козаки. Актуальність та новизна наукового дослідження полягають у тому, що вперше використані та застосовані раніше неопубліковані матеріали архівів, тематика дисциплінарних порушень в українських радянських загонах періоду 1917–1921 рр. залишається лакуною в історичній науці. Також визначено повчальний характер статті для сучасних військовослужбовців.

Ключові слова: Червоне козацтво; девіантна поведінка; дисциплінарне порушення; Українська революція; дезертирство; погром; антисемітизм.

Д. В. Кобельський

**ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ БОЙЦОВ
ЧЕРВОНОГО КАЗАЧЧСТВА:
1918–1921 гг.**

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
ул. Дворянская, 2, г. Одесса, 65082, Украина

Кобельский Дмитрий Владимирович, аспирант исторического факультета, e-mail: Haidamaka@email.ua

АННОТАЦИЯ

В статье на основе анализа архивных материалов Центрально-го государственного архива высших органов власти и управления Украины, Центрального государственного архива общественных объединений Украины, Государственного архива Винницкой области, мемуаров Я. Гальчевского и А. Туркула, а также историографии по данной тематике изучается девиантное поведение бойцов Червоного казачества в период 1918–1921 гг. Червоное казачество практически не исследуется в современной Украине, а в особенности внутренняя жизнь этого воинского подразделения. Главное внимание уделяется наиболее свойственным участникам формирования дисциплинарным нарушениям. В работе детально проанализированы факты девиации червоных казаков и методы борьбы с ними. Особенный акцент сделан на грабежах и мародерстве, антисемитизме и употреблении алкогольных напитков, преступлениях на сексуальной почве, дезертирство. События рассматриваются до конца 1921 года, и определены окончанием боевых действий, в которых принимали участие червоные казаки. Актуальность и новизна научного исследования состоит в том, что впервые использованы и применены ранее не публиковавшиеся материалы архивов, тематика дисциплинарных нарушений в украинских советских отрядах периода 1917–1921 гг. остается лакуной в исторической науке. Также определен поучительный характер статьи для современных военнослужащих.

Ключевые слова: Червоное казачество; девиантное поведение; дисциплинарные нарушения; Украинская революция; дезертирство; погромы; антисемитизм.

D. V. Kobelskiy

**DEVIANT BEHAVIOR OF THE SOLDIERS
OF THE RED COSSACKS:
1918–1921 YEARS**

Odesa National University named after I. I. Mechnikov,
Dvoryans'ka St., 2, Odesa, 65082, Ukraine

Kobelskiy Dmytro Volodymyrovich, Postgraduate student of Historical Faculty, e-mail: Haidamaka@email.ua

ABSTRACT

In article based on analysis of archival materials of the Central State Archives of Higher Authorities and Management of Ukraine, the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, the State Archives Vinnytsya region, memoirs of J. Gal'chevs'kyy and A. Turkull, historiography of the subject, studied deviant behavior of Red Cossack soldiers during the 1918–1921 years. Red Cossacks almost is not studied in modern Ukraine, and especially the inner life of this military formation. Main focus is on disciplinary offenses that is the main characteristic of its members. The article analyzes in detail the facts of deviation of Red Cossacks and methods to combat it. Particular emphasis is placed on the plunder and looting, anti-Semitism and alcohol, sexual motivated crimes, desertion. Events considered the end of 1921, and due to the completion of major combat operations, which involved Red Cossacks. The relevance and novelty of the research lies in the fact that first used and applied previously unpublished material of archives, the subject of disciplinary violations in the Ukrainian Soviet detachments period of 1917–1921, still are the gaps in historical scholarship. Also the nature of the article is instructive for modern soldiers.

Key words: Red Cossacks; deviant behavior; disciplinary violations; Ukrainian Revolution; desertions; massacres; anti-Semitism.

Дисципліна є запорукою єдності, моральної стійкості та подальшої бойової ефективності підрозділу і безпосереднього існування військового з'єднання. Останнім часом актуалізувалось питання девіантної поведінки військовослужбовців та учасників бойових дій. Девіантна поведінка особистості на війні доволі часто являє собою механізм ап'ярорного соціального прощення за девіацію, яка характеризується таким усталеними виразами як: «грабуй награбоване», «війна все спишє», «на війні як на війні» тощо. Поведінка особистості на війні ха-

рактеризується не тільки геройчними вчинками, але й ницими рисами людського характеру, що виявляє хиби виховання, недостатню увагу командира до своїх підлеглих, деструктивний вплив на психіку соціальних та бойових ситуацій, часте перебування людини в «межевій ситуації», що негативно впливає на психологічний стан.

За винятком декількох заангажованих та політично заідеологізованих праць, що вийшли друком в Радянському Союзі, тематиці Червоного козацтва в сучасній Україні присвячено обмаль праць і переважна більшість з них торкається цієї тематики лише побіжно. Зокрема, в працях істориків О. Божка, А. Здорова розкривається дана тематика [1, 10]. Побіжно, однобоко та зі значними помилками — характеризується Червоне козацтво в статті О. Демченка [8]. Приклади дисциплінарних порушень та девіантної поведінки побіжно розкрито в радянських працях, що присвячені історії Червоного козацтва і публікувались у 20–30 рр. [22], та нарисові військового будівництва в УРСР в 20-х — на початку 30-х років, автором якого є Л. Гриневич [11], а також мемуарним спогадам учасників подій [4; 13]. Необхідно згадати і монографію О. Гогуна, окремий розділ якої присвячений дисциплінарним порушенням радянських партизанів в роки Другої світової війни [6]. Не дивлячись на проміжок часу у понад 20 років, більшість порушень, що характерні червоними козаками, згодом були притаманні й учасникам радянського партизанського руху.

Але глибоких наукових розвідок, що були б присвячені цій малодослідженній проблематиці, немає, тому актуальним є подальше вивчення цієї теми.

Щодо джерельної бази, то насамперед, це документи цього періоду, що знаходяться в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України [21], Центральному державному архіві громадських об'єднань України, що знаходяться у місті Києві [14–20].

Виходячи з цього метою даної статті є вивчення девіантної поведінки вояків в загонах Червоного козацтва. Для досягнення поставленої мети передбачається дослідити приклади девіації та дисциплінарних порушень серед учасників формувань Червоного козацтва, охарактеризувати основні прояви порушень, їх причини та методи боротьби з ними.

Для періоду 1917–1921 рр. взаємини військових частин з місцевим населенням були набагато важливішими, ніж скажімо, для Першої світової, чи російсько-японської воєн, адже за умов економічного занепаду не було адекватно налагодженого центрального постачання військових частин, що зумовлювало перебування останніх «на підніжному кормі», тобто левову частку постачання вони мали брати у місцевого населення (не обов'язково при цьому купуючи; слід зазначити, що радянські гроші у даний період цінувались найменше, адже більшовики не надавали серйозного значення фінансовим структурам, вважаючи їх пережитками та «буржуазними інститутами»). Реквізиції у місцевого населення часто проводили і загони Червоного козацтва з метою самозабезпечення: *«В ті тяжкі роки ми майже не отримували ніякого обмундирування. Ходили хто в чому: хто в рябій сорочці, хто в білій, хто з червоного кумачу пошиє собі сорочку і як мак цвіте на коні, хоч очі закривай. Були в нас і матроси; сидить на коні в тільнику, на голові безкозирка, по вітру стрічки розвиваються, а на ногах кльоши з Чорне море в ширину і стремена з-під них не видно. І Примаков нічого не мав проти того, коли який-небудь козак, що вже дуже обносився, де-небудь вимінював чи брав так у якого-небудь куркуля піджак, сорочку чи штани. Ale горе було такому, хто випадково надягне на себе щось таке, що ніяк не підходить до чоловічого одягу»* [23, с. 102]. Жіночі та дитячі речі користувались великим попитом, адже можна вислати їх своїй родині чи обміняти в селі на алкогольну продукцію, слід зауважити, що за умов економічної розрухи серед населення дуже посилився бартер.

Випадки грабунків населення фіксуються вже на початку створення загону Віталія Примакова, зокрема наприкінці січня — початку лютого 1918 року під час перебування червоних козаків у захопленому Києві, відбувається серія грабунків за прямої участі вояків з'єднання [4, с. 345]. Для заспокоєння і налагодження дисципліни В. Примаков був змушений розстріляти декількох козаків і запровадити тілесні покарання різками й шомполами, що мали б відбуватись публічно [3, с. 346]. В період перебування загону в «нейтральній зоні» у вересні 1918 р. відбувається низка грабунків, причому предметами крадіжок були предмети посуду та комфорту. Бандитизм

настільки заполонив загін, що В. Примаков для зміни ситуації мусив особисто зарубати кількох козаків перед строем [14, арк. 12]. У період масових заворушень, бунтів, актів непокори та переходу на сторону ворога, які були так поширені серед українських радянських частин навесні та влітку 1919 року, дані явища не оминули і кавалерійського полку Червоного козацтва (в лютому 1918 року була спроба на основі загону В. Примакова створити не окремий підрозділ, а армію Червоного козацтва, що мала бути аналогом Робітничо-Селянської Червоної армії, що саме почала створюватись у Радянській Росії); але більшість новостворених загонів самодемобілізувались, дезертирували або ж перейшли на бік наступаючих сил Центральної Ради та країн Центрального блоку; згодом назва «Червоне козацтво» залишається за загоном В. Примакова що поступово реорганізовувався до полку, бригади, дивізії, корпусу і т. д., але назва «Червоне козацтво» була задіяна і повстанським отаманом С. Коцуром (він сформував власний курінь Червоного козацтва в грудні 1918 року) [12] і холодноярськими повстанцями (під час найперших антибільшовицьких повстань в районі Холодного Яру повсталими була випущена відозві-листівка, яка закінчувалась гаслом «Хай живе Червоне козацтво Холодного Яру» [20, арк. 256]). Під час перебування в серпні 1919 року в містечку Лубни червоними козаками було вчинено погром та масовий грабунок у місті, до того ж козаками було розігнано місцеву ЧК і відбулась перестрілка з місцевим гарнізоном: «*група червоноармійців полку Червоного козацтва 20 травня почала грабунок міста Лубни, зробивши спробу арешту ЧК і комісарів євреїв*» [17, арк. 15]. Аналогічні факти погромів червоними козаками фіксуються згодом у містечках Ружині та Володарці.

На грабунки «червонців» нарікає не лише місцеве населення, а й командування. Так, про серйозність падіння дисципліни на фоні грабунків свідчить і той факт, що на засіданні Президіуму Ради робітничо-селянської оборони 6 вересня 1919 року під головуванням Х. Раковського і за участі Є. Бош, Г. Петровського, К. Ворошилова, А. Йоффе, А. Бубнова розглядалось питання про дисципліну в Червоному козацтві. Під час засідання було вирішено: «*Доручити товаришу Раковському від імені ЦК партії листа комбігу товаришу Примакову, вказавши*

йому на ряд фактів здійснених деякими червоноармійцями його бригади, вимагати припинення цих неподобств, за що ЦК партії робить його відповіальним.

Доручити товаришу Раковському набрати в Гомелі відповідальних політпрацівників для роботи в Бригаді Червоного Козацтва и спробувати знайти замісника товаришеві Примакову й для командного складу бригади» [21, арк. 116].

Під час боїв з польськими та українськими військами влітку 1920 року дивізія Червоного козацтва під час рейду захопила містечко Чорний Острів, де пограбували не лише склади з військовим майном, а й місцевих жителів [18, арк. 29].

Про мародерство і грабунки, що були здійснені червоними козаками, свідчать і спогади білогвардійця М. Туркула [13, с. 145] і українського повстанського отамана Я. Гальчевського [5, с. 106].

Окрім грабунків серйозною проблемою серед червоних козаків були широкі вияви антисемітизму та побутового шовінізму, не дивлячись на те, що частина командно-політичного складу підрозділу складалась з євреїв. Один з командирів Червоного козацтва Т. Юшкевич пригадує, що Червоне козацтво якісно різнилось від інших частин тодішньої Червоної армії тим, що в нього була зразкова дисципліна і не було проявів антисемітизму [23, с. 153]. Насправді ситуація була кардинально іншою. Так, В. Затонський у своїх спогадах наводить приклади частих проявів антисемітизму у Червоному козацтві. Зокрема неодноразові «війни» та сутички червоних козаків з ЧК були зумовлені знаходженням значної кількості євреїв в останній. Після відступу загону В. Примакова до Росії весною 1918 року червоні козаки мало не вступили у бій із залогою міста Козлов (формально більшовицькі загони з України під час відступу до Росії весною 1918 р. мали статус, схожий до перебування частин однієї держави на землях іншої). Причиною цього було непропускання «мішечників», що рухались у Москву. Спекулянти звернулись по допомогу до червоних козаків і вони радо відгукнулись, адже вважали, що це справа рук євреїв. В. Примакову з неабиякими труднощами вдалось заспокоїти своїх вояків і не допустити подальшого розгортання конфлікту [22, с. 34]. В. Затонський також вказує на те, що червоні козаки не вирізнялися високим загальнокультурним і політичним рівнем,

адже політичній праці в з'єднанні не було приділено належної уваги. Цікавими є згадки про В. Примакова та його загін у листі Чернігівського губернського старости М. Савицького до тодішнього міністра внутрішніх справ Української держави Ф. Лизогуба: «під проводом Примака величезні банди українських більшовиків, що звуться червоні українці, їхня ціль вигнання німців, й вирізати поміщиків та євреїв» [19, арк. 228]. До випадків антисемітизму можна віднести подію, коли в полк, що був розташований в «нейтральній зоні», прибули знаки розрізнення — червоноармійські зірочки на кашети та папахи. Червоні козаки почали їх зривати зі своїх головних уборів, аргументуючи це тим, що це «жидівські звъозди» [11, с. 120]. Загалом же в полку Червоного козацтва станом на червень 1919 року: «Антисемітизм розвинутий настільки, що боротьба з ним стає немислимовою» [18, арк. 1].

Пристрась до вживання міцних напоїв не оминає і загони Червоного козацтва. Зокрема під час знаходження у «нейтральній зоні» серед червоних козаків частими були п'янки. Так, М. Кропів'янський, командир 1-ї дивізії, до складу якої входив і полк червоних козаків, скаржився на те, що: «в полку Червоного козацтва не штаб, а місце для пиятики, танців та ігор, в районі штабу полку стрільба по хатній птиці місцевих селян, відсутнє будь-яке чергування, часті бійки серед бійців та командирів, помітне дезертирство, серед кінноти полку спостерігаються безцільні й нерозсудливі кінні скачки на показ сільським бабам та дівчатам» [2, с. 182]. В травні 1919 р., коли Червоне козацтво було відправлено проти отамана Н. Григор'єва, червоні козаки також дуже часто були п'яними і без кінця лаялись «*i в бога, i в сверхбога, i в шістнадцять верст, твою ж мать*» [15, арк. 39]. Під час весняних боїв на Перекопі, червоний козак Калиниченко перебував в стані сильного алкогольного сп'яніння, тому коли позиції дивізії були атаковані білогвардійцями за допомогою танку, Калиниченко пішов у повен зрист на танк, при цьому без перестанку матюкаючись до нього [22, с. 126]. В листопаді 1921 р. сотня червоних козаків була захоплена зненацька і повністю знищена групою отамана Палія в селі Згарок, оскільки уся сотня була напідпитку, погулявши на сільському весіллі [9, с. 211]. Проблема адаптації червоних козаків до мирного часу також нерідко супроводжу-

валась алкоголізмом, так коміsar 7-го полку 1-ї дивізії Червоного козацтва Яків Долгоухов почав безперервно пити і аби позбавити його від цієї звички чи обмежити, він був відправлений з Поділля в Туркестан на боротьбу з басмачами [9, с. 185].

Не оминули підрозділи Червоного козацтва і злочини на сексуальному ґрунті. Так, під час відступу загону В. Примакова в березні 1918 року, в містечку Ромнах: «Один з червоних козаків з'галтував якусь жінку. Про це дізнались наші партійні товариши (Гриневич, Едельштейн та ін.) і, швидко розібрали справу, зробили те, що повинен зробити революціонер, — розстріляли мерзотника. Частина червоних козаків, що знаходилась у Ромнах, обурилася... але не гвалтівником, а розстрілом і почала вимагати розстрілу Гриневича та Едельштейна. Заварилася каша. Примаков в цей час був у Бахмачі, тому не змогли одразу ліквідувати цей дикий спалах. Після прибууття до загону Примаков довго вмовляв козаків від цієї дурної ідеї» [22, с. 35]. Приблизно в цей же час двоє дівчат хотіли піти до загону Червоного козацтва медсестрами, але змінили своє рішення через домагання та спробу з'галтування червоними козаками [7, с. 29]. В серпні 1920 року один з сотників Червоного козацтва з'галтував жінку і подібні вчинки дозволяв своїм підлеглим. Сотника невдовзі було розстріляно ревтрибуналом [14, арк. 115]. Про масові гвалтування українських селянок башкирами з кінного корпусу Червоного козацтва на Поділлі влітку 1921 року свідчить у своїх мемуарах Я. Гальчевський [5, с. 128].

Дезертирство на загал було поширеним і масовим явищем для всіх противорічних сторін у тому конфлікті. Зокрема більшість усіх загонів Червоного козацтва дезертирувало весною 1918 року. Не оминуло дезертирство й комуністів. Так, в серпні 1919 року дезертирувало 10 комуністів (доречно згадати їх національний склад: 6 росіян, 3 еврея, 1 поляк) [17, арк. 495]. Дезертирство надзвичайно поширилось у 1920–1921 рр. у зв'язку з мобілізаційними призовами до лав Червоного козацтва українського населення і близькістю кордону з Румунією та Польщею. Цікавим є епізод дезертирства в червні 1921 року сотника Костянтина Наливка (між іншим був нагороджений орденом Червоного Прапора), проте він дезертирував не сам, а ще й з 70 озброєними козаками та двома кулеметними тачан-

ками. Командир дивізії Д. Шмідт вважав, що можливо К. Наливко був пов'язаний з українськими повстанцями і діяв узгоджено з ними [4, арк. 11].

Таким чином, слід зробити наступні висновки. В загонах Червоного козацтва дисциплінарні порушення та девіантна поведінка були доволі частими явищами. Не дивлячись на те, що підрозділ став елітною військовою формациєю, йому були притаманні ті ж види «бузи», що й для більшості загонів та формаций протибіорчих сторін 1917–1921 рр. Зокрема найбільш характерними для Червоного козацтва були грабунки, антисемітизм, дезертирство, сутички з ЧК. Для більшості бійців покаранням за них була смертна кара, проте нерідко командування було змушене «закривати очі» на дії своїх підлеглих. Слід констатувати той факт, що більшість дисциплінарних вчинків пов'язана насамперед з недостатньою увагою з боку командування, періодами бездіяльності з'єднання, деструктивним впливом на психіку соціальних катаклізмів, постійним ризиком гибелі, «межевими ситуаціями» тощо.

Література та джерела

1. Божко О. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад / О. І. Божко // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 107–129.
2. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов/ под общ. ред. Н. С. Шевчука. — Чернигов : Областная типография, 1957. — 490 с.
3. Буш Е. Б. Год борьбы / Евгения Богдановна Буш. — Киев : Политиздат Украины, 1990. — 447 с.
4. Вінницький Державний обласний архів. — ФР. 2587. — Оп. 1. — Спр. 3.
5. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів/ Яків Гальчевський. — Кам'янець-Подільський: Медобори, 2011. — 328 с.
6. Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941–1944 рр. / Олександр Гогун ; [пер. з рос. Катерина Демчук]. — Київ : Наш Формат, 2014. — 496, [32] с.
7. Дегтярев Л. Шагают миллионы / Л. С. Дегтярев. — М. : Воениздат, 1958. — 448 с.
8. Демченко А. П. Красное казачество Украины в 1918 году / Александр Петрович Демченко // НОВИК: Труды по военной истории / отв. ред. А. С. Поселов. — Одесса : ОНУ им. И. И. Мечникова, 2008. — Вып. 4. — 2011. — С. 121–129.
9. Дубинский И. Трубачи трубят тревогу / И. В. Дубинский. — М. : Воениздат, 1962. — 310 с.

10. Здоров А. До історії військових сил Українського Радянського уряду в перший період їх існування (грудень 1917 — січень 1918 рр.) / А. А. Здоров // Київська старовина : Науковий історико-філологічний журнал. — 2005. — № 6. — С.85–95.
11. Історія українського війська, 1917–1995 / В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник [та ін.]; упоряд., передмова Я. Р. Дащенко. — Львів : Світ, 1996. — 837 с.
12. Солодар О. Звивисті шляхи Свирида Коцура / Олександр Солодар // Нова доба. — 2002. — № 61, 6 серпня.
13. Туркул А. Дроздовцы в огне: Картины гражданской войны, 1918–1920 гг. / Антон Васильевич Туркул; лит. обраб. И. Лукаша. — Белград, 1937. — 324 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф. 17. — Оп. 1. — Спр. 195
15. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 234.
16. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 329.
17. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 44.
18. ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264.
19. ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 59.
20. ЦДАГОУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 310.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 2579. — Оп. 1. — Спр. 12.
22. Червоное казачество: сборник материалов/ под ред. А. Мартынова. — Харьков : Путь просвещения, 1923. — 366 с.
23. Червонці: збірка спогадів ветеранів Червоного козацтва. — Київ : Молодь, 1968. — 348 с.

REFERENCES

1. BOZHKO, O. I (2009) Povstans'ka armiya Ukrayiny (osin' 1918 r.):stvorennya, orhanizatsiyna struktura, sklad — Insurgent Army Ukraine (Fall 1918): establishment, organizational structure, composition. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal* — *Ukrainian Historical Journal*. No. 4. pp. 107–129. (In Ukrainian).
2. SHEVCHUK, N. S. et. al. (1957) Bor'ba trudjashhihsja Chernigovshiny za vlast' Sovietov — The struggle of the working people for Soviet power. Chernigov: Typography Oblastnaya. (In Russian).
3. BOSH, E. B. (1990) God bor'by — The struggle Hours. Kiev: Ukraine Politizdat. (In Russian).
4. Povitovi vykonavchi komiteti rad robitnychychk, Selyans'kykh ta chervonoarmiys'kykh deputativ — Uyezd Executive Committee of Soviets of Workers, Peasants and Red Army Deputies (1921) File 2587. Description 1. Record 3. Vinnytsia Region State Archives Vinnyts'kyy Derzhavnyy oblasnyy arkhiv — Vinnytsia Region State Archives. Ky'yiv. (In Russian).
5. HAL'CHEVSK'KY, Y. (2011) Proty chervonykh okupantiv —Against invaders red. Kam'yanec'- Podil's'kyj: Medobory'. (In Ukrainian).

6. HOHUN, O. (2014) *Stalins'ki komandos. Ukrayins'ki partyzans'ki formuvannya, 1941–1944 rr.* — *Stalin commandos. Ukrainian partisans formation, 1941–1944.* Ky'yiv : Nash Format. (In Ukrainian).
7. DEGTJAREV, L. (1958) *Shagajut milliony— The millions stride.* Moscow: Voenizdat. (In Russian).
8. DEMCHENKO, A. P. (2008) *Krasnoe kazachestvo Ukrayiny v 1918 godu* — Demchenko A. P. Red Cossacks of Ukraine in 1918 year. *NOVIK: Trudy po voennoj istorii — Novik: Works on military history* Iss. 4. p. 121–129. (In Russian).
9. DUBINSKIJ, I. (1962) *Trubachi trubyat trevogu— I. Dubinsky Trumpeters trumpeting the alarm.* Moscow: Voenizdat. (In Russian).
10. ZDOROV, A. (2005) *Do istoriyi viys'kovykh syl Ukrayins'koho Radyans'koho uryadu v pershyy period yikh isnuvannya (hruden' 1917 — sichen' 1918 rr.)* — On the history of Ukrainian military forces of the Soviet government in the first period of their existence (December 1917 — January 1918). *Ky'yivs'ka starovy'na — Kiyivs'ka starovina.* 11/2005. No. 6. p. 85–95. (In Ukrainian).
11. HRYNEVYCH, V. et. al. (1996) *Istoriya ukrayins'koho viys'ka, 1917–1995 — History of Ukrainian troops 1917–1995.* L'viv : Svit. (In Ukrainian).
12. SOLODAR, O. (2002) *Zvyvysti shlyakhy Svityda Kotsura — Winding road of Svityda Kocur.* Nova doba — Nova Doba. 8th August. p. 4. (In Ukrainian).
13. TURKUL, A. (1937) *Drozdovcy v ogne: Kartiny grazhdanskoy voyny, 1918–1920 gg. Drozdovtsy in the fire: Pictures of the Civil War, 1918–1920.* Belgrade. (In Russian).
14. *Fond politychnykh partiy ta orhanizatsiy. spravy tsentral'noho komitetu komunistychnoyi partiyi viddily tsentral'noho komitetu dovoyennoho periodu* — Fund of political parties and organizations, the cases of the Central Committee Communist Party Departments of the Central Committee the prewar period Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (1919) File 17. Description 1. Record 195. Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'ednan' Ukrayiny (dali TsDAHOU) — Central State Archives Higher Bodies of Power and management of Ukraine hereinafter (CSAPOU). Ky'yiv. (In Russian).
15. *Without name* (1920) File 1. Description 20. Record 233. Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine (further TsDAVOVU). Ky'yiv. (In Russian)
16. *Without name* (1920) File 1. Description 20. Record 329. TsDAHOU — CSAPOU. (In Russian).
17. *Without name* (1920) File 1. Description 20. Record 44. TsDAHOU — CSAPOU. Ky'yiv. (In Russian).
18. *Komisiya z istoriyi hromadyans'koyi viyny pry Tsentral'nomu komiteti Komunistychnoyi partiysi (bil'shovykiv) Ukrayiny — Commission on Civil War history at the Central Committee of the Communist*

- Party (Bolsheviks) of Ukraine* (1919) File 5. Description 1. Record 264. TsDAHOU — CSAPOU. Ky'yiv. (In Russian).
19. *Without name* (1919) File 5. Description 1. Record 59. TsDAHOU — CSAPOU. Ky'yiv. (In Ukrainian).
20. *Without name* (1919) File 5. Description 1. Record 310. TsDAHOU — CSAPOU. Ky'yiv. (In Russian).
21. *Rada robitycho-selyans'koyi oborony Ukrayins'koyi radyans'koyi sotsialistychnoyi respubliky. Protokoly zasidani' Rady Robitycho-Selyans'koyi oborony Ukrayins'koyi radyans'koyi sotsialistychnoyi respubliky i Rady Robitycho-Selyans'koyi oborony Rosiys'koyi sotsialistychnoyi federatyvnoyi radyans'koyi respubliky z materialamy do nykh.* Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vladys ta upravlinnya Ukrayiny — Council of Workers' and Peasants' Defense of Ukrainian Soviet Socialist Republic. Minutes of meetings of Council of Workers' and Peasants' Defense of Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Council of Workers' and Peasants' Defense of the Russian Socialist Federal Soviet Republic with the materials to them. Central State Archives Higher Bodies of Power and management of Ukraine (1919). File 2579. Description 1. Record 12. TsDAHOU — CSAPOU. Ky'yiv. (In Russian).
22. MARTYNOV, A. (1923) *Chervonnoe kazachestvo: sbornik materialov — Red Cossacks: collection of materials.* Har'kov: Put' prosveshchenija (In Russian).
23. ANON (1968) *Chervontsi: Zbirka spohadiv veteraniv Chervonoogo kozatstva — Chervontsi: Memories collection of the Red Cossacks veterans.* Ky'yiv: Molod'. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 21 листопада 2016 р.

УДК 94(477):323.22/.28:316.4 «1991/2014»

М. С. Кучерук

УКРАЇНА, 1991–2014: СУСПІЛЬНІ ПОТРЯСІННЯ ЯК СКЛАДОВІ БЕЗПЕРЕВНОГО ПРОЦЕСУ

Одеський національний політехнічний університет,
просп. Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Кучерук Марина Сергіївна, к. і. н., доц., доцент кафедри історії та
етнографії України, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

АННОТАЦІЯ

В кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Україна пережила три революційні хвили: розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності, «помаранчеву» революцію і «революцію гідності». Українське громадянське суспільство здійснило значний крок. Тепер громадяни України не тільки усвідомили свої цінності, інтереси і права. Українському громадянському суспільству вистачило сміливості і організованості, щоб за них боротися.

У другій половині 1980-х років громадянська активність, не-притаманна для Радянського Союзу, з одного боку, і невдала спроба НКДС зберегти єдність СРСР силовими методами мали епохальні наслідки: ухвалення 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України. «Помаранчева» революція розпочалася у листопаді 2004 р. У листопаді 2014 р. розпочалася «революція гідності». Рушійними силами стали студенти, інтелігенція, підприємці — «середній клас». Причини: невідповідність вимог громадянського суспільства і тогочасних українських реалій.

Вищезазначені події — не просто мітинги і акції протесту. Вони не є наслідком спонтанних рішень. Вони є закономірністю, складовими одного процесу. Це процес трансформації українського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство; лібералізм; демократія; процес; розвиток; «помаранчева» революція; «революція гідності».

М. С. Кучерук

УКРАИНА, 1991–2014: ОБЩЕСТВЕННЫЕ ПОТРЯСЕНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОЦЕССА

Одесский национальный политехнический университет,
просп. Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Кучерук Марина Сергеевна, к. и. н., доц., доцент кафедры истории
и этнографии Украины, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

АННОТАЦИЯ

В конце ХХ — начале ХХI вв. Украина пережила три революционных волны: распад Советского Союза и провозглашение независимости, «оранжевую» революцию и «революцию достоинства». Украинское гражданское общество совершило существенный шаг вперед. Теперь граждане Украины не только осознали свои ценности, интересы и права. Украинскому гражданскому обществу хватило смелости и организованности, чтобы бороться за них.

Во второй половине 1980-х годов общественная активность, не свойственная гражданам Советского Союза, с одной стороны, и неудавшаяся попытка ГКЧП сохранить единство СССР силовыми методами привели к эпохальным последствиям: принятие 24 августа 1991 г. Акта провозглашения независимости Украины. «Оранжевая» революция началась в ноябре 2004 г. В ноябре 2014 г. началась «революция достоинства». Движущими силами стали студенты, интеллигенция, предприниматели — «средний класс». Причины: несоответствие требований гражданского общества и тогдашних украинских реалий.

Перечисленные события — не просто митинги и акции протеста. Они не являются последствием спонтанных решений. Они закономерны, составные одного процесса. Это процесс трансформации гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество; процесс; развитие;
либерализм; демократия; «оранжевая» революция; «революция достоинства».

M. S. Kucheruk

UKRAINE, 1991–2014: SOCIAL EARTHQUAKES AS TNE CHAINS OF ONE CEASELESS PROCESS

Odessa National Polytechnic University,
1, Shevchenko avenue, Odessa, 65044, Ukraine

Kucheruk Maryna Sergeevna, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of history and ethnography of Ukraine, e-mail: kucherukmaryna@ukr.net

ABSTRACT

Ukraine passed through three revolutionary waves on the border of the twentieth and twenty one centuries. It was: the collapse of the Soviet Union and proclamation of state independence, the «Orange» revolution and the «revolution of dignity». Each of them was foreseen by the crisis of political system, corruption, outright falsification of the will, ignoring interests of the population, attempts to manipulate of mass consciousness. The ruling classes' desperate attempts to save the deeply contaminated system while their own privileges with it had aroused considerable public response. Ukrainian civic society withstood them. Ukrainian civic society has intergraded considerably. At the time, the Ukrainians not only were understanding their values, interests and rights. They were ready to fight for them.

Since the second half of the 1980-th were arising the new and recreating the old public organizations such as: Union of writers of Ukraine, Lev Company, student organization «Community», Ukrainian studies club «Heritage», Ukrainian Cultural club etc. Lately all these organizations had shaped the People's Movement of Ukraine. They have showed the unprecedented for the Soviet Ukraine civil activity. The failure of the Emergency Committee accelerated one watershed event: the pronouncement of the Declaration of Independence of Ukraine 24.08.1991.

The «Orange» revolution has started in November 2004. Students, intelligentsia, entrepreneurs had become its driving forces. In other words, the Ukrainian middle class made the «Orange» revolution. The rude fraud poll for the one candidate was the pretext for it. But the cause of it was the that: the contradiction between the requirement of Ukrainian civil society and the reality.

In November 2014 the «Revolution of dignity» has started. And again students, intelligentsia, entrepreneurs were its driving forces — the same middle class. The cause was the same. Only the pretext has changed. The President of Ukraine V. Yanukovich neglected to sign the Association Agreement with the European Union.

All these events were not mere meetings and protest actions. They were not spontaneous. This is the regularity, the components of one

process. This is the process of the transformation of Ukrainian society.

Key words: civil society; process; development; liberalism; democracy; the «Orange» revolution; the «Revolution of dignity».

Україна змінюється. На наших очах. Поступово, повільно, помітно чи непомітно, але процес трансформації триває. Із «заповідника комунізму» (таке називсько Україна отримала за часів В. Щербицького, відомого своїм консерватизмом) Україна перетворюється на європейську демократичну державу.

У другій половині 1980-х років небайдужі громадяни УРСР об'єдналися у Народний Рух України за перебудову, і громадянська активність, непримання для Радянського Союзу, зробила свою справу: 24 серпня 1991 р. був ухвалений Акт проголошення незалежності України.

У листопаді 2004 р. розпочалася «Помаранчева» революція. У листопаді 2014 р. розпочалася «революція гідності». Рушійними силами стали студенти, інтелігенція, підприємці — ті категорії населення, яких прийнято вважати за «середній клас». Причини: невідповідність вимог громадянського суспільства і тогочасних українських реалій.

Що це за явища? Який між ними зв'язок? І чи є взагалі між ними зв'язок?

Як зазначає Г. Касьянов, голосуючи за незалежність, українці, окрім всього іншого, керувалися міркуваннями економічного характеру [6, с. 72]. Пропаганда прибічників виходу зі складу СРСР обіцяла швидке економічне процвітання. Тим більше, що для таких тверджень існувало серйозне підґрунтя — прогноз економістів Дойчбанку, який обіцяв Україні одне із перших місць серед республік СРСР по вірогідному рівню процвітання.

Але економічного зростання не відбулося... Навпаки, Україну 1990-х рр. охопила затяжна економічна криза, що стало причиною депресивних настроїв у суспільстві і зневіри у своєму майбутньому, а також тотальної недовіри до влади і до всього іншого, що з нею асоціюється. Суцільна зрада? Чи помилка німецьких експертів?

Німецькі експерти не помилилися. Вони вираховували економічний потенціал країни. Але потенціал — це лише багато

обіцяючий початок. Для реалізації потенціалу потрібні певні умови.

Немає необхідності проводити спеціальні дослідження, щоб зрозуміти, що найбільш процвітаючі країни — це країни із розвинutoю демократією, в яких висока правова культура, розвинуте громадянське суспільство, поважається право приватної власності і підтримується і заохочується приватна ініціатива. Тобто все те, що зазнавало переслідувань, заборонялося і підлягало нищівній критиці в Радянському Союзі. Тому в Радянському Союзі сформувалося суспільство певного типу, відмінне від західного. Навпаки, прояви активності з боку громадянського суспільства нещадно придушувалися.

Демократичну державу створює громадянське суспільство. Таке суспільство, де громадяни не тільки усвідомили свої цінності, інтереси і права, а також, коли громадянам достатньо мужності, щоб за них боротися.

Характеристику радянської влади влучно описав Л. фон Мізес:

«...досить тільки відмовитися від принципу, за яким держава не повинна втручатись у будь-які питання, що торкаються індивідуального способу життя, як ми врешті-решт прийдемо аж до його регулювання і обмеження у найменших деталях. Особисту свободу індивіда скасовано. Він стає рабом спільноти, змушеним підкорятися диктату більшості» [7, с. 11].

Це ті необхідні умови, які дозволяють можливостям реалізуватися. Без розвитку демократії і громадянського суспільства, без перемоги над соціалізмом і утвердженням лібералізму, без достатньої правової основи, без інтеграції України у глобалізаційні процеси потенціал назавжди залишиться лише надією на краще майбутнє.

Тож, озброївшись ідеологією лібералізму і розглядаючи процеси розвитку українського суспільства у контексті процесу глобалізації, бачимо, що події, які відбуваються в Україні починаючи із 1991 р. і закінчуючи «революцією гідності» 2014 р., не є загадкою.

Дослідження даного питання вимагає міждисциплінарного підходу і застосування широкого кола джерел. У наведеній статті авторка спирається на праці Г. І. Гончарука [3; 4], О. А. Ша-

новської [4], Я. Грицака [5], Г. Касьянова [6], А. Гальчинського [1], М. Шульги [9], а також матеріали ЗМІ [2; 8]. Не всі дослідники є лібералами за поглядами. В даній статті автор опирається на фактичний матеріал, наведений в їхніх працях.

Початком виходу сучасного українського громадянського суспільства із тіні, думаю, слід вважати діяльність українських дисидентів. Незважаючи на їхню малочисельність й обмеженість ресурсу і впливу на суспільство, шістдесятники підготували ґрунт для подальшого розвитку процесу, без чого боротьба Народного Руху України за здобуття незалежності мало б слабке ідеологічне підґрунтя. Правові положення, які були продекларовані рухівцями, знаходимо у творах і працях шістдесятників: Л. Костенко, І. Драча, В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Стуса, В. Голобородька, В. Мороза, В. Чорновола, Б. Гориня [4, с. 64].

Криза соціалістичної системи найбільш виразно почала проявляти себе у другій половині 1980-х рр. Радянський Союз опинився на межі розпаду. Як засіб виходу з неї М. Горбачов і радянське керівництво вдалися до спроб реформування системи (цей процес отримав назву «перебудови»), а кінцевою метою був новий Союзний договір і збереження єдиної країни. У керівних колах держави визріли думки про необхідність розв'язання трудової ініціативи мас і надання ширших економічних прав регіонам [3, с. 14]. Першими активізувались естонці, латвійці і литовці. Потім виникає «Солідарність» в Польщі. В Україні ж — Народний Рух України за перебудову.

Переломні події в житті Радянського Союзу і України відбулися в серпні 1991 р. [9, с. 10]. М. Горбачов, попередньо узгодивши із керівниками союзних республік дату підписання нового Союзного договору, поїхав до Криму на відпочинок. 19 серпня почався так званий путч, коли було оголошено про створення ДКНС (Державного комітету із надзвичайного стану) і введено війська в Москву. Коли путч ДКНС зазнав невдачі, 22 серпня оголошено про скликання позачергової сесії Верховної Ради України. На цій сесії було прийнято Акт про оголошення незалежності України і постанову про проведення 1 грудня 1991 р. референдуму про його підтвердження.

Проголосленню Акта і проведенню референдуму передувала значна пропагандистська і агітаційна робота Народного Руху

України: розробка Програми і обговорення серед широкого загалу, «виховання історію» (найбільші заходи — «Живий ланцюг» до дня Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1990 р., масовий виїзд на Нікопольщину та Запоріжжя до 500-річчя Запорізького козацтва (1–5 серпня 1990 р.), масові заходи під Берестечком, Батурином), вибори до Верховної Ради 1990 р., що дало змогу Рухові створити фракцію Народна рада, і, що найголовніше, пошуки компромісу із комуністичною номенклатурою.

Можливо, всі ці заходи сучасна широка публіка вважала б занадто простими, навіть по-дитячому наївними. Але так подумає людина, звикла до демократії. А на 1990-й рік, за словом Г. Гончарука, «*всюди дисища партійна мережа розгорнула шалену різноманітну ідеологічну й політичну боротьбу спочатку за ліквідацію, а переконавшись, що вже пізно зупинити процес відродження нації, за нейтралізацію або хоч на приголомшення збуджуючих ідей рухівських задумів, а потім підпорядкування Руху партійним структурам*» [3, с. 20]. Отже, дії Народного Руху не тільки не були санкціонованими з боку влади. Навпаки, влада всіляко їм перешкоджала, вбачаючи в них загрозу для себе.

У листопаді — грудні 2004 р. відбулась «помаранчева» революція. Вона являла собою серію протестів, мітингів та інших актів громадянської непокори, пов’язаної із масовими фальсифікаціями, що впливали на результат під час проведення голосування на посаду Президента України. Центром подій стала головна площа країни — столичний Майдан, який збирав сотні тисяч учасників. Французький журналіст, свідок подій А. Гіймоль, так описує тогочасні події: «Вони поставили чітку й конкретну мету: визнати недійсним сфальшованій результат другого туру президентських перегонів. Усі виступи стосувалися переважно цієї теми» [2].

А. Гальчинський характеризує «помаранчеву» революцію як «*пробудження нації, це, поза всяких сумнівів, важливий чинник утвердження в Україні громадянського суспільства, поглиблення демократії і, найголовніше, — самоутвердження гідності українського громадянина, власного «Я» кожного з нас*» [1, с. 172].

«Революція гідності» розпочалася у листопаді 2013 р. Приводом до неї стала відмова В. Януковича від підписання Уго-

ди про асоціацію з Європейським Союзом. Тривала «революція гідності» по лютий 2014 р. і закінчилась силовим протистоянням на Майдані й втечею В. Януковича з України.

В. Януковича було обрано на посаду Президента України у лютому 2010 р. легітимним шляхом. Першим його кроком стало скасування конституційної реформи 2004 р. Рішенням Конституційного суду України стало повернення в дію Конституції України 1996 р. [8]. У листопаді—грудні 2010 р. тривав «податковий майдан», як протест підприємців проти ухвалення Верховною Радою України Податкового кодексу, положення якого слугували інтересам великого бізнесу і вдаряли по малому і середньому бізнесові. Влітку 2012 р. тривав «мовний майдан» як протест проти прийняття Закону України «Про засади державної мовоної політики», що юридично передбачав можливість двомовності, а фактично — запровадження російської мови як другої державної і запровадження в Україні білоруського сценарію, внаслідок чого в країні панує російська мова, а білоруська опинилася на межі зникнення.

Фактично В. Янукович здійснив спробу запровадження авторитарного режиму. Дух часу вдалося вловити історикові Я. Грицаку, який в передмові до книги «Страсті за націоналізмом», написаної в 2011 р., зазначив наступне: «*Констатування відносної політичної стабільності України не означає, що ситуація з українською нацією є безпроблемною. Проблеми є, і то дуже серйозні. Тільки що їх коріння не так у національних ідентичностях і націєтворенні — ситуація тут є драматичною, але не трагічною, — як у цінностях: в Україні домінують цінності закритого суспільства, не надто готового до змін*» [5, с. 8].

Тому «революція гідності» стала повстанням громадянського суспільства проти авторитаризму і особистостей, які його підтримували. Її причиною стало намагання консервативного режиму В. Януковича зупинити процес лібералізації України.

Україна йде шляхом лібералізації. Але ідеологічна основа, викладена у працях західноєвропейських і американських лібералів, починаючи із А. Сміта і закінчуєчи Л. фон Мізесом, легко може бути прочитана, і її основні принципи — зрозумілими. Набагато важче утиліти в життя запроповані рецепти. Ринкова економіка, демократія, розвинене громадянське суспільство — це не ті речі, які можуть бути втілені в життя мит-

тєво. Легко придбати квиток на рейс до Нью-Йорка і опинитися там за кілька годин. Фізичні відстані долати легко. Набагато важче подолати ідеологічні відстані. Тому миттєвий перехід від тоталітарного суспільства до сучасної демократії Україна здійснити не змогла. Це неможливо. Демократичні цінності повинні «вирісти» у суспільстві, і громадянське суспільство має пройти певні щаблі у своєму розвитку. Саме ці процеси і відбуваються в Україні.

Література та джерела

1. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України / А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2011. — 288 с.
2. Гіймоль А. 2004 рік був спринтом, а 2013-й — марафоном / Ален Гіймоль // Український тиждень. — 2014. — № 47 (367), 21–27.11. — С. 19.
3. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. 1989–1996 pp. / Г. І. Гончарук. — Вид. друге, доп. — Одеса : Астропrint, 2014. — 336 с.
4. Гончарук Г. І. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. — Одеса : Астропrint, 2004. — 172 с.
5. Грицак Я. Срасті за націоналізмом: стара історія на новий лад : есеї / Я. Грицак. — К. : Критика, 2011. — 352 с.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: очерки новейшой истории / Г. Касьянов. — К.: Наш час, 2008. — 480 с.
7. Мізес Л. фон. Лібералізм у класичній традиції / Людвіг фон Мізес // Лібералізм : антологія [упор. О. Проценко, В. Лісовий]. — Вид. 2-ге. — К.: Видавничий дім «Простір» — «Смолоскіп», 2009. — С. 3–19.
8. Ткаченко Г. Конституційний суд скасував Конституцію. Що далі? [Електронний ресурс] / Ганна Ткаченко; Уніан: інформаційне агентство. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/408097-konstitutsiyu-sud-skasuvav-konstitutsiyu-scho-dali.html>. — Дата звернення: 24.10.2016.
9. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. — К. : ТОВ «Друкарня «Бізнес-поліграф», 2011. — 448 с.

REFERENCES

1. HALCHYNSKYY, A. (2011) *Liberalizm: uroky dlya Ukrayiny — Liberalism: Lessons for Ukraine*. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian).
2. GIYMOL, A. (2014) 2004 rik buv spryntom, a 2013-y — marafonom — 2004 was a sprint and 2013 was a Marathon. *Ukrayinskyy tyzhden — Ukrainian week*. 21–27 November. No 47 (367). p. 19. (In Ukrainian).

3. HONCHARUK, H. I. (2014) *Narodnyy Rukh Ukrayiny. Istoriya. 1989–1996 rr. — People's Movement of Ukraine. History. 1989–1996*. Odessa: Astroprint. (In Ukrainian).
4. HONCHARUK, H. I. & SHANOVSKA, O. A. (2004) *Natsionalna ideya i Narodnyy Rukh Ukrayiny — The national idea and People's Movement of Ukraine*. Odessa: Astroprint. (In Ukrainian).
5. HRYTSAK, Ya. (2011) *Srasti za natsionalizmom: stara istoriya na novyy lad: Eseyi — Passions for nationalism: an old story in a new way: Essays*. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).
6. KASJANOV, G. (2008) *Ukraїna 1991–2007: ocherki novejshej istorii — Ukraine 1991–2007: Essays on the modern history*. Kyiv: Nash chas. (In Russian).
7. MISES, L. (2009) Liberalizm u klasichniy tradytsiyi — Liberalism: in the Classical Tradition. In: PROTSENKO, O. & LISOVYY, V. (eds.) *Liberalism. Anthology*. pp. 3–19. Kyiv: Vydavnychyy dim «Prostir» — «Smoloskyp». (In Ukrainian).
8. TKACHENKO, H. (2010) Konstytutsiynyy sud skasuvav Konstytutsiyu. Shcho dali? — The Constitutional Court overturned the constitution. What's next? UNIAN [Online]. Available from: <http://www.unian.ua/politics/408097-konstitutsiyu-sud-skasuvav-konstytutsiyu-scho-dal.html>. [Accessed: 24/10/2016]. (In Ukrainian).
9. SHULGA, N. (2011) *Drejf na obochinu. Dvadcat' let obshhestvennyh izmenenij v Ukraine — The drift to the margins. Twenty years of social change in Ukraine*. Kyiv: TOV «Drukarnya «Biznespolihraf» . (In Russian).

УДК 94(477:438):327 «2014/2016»

O. V. Мельник

**СУЧАСНІ УКРАЇНА ТА ПОЛЬЩА, ЯК ЗРАЗОК ДЛЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ МІФОЛОГІЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ
(2014–2016 рр.), АБО «ІСТОРИЧНІ КОПАНКИ»
У ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ**

Одесський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Мельник Олег Віталійович, к. і. н., доц. кафедри історії та етнографії України, e-mail: oleg_trac@ukr.net

АНОТАЦІЯ

В роботі досліджується вплив міфологічних уявлень про українців, що сформувались протягом історії взаємовідносин українців та поляків. А також використання цих усталених міфологем у сучасних українсько-польських стосунках в сприйнятті широкої аудиторії їх прибічників та противників. А також подаються характерні зміни та етапи у процесі поширення негативних образів українців на польське суспільство у 2013–2016 роках під час україно-російської війни (ATO).

Автор вводить в науковий обіг характеристику сучасних заідеологізованих антиукраїнських публікацій «історична копанка» — процес використання заангажованим дослідником неперевірених історичних матеріалів для створення негативного образу українця, що ґрунтуються на історичних стереотипах минувшини.

Досліжується процес формування та ідеологічного забарвлення сучасної негативної хвилі звинувачень українців у «Волинській трагедії», виходячи з основних ідеологічних завдань антиукраїнської пропаганди з боку Російської Федерації, заснованих як на радянських, так і на польських міфах щодо України та українців.

Наводяться основні приклади вирішення ситуації та розвитку українсько-польського історичного діалогу, виходячи з відкритих архівів КДБ, українських історичних джерел та історичного аналізу. Наводяться приклади україно-польського співробітництва з Інститутом національної пам'яті.

Ключові слова: міфологема; ідеологічні стереотипи; україно-польські відносини; «історична копанка».

O. V. Мельник

**СОВРЕМЕННЫЕ УКРАИНА И ПОЛЬША, КАК ПРИМЕР
ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ
(2014–2016 гг.), ИЛИ «ИСТОРИЧЕСКИЕ КОПАНКИ»
В ОТНОШЕНИЯХ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ**

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Мельник Олег Витальевич, к. и. н., доц. кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: oleg_trac@ukr.net

АННОТАЦИЯ

В работе исследуется влияние мифологических представлений об украинцах, которые сформировались на протяжении истории взаимоотношений украинцев и поляков. А также влияние этих устоявшихся мифологем на современные украинско-польские отношения через восприятие их широкой аудиторией сторонников и противников. А также приводятся характерные изменения и этапы в процессе распространения негативных образов украинцев на польское общество в 2013–2016 годах во время украино-российской войны (ATO).

Автор вводит в научный оборот характеристику современных идеологизированных антиукраинских публикаций «историческая копанка» — процесс использования ангажированным исследователем непроверенных исторических материалов для создания негативного образа украинца, основанного на исторических стереотипах прошлого.

Исследуется процесс формирования и идеологической окраски современной негативной волны обвинений украинцев в «Волынской трагедии», исходя из основных идеологических задач антиукраинской пропаганды со стороны Российской Федерации, основанных как на советских, так и на польских мифах об Украине и украинцах.

Приводятся основные примеры разрешения ситуации и развития украинско-польского исторического диалога, исходя из открытых архивов КГБ, украинских исторических источников и исторического анализа. Приводятся примеры украинско-польского сотрудничества с Институтом национальной памяти.

Ключевые слова: мифологема; идеологические стереотипы; украинско-польские отношения; «историческая копанка».

O. V. Mel'nyk

**MODERN UKRAINE AND POLAND AS A MODEL
FOR RESEARCH MYTHOLOGICAL IDEOLOGY (2014–2016),
OR «HISTORIC CISTERNS» IN RELATIONS
UKRAINE AND POLAND**

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Mel'nyk Oleh Vitaliyovych, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: oleg_trac@ukr.net

ABSTRACT

In this work examines the impact of Ukrainian mythological representations that were formed during the history of relations between Ukrainians and Polish. And the use of established myths on contemporary Ukrainian-Polish relations in the perception of a wide audience of supporters and opponents. Also serves typical stages and changes in the distribution of negative images on Ukrainian Polish society in the years 2013–2016 during the Ukraine-Russian War (ATO).

The author introduces the scientific revolution characteristic of modern ideological anti-Ukrainian publications «historical kopanka» — the process of using biased researcher unverified historical materials to create a negative image on Ukrainian historical stereotypes of the past.

The process of formation and ideological coloration modern wave of negative charges in Ukrainian «Volyns'ka tragedy», based on the fundamental ideological problems of anti-Ukrainian propaganda of the Russian federation, based on both the Soviet and the Polish myths about Ukraine and Ukrainians.

It gives the basic examples of the solution of the situation and development of the Ukrainian-Polish historical dialogue, based on open archives KGB Ukrainian historical sources and historical analysis. It gives the examples of Ukraine-Poland cooperation with the Institute of National Remembrance.

Key words: mythology; ideological stereotypes; Ukrainian-Polish relations; «the historical kopanka» (Cisterna).

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності визначення основних протиріч міждержавних відносин в плані як історичному, так і суспільно-психологічному, коли міфогеми двосторонніх відносин використовуються в сучасних історичних та популярно-періодичних виданнях обох країн для

створення образа ворога і дегуманізації союзника в сучасних умовах.

Для двосторонніх відносин як правило важливі такі пріоритети як довіра, консолідація, міжнаціональні взаємини та приналежність обох країн до єдиного визначення системи права.

Мета статті полягає в дослідженні застосування міфологем у сучасних україно-польських відносинах та їх впливу на міждержавні стосунки.

В ситуації напружених стосунків між країнами ЄС та РФ, Україною та РФ на перший план виступають питання довіри між країнами, що знаходяться на кордоні з РФ. І основне завдання сучасної гібридної війни та інформаційної політики Кремля полягає в застосуванні як міфологем історичних створених в історичній перспективі польсько-українських взаємин від XVI до XX століття, так і міфологем, створених партійно-комуністичною ідеологією, які застосовуються для впливу на посткомуністичному просторі. Тому визначимо цей процес як застосування «історичних копанок». Від слова «копанка» — незаконна приватна шахта, де працюють невідомі працівники.

Саме «історичні копанки», якими займаються заангажовані історики, журналісти та політичні діячі обох країн, можуть суттєво вплинути на двосторонні відносини і відіграти негативну роль в консолідації антипутінського пакту.

Проголошення В. Жириновським під час війни між Україною та РФ плану щодо розділу України між навколошніми державами фактично є суттєвим поштовхом для крайніх реваншистських сил і до активізації «копачів історії» [1].

Створення неприємного образу українців на Заході проходило у кілька етапів. Першим можна вважати появу фейкових закликів «лайків» про «розпятих хлопчиків та безчинства бандеровців на майдані». Однак коли ці міфи були спростовані, відбувся перехід до посиленіх «технічно обґрунтованих фейків» щодо збиття «Боїнга» та застування забороненої зброї українськими військовими. Останній етап можна пов'язати з використанням міфологем минувшини та посиленням звинувачень українців в етнічних чистках євреїв та поляків.

Найбільш впливові міфологеми минувшини щодо кривавих козаків, гайдамаків та бандеровців, що залишились у поль-

ській свідомості, створили в сучасній Польщі значну хвилю звинувачень українців у Волинський різанині та перші міждержавні непорозуміння.

Першим каменем споткання в україно-польських відносинах завжди було визначення козацтва — як руйнівої сили, що послабила та знищила Польсько-Литовську республіку. «Уперше проблеми козаччини викликали інтерес у польських хронікарів, які, виправдовуючи політику давньої Речі Посполитої та польської шляхти стосовно українців під час козацьких війн кінця XVI–XVII ст. і часів Руїни, створили стереотип українця-варвара, жорстокого й аморального розбійника та дикуна, на відміну від добропорядного польського шляхтича, змушеного протистояти зазіханням на «польську Русь»... на сучасному етапі українсько-польських відносин важливим є утвердження взаєморозуміння між двома народами шляхом аналізу суперечливих сторінок спільної історії та подолання успадкованої щодо них упередженості. Міфологеми та стереотипи, які вплинули на сучасне сприйняття українцями та поляками історичного минулого, особливого поширення набули наприкінці XIX — на початку ХХ ст.» [2].

Для українців козацтво завжди визначалось як сила державотворення і захисту українців від іноземного панування. Хоча М. С. Грушевський, який вперше розділив історію козацтва на два етапи, перший — руйнівна сила, другий — козацтво, як захисник України періоду національно-визвольних змагань, може слугувати зразком для подальших визначень історії козацтва в загальноісторичних умовах і певної лінії нормалізації у визначенні цього образу у міждержавних відносинах [3].

Другим характерним образом, що сформувався під впливом тривалих конфліктів між поляками та українцями, став міфологічний образ кривавого гайдамаки-українця, який походив з польської трактовки козацько-селянських повстань і пізніше трансформувався в загальний образ «кровожерливих українців повстанців».

Саме цей зразок став основою для формування антиукраїнської міфологеми радянського часу, що поділяла українців на дві частини «хитрі хохли», що співають гарних пісень і люблять «руську землю», і нелюди-бандити — «петлюрівці, махновці, сільські бандити-кулаки, бандеровці...»

Міфологема «бандеровців» настільки часто повторювалась більшовицькими пропагандистами, що залишила свій слід і в Україні і у Польщі, яка, перебуваючи в «радянському таборі» (1945–1989 рр.), насильно засвоїла ідеологію більшовизму, часто змішуючи її із власними міфологемами українських карательів на Східних Кресах (Волині).

А прийняття Польським сеймом постанови щодо Волинської різанини і вихід художнього фільму з кривавими подробицями значно посилили негативні характеристики українців у польських громадян.

Аналіз фільму, проведений під час круглого столу польськими та українськими критиками в ефірі Радіо Свобода, є прикладом ґрунтовної дискусії інтелектуальної еліти обох країн.

«Фільм «Волинь» — якісна ілюстрація негативних польських стереотипів українця — експерти», зазначає Адам Бальцер, експерт із Центру східних досліджень Варшавського університету, і каже, що з мистецької точки зору «Волинь» добре зроблена. Водночас у нього є застереження щодо повноти й об'єктивності історичного минулого, яке показане у фільмі. Він наголошує, що «у Польщі немає великої серйозної дискусії на цю тему, в якій йшлося б про слабкі сторони цього фільму. Я написав критичну статтю для видання *Dziennik. Gazeta Prawna* і під моїм текстом — у коментарях на сайті газети з'явилася хвиля ненастисті. Крім цього, Збіг'нев Парафіяновіч, журналіст, цієї газети написав статтю, в якій натякає на відсутність у моїй оцінці польської патріотичної точки зору й порівнює мене з Володимиром В'ячеславовичем», — розповідає експерт [4].

Тобто замість критики та діалогу проводиться шельмування і звинувачення у співробітництві з українським істориком, який ще у 2013 році наголошував на неповному висвітленні цих подій польськими істориками та політиками. «Проте інформація про географічний масштаб акцій (теза про те, що вони охоплювали мало не всю Волинь, тоді як у документах ідеться лише про південну частину Володимирського повіту; вказування на понад півтори сотні атакованих польських населених пунктів, хоч у польських документах мова йде про кільканадцять) є суттєво перебільшеною. Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, «генеральний

антипольський наступ», який нібто мав відбутися одночасно мало не по всій території Волині» [5].

Адам Бальцер наголошує, що у «Волині» нема якихось грандіозних перекручувань історичного минулого, утім після перегляду фільму, глядач матиме викривлений образ того, що відбулося в 1943-му. «Подивившись «Волинь», пересічний польський глядач матиме враження, що українці, за невеликими винятками, — це натовп диких людей. Тобто він посилить старий польський стереотип українця-різуна і гайдамаки. У фільмі українці представлені як німецькі та радянські колаборанти. Тим часом тема польської колаборації, яка також була, представлена епізодичною роллю одного поліцая, який намагається переконати інших поляків вступати в німецьку поліцію, та ніхто на це не погоджується. А це історична неправда» [4].

Павел Смоленський, публіцист видання *Gazeta Wyborcza*, стверджує, що фільм «Волинь» — це яскрава ілюстрація польських уявлень про минуле, а також старих стереотипів українця. Тому перегляд фільму дає багатий матеріал для роздумів про те, як ці стереотипи долати. Водночас Петро Тима, історик та голова Об'єднання українців у Польщі, вважає фільм Смаржовського згустком негативних стереотипних уявлень про польсько-українське минуле [4].

За твердженням В. В'яtronича, «Тема Волинської трагедії 1943 року періодично спалахує, породжуючи напругу у стосунках України та Польщі... Польська сторона очікує від України офіційного визнання не лише героїчних сторінок діяльності ОУН та УПА, але й засудження їхніх злочинів. Українська офіційна позиція — злочини українців та поляків на Західній Україні були взаємними. Тим часом російська пропаганда знову прагне використати цей конфлікт між Україною та її ключовим адвокатом на Заході»... «Я часто чую від польських політиків і колег, що те, як оцінювати події на Волині, є внутрішньою справою Польщі, а до теперішньої України не має негативного стосунку. Однак я впевнений, що має. У даному разі, як і в 40-ві роки, виграє третя сторона — Росія, яка зацікавлена у загостренні польсько-українських стосунків. Врешті недавні події у Перемишлі, де молодики, що стояли із транспарантами про «геноцид», напали на церковну ходу українців, — яскраве свідчення того, як політизація теми минулого конфлікту провокує нові [6].

Для боротьби з намаганнями певних «історичних копачів» і «політичних провокаторів» застосовується — на жаль не в повному обсязі — елемент історичного діалогу між професійними істориками обох країн з визначенням колом історичних документів. А не ідеологічних штампів минувшини.

Позиція українських істориків-дослідників чітко сформульована В. В'яtronичем під час українських історичних розвідок, що це була чергова польсько-українська війна. А вихід його чергової монографії «За лаштунками «Волинь-43». Невідома польсько-українська війна» у 2016 році слугує подальшому діалогу в українсько-польських відносинах. «Війну між поляками і українцями у 1942–1947 роках автор розкриває завдяки невідомим раніше документам української та польської підпільних армій, звітам німецької окупаційної влади та радянських партизан. В основі дослідження — свідчення безпосередніх учасників подій, документи українського та польського підпілля, Армії Крайової та УПА. Автор пропонує поглянути на події 1943 року на Волині в контексті історії двох народів до, під час та після Другої світової війни» [7].

У пострадянський період у відносинах між Україною та Польщею намітився значний компроміс у ставленні до питань міжетнічних чисток, цю проблему як правило не розглядали чи намагались залишити її поза увагою міждержавних стосунків. Однак посилення діяльності «копачів історичної правди», значно заангажованих пропагандистів, можна лише співіднести з намаганнями Росії розмити стихійно функціонуючий союз між Україною, Литвою, Латвією, Естонією, Румунією та Польщею. Тим більш, що витрати на пропаганду РФ значно посилено через мережу телевізійних каналів та систему «консервів» (проплачених агентів).

Іншим чинником виступають маргінальні політики у невеликих ультраправих партіях, в гаслах яких фігурують заклики до міжетнічних розборок. Важливим внеском польсько-українського діалогу повинні стати групи з дослідження проблем, а не їх створенням.

В таких умовах призупинення конфліктних гасел та фейкових дій (спалення пропорів, стихійні побиття у супермаркетах та інше), як правило підготовані агентами впливу, необхідним і вкрай ефективним має стати узгодження позицій та профе-

сійна робота між українськими і польськими істориками, заснована не на «фейкових новинах копанок минулого», а на історичних документах та свідченнях очевидців — зафікованих та перевірених.

Література та джерела

1. Жириновский предложил Польше, Венгрии и Румынии поделить Украину [Электронный ресурс] // lb.ua: электронный журнал. — 2014. — 24 марта. — Режим доступа: http://lb.ua/news/2014/03/24/260489_rossiya_predlozhila_polshe_vengrii.html, свободный. — Загл. з екрана. — Дата обращения: 23.10.2016.
2. Руда О. Українське козацтво та польсько-козацькі відносини у працях польських істориків Львова кінця XIX — початку XX ст. [Електронний ресурс] / О. Руда // medievist.org.ua. — 2013. — 20 вересня. — Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2013/09/blog-post_20.html вільний. — Загол. з екрана. — Дата звернення: 21.10.2016.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. — К.: Веселка, 1990. — С. 170–187, 201–214, 239–295; Грушевський М. Історія української козаччини. Т. I. До року 1625 / Михайло Грушевський // Вітчизна. — К., 1989. — № 1–12; Грушевський М. Очерк істории українского народа / Михаїл Грушевський. — К.: Лыбидь, 1990. — С. 152–177.
4. Савицький Ю. Фільм «Волинь» — якісна ілюстрація негативних польських стереотипів українця — експерти [Електронний ресурс] / Ю. Савицький // Радіо Свобода : медіа-ресурс. — 2016. — 8 жовтня. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28038746.html>, вільний. — Загол. з екрана. — Дата звернення: 27.10.2016.
5. В'яtronovich B. Трагедія і спекуляції. Що саме сталося 11 липня 1943 року на Волині? [Електронний ресурс] / В. В'яtronovich // Українська правда. Історична правда. — 2013. — 14 червня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/14/126099/>, вільний. — Загол. з екрана. — Дата звернення: 21.10.2016.
6. Скороход О. Волинська трагедія 1943. Український погляд: етнічна чистка чи польсько-українська війна? [Електронний ресурс] / Скороход О. // Цензор. НЕТ. Матеріали по темі: Волинська трагедія. — 2016. — 6 липня. — Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/396030/volinska_tragedya1943_ukrainskiyi_poglyad_etnchna_chistka_chi_polskoukranska_vyina, вільний. — Загол. з екрана. — Дата звернення: 27.10.2016.
7. В. В'яtronovich презентує книгу про Волинь 1943 року [Електронний ресурс] // ГАЗЕТА. UA. Новини. Історія. — 2016. — 10 жовтня. — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_vyatrovich-prezentuye-knigu-pro-volin-1943-roku/727903, вільний. — Загол. з екрана. — Дата звернення: 12.11.2016.

REFERENCES

1. LB. UA (2014) *Zhirinovskij predlozhil Pol'she, Vengrii i Rumynii podelit' Ukrainu — Zhirinovsky suggested that Poland, Hungary and Romania to divide Ukraine*. [Online] 24 March 2014. Available from: http://lb.ua/news/2014/03/24/260489_rossiya_predlozhila_polshe_vengrii.html. [Accessed: 23/10/2016]. (In Russian).
2. RUDA, O. (2013) Ukrayins'ke kozatstvo ta pol's'ko-kozats'ki vidosyny u pratsyah pol's'kykh istorykiv L'vova kintsyha KhIKh-pochatku XX st. [medievist.org.ua](http://www.medievist.org.ua) [Online] 20 September 2013. Available from: http://www.medievist.org.ua/2013/09/blog-post_20.html. [Accessed: 21/10/2016]. (In Ukrainian).
3. HRUSHEVS'KYY, M. (1990) *Ilyustrovana istoriya Ukrayiny — Pictorial History of Ukraine*. Kyiv: Veselka. pp.170–187, 201–214, 239–295. (In Ukrainian); HRUSHEVS'KYY, M. (1989) *Istoriya ukrayins'koyi kozachchyny — History of Ukrainian Cossacks*. V. I. By the year 1625. In: *Vitchyzna*. No. 1–12. (In Ukrainian); GRUSHEVSKIJ, M. (1990) *Ocherk istorii ukrainskogo naroda — Essay history Ukrainian people*. Kyiv: Lubyd'. p. 152–177. (In Russian).
4. SAVYTS'KYY, Yu. (2016) Fil'm «Volyn'» — yakinsa ilyustratsiya nehatyvnykh pol's'kykh stereotypiv ukrayintsa — ekspertry — Film «Volyn'» — high quality illustration negative stereotypes Polish Ukrainian — experts. *Radio Svoboda* [Online] 08 October. Available from: <http://www.radiosvoboda.org/a/28038746.html>. [Accessed: 27/10/2016]. (In Ukrainian).
5. V'YATROVYCH, V. (2013) Trahediya i spekulyatsiyi. Shcho same stalosa 11 lypnya 1943 roku na Volyni? — Tragedy and speculation. What exactly happened July 11, 1943 in Volyn? *Ukrayins'ka pravda. Istorychna Pravda — Ukrainian Pravda. The historical truth* [Online] 14 June 2013. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/14/126099/>. [Accessed: 21/10/2016]. (In Ukrainian).
6. SKOROKHOD, O. (2016) Volyns'ka trahediya -1943. Ukrayins'kyj pohlyad: etnichna chystka chy pol's'ko-ukrayins'ka vyina? — Volyn tragedy -1943. Ukrainian opinion, ethnic cleansing or the Polish-Ukrainian war? *Tsenzor. NET*. 6 July 2013. Available from: http://censor.net.ua/resonance/396030/volinska_tragedya1943_ukrainskiyi_poglyad_etnchna_chistka_chi_polskoukranska_vyina. [Accessed: 27/10/2016]. (In Ukrainian).
7. HAZETA. UA. (2016) *V. Vyatrovych prezentyuje knyhu pro Volyn' 1943 roku — V. Vyatrovych presents book on Volyn 1943*. 10 October 2016. Available from: http://gazeta.ua/articles/history/_vyatrovich-prezentuye-knigu-pro-volin-1943-roku/727903. [Accessed: 12/11/2016]. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 4 грудня 2016 р.

УДК 372.726(477)(09)

I. M. Чистякова, I. B. Кривдіна

**ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Чистякова Ірина Миколаївна, к. ф. н., доц., зав. кафедри право-
знавства, e-mail: pravo.gf.opru@i.ua

Кривдіна Інна Борисівна, к. і. н., доп. кафедри правознавства,
e-mail: krivdina.inna@i.ua

АННОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості становлення інституту омбудсмена в Україні, виділено основні напрями його розвитку. Авторами детально опрацьовано як наукові публікації із зазначеної тематики, так і тексти нормативно-правових актів, що містять інформацію про правовий статус українських омбудсменів.

Матеріал викладено у хронологічній послідовності, що дає змогу прослідкувати наявність певних етапів у процесі розвитку інституту омбудсмена в Українській державі. окрему увагу приділено визначенню ролі та місця Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (як омбудсмена у класичному розумінні зазначеного поняття) у державному правозахисному механізмі України. Детально розглянуто виникнення так званих спеціалізованих (альтернативних) омбудсменів та визначено особливості правового статусу бізнес-омбудсмена, страхового омбудсмена та поліцейського омбудсмена.

В результаті визначено, що Україна застосовує на практиці міжнародні правозахисні норми та створює додаткові механізми захисту прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: омбудсмен; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Уповноважений Президента з прав дитини; бізнес-омбудсмен; український страховий омбудсмен; поліцейський омбудсмен.

I. N. Чистякова, I. B. Кривдіна

**ІНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Чистякова Ирина Николаевна, канд. филос. наук, доц., зав. кафедрой правоведения, e-mail: pravo.gf.opru@i.ua

Кривдіна Інна Борисівна, к. ист. н., доц. кафедры правоведения,
e-mail: krivdina.inna@i.ua

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрены особенности становления института омбудсмена в Украине, выделены основные направления его развития. Авторами тщательно изучены как научные публикации по указанной тематике, так и тексты нормативно-правовых актов, которые содержат информацию о правовом статусе украинских омбудсменов.

Материал изложен в хронологической последовательности, что даёт возможность проследить наличие определенных этапов в процессе развития института омбудсмена в Украинском государстве. Особое внимание удалено определению роли и места Уполномоченного Верховной Рады по правам человека (как омбудсмена в классическом понимании данного термина) в государственном правозащитном механизме Украины. Детально рассмотрено возникновение так называемых специализированных (альтернативных) омбудсменов и определены особенности правового статуса бизнес-омбудсмена, страхового омбудсмена и полицейского омбудсмена.

В результате определено, что Украина применяет на практике международные правозащитные нормы и создает дополнительные механизмы защиты прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: омбудсмен; Уполномоченный Верховной Рады Украины по правам человека; Уполномоченный Президента по правам ребенка; бизнес-омбудсмен; украинский страховий омбудсмен; поліцейський омбудсмен.

I. N. Chistyakova, I. B. Krivdina

THE OMBUDSMAN INSTITUTE IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Chistyakova Iryna Mykolayivna, PhD in History, Associate Professor, The Head of the Department of Law, e-mail: pravo.gf.onpu@i.ua

Krivdina Inna Borysivna, PhD in History, Assistant Professor of the Law Department, e-mail: krivdina.inna@mail.ru

ABSTRACT

The article gives the considerations of the peculiarities of the Ombudsman Institution in Ukraine, and highlighted the main directions of its development. The authors carefully studied as the scientific publications on this topic as texts of regulatory legal acts which contain information on the legal status of Ukrainian Ombudsmen.

The material is presented in chronological order, which gives the opportunity to trace the presence of certain milestones in the development of the Ombudsman Institution in the Ukrainian State. Special attention is paid to defining the role and place of the Parliament Commissioner for human rights (as the Ombudsman in the classic sense of the term) in national human rights mechanism in Ukraine. Considered in detail the appearance of the so-called specialized (alternative) Ombudsmen and identified the features of the legal status of the Business Ombudsman, Insurance Ombudsman and Police Ombudsman.

In the result, it was determined that Ukraine practice the norms of International Human Rights and creates additional mechanisms for the protection of the rights and freedoms of man and citizen.

Key words: *Ombudsman; Parliament Commissioner for human rights; the representative of the President on the rights of the child; the Business Ombudsman; Insurance Ombudsman; the Police Ombudsman.*

Інститут омбудсмена в системі захисту прав і свобод людини і громадянині є прогресивним правозахисним механізмом в державі та використовується більш ніж у ста країнах світу. Його роль та значення у розвитку демократичних зasad суспільства постійно зростають. Саме зазначена обставина зумовлює актуальність тематики, обраної авторами статті, бо вона має безпосередній зв'язок з важливими науковими завданнями — вивченням та запозиченням Україною передового між-

народного правозахисного досвіду, а також практичними задачами — створення додаткового дієвого українського механізму захисту прав і свобод людини і громадянині.

Серед науковців історію становлення інституту омбудсмена та його правового забезпечення одними з перших досліджували Ю. С. Шемщученко та Г. О. Мурашин; аналіз інституту омбудсмена як засобу забезпечення прав і свобод людини здійснили К. О. Закоморна, Е. Захаров; світовий досвід діяльності спеціалізованих (альтернативних) омбудсменів вивчали О. В. Марцеляк та В. В. Кирильчук; окремі аспекти функціонування цього інституту знайшли відображення у монографічних працях В. В. Бойцової, С. Л. Давтяна, О. Ю. Сунгуррова та ін.

Україна запровадила інститут омбудсмена нещодавно, останнім часом він стрімко розвивається. Виникають так звані спеціалізовані (альтернативні) омбудсмені, які покликані захищати права окремих категорій громадян. Основним завданням наукової статті є висвітлення основних напрямів процесу становлення та розвитку інституту омбудсмена в Українській державі в цілому.

Серед невирішених раніше частин загальної проблеми слід, зокрема, назвати визначення правового статусу таких спеціалізованих омбудсменів в Україні, як: дитячий (Уповноважений Президента України з прав дитини), бізнес-омбудсмен, страховий та поліцейський омбудсмені.

Під поняттям «омбудсмен» (у деяких джерелах — «омбудсман») розуміється посадова особа (парламентський представник), який здійснює контроль над органами виконавчої влади у сфері дотримання прав людини. Вперше було запроваджено інститут омбудсмена в Швеції у 1809 році для обмеження влади короля шляхом здійснення зазначеним обраним представником нагляду за дотриманням законодавчих актів парламенту судами та іншими органами влади [1].

В Конституції України зазначається, що парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянині здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 101) і кожен має право звертатися до цієї посадової особи за захистом своїх прав (ст. 55) [2].

23 грудня 1997 року було прийнято Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»,

який визначає правовий статус та особливості здійснення правозахисної діяльності омбудсменом. Так, у статті 4 Закону зазначається, діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянині, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. У Законі (ст. 10) також міститься інформація, що для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється Секретаріат, а з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень та вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянині при Уповноваженому може також створюватися Консультативна рада та він має право призначати своїх представників (ст. 11) [3].

Омбудсмен обирається парламентом на п'ять років та здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав та свобод людини в сфері відносин між громадянами України, особами без громадянства, іноземцями та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими та службовими особами. Він розглядає звернення вищезазначеніх осіб у відповідності до Закону України «Про звернення громадян» (причому звернення подаються протягом року після виявлення порушень прав та свобод людини), звернення депутатів Верховної Ради та може розглядати справи про порушення прав людини з особистої ініціативи. Суттєвим є те, що згідно зі ст. 16 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» омбудсмен не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, та призупиняє вже розпочатий розгляд, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву або скаргу до суду.

Повноваження омбудсмена розписані в Законі вельми широко: він має право отримувати будь-яку інформацію, в тому числі секретну, її ознайомлюватися з будь-якими документами, включаючи документи, що знаходяться у судах, безперешкодно відвідувати будь-які органи влади і місцевого самоврядування, підприємства й організації, в тому числі «закриті» структури та опитувати осіб, які там утримуються, бути присутнім на засіданнях будь-яких органів влади, судів всіх інстанцій (в тому числі на закритих судових засіданнях), запрошувати посадових

та службових осіб для отримання роз'яснень, вимагати від них сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних та підлеглих їм установ, підприємств та організацій, звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини, перевіряти стан дотримання прав и свобод людини державними органами, в тому числі тими, що проводять оперативно-розшукову діяльність. Омбудсмен представляє Верховній Раді щорічну доповідь про стан дотримання й захисту прав і свобод людини в Україні. За необхідності омбудсмен може представляти й спеціальні доповіді [4].

У 1998 році на посаду Уповноваженого Верховної Ради з прав людини було обрано Н. Карпачову, а з 2012 року омбудсменом є В. Лутковська.

Інститут омбудсмена в Україні з часом розвивався та удосконалювався, що призвело до появи так званих альтернативних або спеціалізованих омбудсменів. Діяльність спеціалізованих омбудсменів торкається таких сфер захисту прав людини як: захист прав військовослужбовців, захист прав дітей, захист прав засуджених, захист прав осіб похилого віку. Проте відступ від класичних моделей цього інституту, на думку О. В. Марцеляка, не змінює його сутності та основного призначення — відновлення порушених прав громадян, створення аури довіри між громадянами та органами державної влади [5].

Першим з перелічених спеціалізованих омбудсменів в Україні був запроваджений інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини (дитячий омбудсмен). Положенням про Уповноваженого, затвердженим Главою держави Указом від 11 серпня 2011 р. № 811 «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини», визначено, що Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Відповідно до покладених на нього завдань Уповноважений має право: брати участь в опрацюванні проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; відвідувати спеціальні установи для дітей, заклади соціального захисту дітей та інші заклади, у яких перебувають діти; звертатися до державних органів щодо сприяння ви-

рішенню питань, віднесеніх до компетенції Уповноваженого; одержувати від державних підприємств, установ, організацій необхідні інформацію, документи і матеріали, у тому числі й з обмеженим доступом, з питань, що належать до компетенції Уповноваженого; заолучати до опрацювання окремих питань представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, а також експертів, учених та фахівців; брати участь у засіданнях державних органів з питань, що належать до компетенції Уповноваженого; звертатися до державних органів, у тому числі правоохоронних, щодо виявленіх фактів порушень прав та законних інтересів дитини; вивчати стан роботи із соціально-правового захисту дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах для дітей і закладах соціального захисту дітей, стан виховної роботи з дітьми у навчальних закладах; взаємодіяти з організаціями, у тому числі й міжнародними, з питань захисту прав та законних інтересів дитини. Для надання консультивативної допомоги Уповноваженому може створюватися Громадська консультивативна рада з питань захисту прав дитини на правах робочої групи Адміністрації Президента України [6].

Першим дитячим омбудсменом був призначений у 2011 р. Ю. Павленко, з 2014 р. ним є М. Кулеба.

Ідея створення бізнес-омбудсмена достатньо довго поширювалася серед українських державних службовців та набула часткового втілення. Бізнес-омбудсмен, на думку фахівців, повинен стати третейським суддею між державою та бізнесом [7]. Установу, що має назву Рада бізнес-омбудсмена (РБО) й яка складається із самого бізнес-омбудсмена, двох його заступників та ще десяти співробітників секретаріату зазначеного органу, було створено при Кабінеті Міністрів України його ж Постановою № 691 від 26 листопада 2014 року [8]. За декілька тижнів після цього бізнес-омбудсменом України було призначено літовського політика Альгірда Шемету.

Необхідно зазначити, суб'єктом права є не особисто бізнес-омбудсмен — а саме Рада бізнес-омбудсмена, яку він очолює. Важливішим для розуміння можливостей РБО є те, що це орган: а) консультаційно-дорадчий, лише з рекомендаційними функціями (не має владних повноважень); б) недержавний, не-

прибутковий, незалежний (не частина системи влади; не фінансується державою; бізнес-омбудсмен не може обіймати посаду у владі й навіть не може належати до будь-якої української політичної партії); в) має право заолучати експертів до розгляду будь-яких «своїх» питань — як посадових осіб, так і представників об'єднань громадян, підприємств та організацій (при їхній згоді), в тому числі іноземних — й у поодиноких випадках, й на контрактній регулярній основі; г) має право не тільки розглядати скарги від суб'єктів господарювання, в тому числі шляхом запитів, звернень та рекомендацій в органи влади — але й самостійно формувати рекомендації органам влади, аж до створення законопроектів; д) публічно оголошувати щоквартальні та щорічні звіти про свою діяльність та про діяльність органів влади у відповідь (до речі, окремо Положення про РБО наказує публікувати всю отриману цим органом інформацію про випадки скоєння корупційних дій з боку органів влади або державних/комунальних компаній); е) координується (у вигляді рекрутування членів наглядової ради РБО із нижчеперелічених установ) як західними інституціями — ЄБРР (він є спонсором існування всієї установи) й Організацією економічного співробітництва й розвитку — так й найбільшими українськими недержавними бізнес-асоціаціями: Федерацією роботодавців, Торгово-промисловою палатою, Українською спілкою промисловців та підприємців, Європейською бізнес-асоціацією України й Американською торговельною палатою в Україні; а також Кабміном [9].

Крім зазначеного Постанови, немає поки що спеціального закону, який би регулював діяльність Ради бізнес-омбудсмена. 5 жовтня 2016 року члени Парламентського Комітету з промислової політики та підприємництва одноголосно підтримали рішення рекомендувати Верховній Раді прийняти проект Закону № 4591 «Про Установу бізнес-омбудсмена». Законопроектом передбачається запровадження в Україні на законодавчому рівні інституту бізнес-омбудсмена в якості посередника, незалежної, третьої особи, що сприяє суб'єктам підприємництва у захисті їх прав на підприємницьку діяльність. Проектом акту визначаються правові засади створення та організації діяльності Установи бізнес-омбудсмена, напрями її діяльності, а також принципи її взаємовідносин з державою, державними

органами, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, що перебувають у сфері їх управління, а також суб'єктами підприємництва [10].

У грудні 2014 року в Україні виник ще один вид спеціалізованого омбудсмена — страховий. Громадська спілка «Український страховий омбудсмен» — це неприбуткова громадська організація, незалежний арбітр, що захищає права громадян, які не можуть отримати страхову компенсацію. Допомога страхового омбудсмена є безкоштовною. Місія страхового омбудсмена — формувати адекватний та справедливий страховий ринок України. Важелі впливу на страховиків: 1) позасудовий арбітраж — розгляд скарги потерпілого у ДТП; 2) надання безкоштовної юридичної та правової допомоги потерпілим. Середній строк рішення питання на користь заявитника — 30–40 днів. Керівником організації з 02.03.2015 р. є Ю. М. Чуніхін [11].

У 2016 році з'являється також і поліцейський омбудсмен: в апараті Національної поліції України було створено Управління забезпечення прав людини, до складу якого входять представники практично всіх областей України. До основних задач поліцейського омбудсмена входить забезпечення контролю за дотриманням прав і свобод людини працівниками поліції, здійснення контролю за роботою органів та підрозділів поліції з питань забезпечення прав людини, оперативне інформування Начальника Національної поліції України про випадки резонансних подій, порушення прав і свобод людини у діяльності органів та підрозділів поліції, що відносяться до компетенції Управління забезпечення прав людини. Основними обов'язками омбудсмена є забезпечення у відповідності із законодавством прав і свобод людини, взаємодія з Уповноваженим Верховної Ради України за прав людини, профільними комітетами Верховної Ради України, міжнародними та національними неурядовими організаціями (ООН, Рада Європи, ОБСЄ та ін.), участь у зустрічах, консультаціях з їхніми експертами, представниками та підрозділами правозахисних організацій, що відповідають за реалізацію міжнародних норм в галузі дотримання прав і свобод людини, інститутами громадянського суспільства. Також омбудсмен забезпечує підготовку та проведення нарад, конференцій, семінарів та тренінгів з питань дотримання прав і свобод людини разом із зацікавленими органами та підрозділами поліції [12].

Вельми важливими кроками у наближенні України до міжнародних правозахисних інститутів є вирішення у найближчому майбутньому питань про впровадження податкового та енергетичного омбудсменів, а також омбудсмена з прав пацієнтів [13]. Бо саме ці галузі є досить проблемними й посади зазначених омбудсменів дадуть змогу вирішити низку першочергових завдань із захисту прав пацієнтів, платників податків і споживачів електроенергії та тепла.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що процес становлення та розвитку інституту омбудсмена в Україні проходить у таких основних напрямах:

- 1) виникнення та законодавче закріплення «класичної моделі омбудсмена», спрямованої на захист прав людини та громадянина в цілому — Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (1997 рік);
- 2) запровадження інституту спеціалізованих омбудсменів, які захищають права окремих категорій населення:
  - а) дитячого омбудсмена — Уповноваженого Президента України з прав дитини (2011 рік);
  - б) бізнес-омбудсмена — Ради бізнес-омбудсмена при Кабінеті Міністрів України (2014 рік);
  - в) страхового омбудсмена — Громадської спілки «Український страховий омбудсмен» (2014 рік);
  - г) поліцейського омбудсмена — Управління забезпечення прав людини Національної поліції України (2016 рік).

Такий підхід свідчить про готовність української держави та суспільства використовувати та застосовувати міжнародний правозахисний досвід на практиці й створювати додаткові механізми захисту прав і свобод людини і громадянина.

Перспективною, на наш погляд, є подальша наукова розвідка становлення та розвитку інституту бізнес-омбудсмена в Україні.

Література та джерела

1. Шемшученко Ю. Институт омбудсмена в современном буржуазном государстве / Ю. С. Шемшученко, Г. А. Мурашин // Советское государство и право. — 1971. — № 1. — С. 139.
2. Конституція України від 28.06.1996 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 30. — Ст. 141. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254-к/96-вр>. — Дата звернення: 01.12.2016.

3. Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Верховної Ради України» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1998. — № 20. — Ст. 99. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/776/97-vr>. — Дата звернення: 02.12.2016.
4. Захаров Є. Що може омбудсмен? [Електронний ресурс] / Євген Юхимович Захаров // Права людини в Україні. Інформаційний портал харківської правозахисної групи. — 2004. — 15 травня. — Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1084630882>. — Дата звернення: 29.11.2016.
5. Марцеляк О. В. Міжнародний досвід функціонування деяких спеціалізованих омбудсманів / Марцеляк Олег Володимирович // Право України. — 2003. — № 4. — С. 13–127.
6. Указ Президента України «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини» від 11.08.2011 № 811/2011 [Електронний ресурс] // Верхона Рада України. Офіційний веб-партал. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. — Дата звернення: 01.12.2016.
7. Кирильчук В. В. Альтернативні види омбудсменів [Електронний ресурс] / Кирильчук Вікторія Володимирівна // Єдина Служба правової допомоги. Інформаційне агентство. — Режим доступу: http://3222.ua/article/alternativn_vidi_ombudsmenv_.htm. — Дата звернення: 26.11.2016.
8. Кабінет Міністрів України. Постанова, Положення від 26.11.2014 № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена» [Електронний ресурс] // Верхона Рада України. Офіційний веб-партал. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-p>. — Дата звернення: 02.12.2016.
9. Кочевых О. Бизнес-омбудсмен України: задачи, функції, можливості [Електронний ресурс] / Кочевых Олег Александрович // Prostobiz.ua. Онлайн-сервис. — Режим доступа: http://www.prostobiz.ua/biznes/gosregulirovanie/stati/biznes_ombudsman_ukrainy_zadachi_funktssi_vozmozhnosti. — Дата звернення: 28.11.2016.
10. Проект закону України від 05.05.2016 № 4591 «Про Установу бізнес-омбудсмена» [Електронний ресурс] // «Ліга: Закон»: головний правовий портал України. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH3JJ00A.html. — Дата звернення: 28.11.2016.
11. Український страховий омбудсмен [Електронний ресурс] // LinkedIn Corporation. — Режим доступу: <http://www.slideshare.net/antonavdeev/ss-57916877>. — Дата звернення: 26.11.2016.
12. В Луганській області з'явився свій поліцейський омбудсмен [Електронний ресурс] // Лисичанськ так он есть. Лисичанський городской информационный портал. — 2016. — 19 жовтня. — Режим доступу: <http://www.lisichansk.in.ua/v-luganskoj-oblasti>.

- pojavilsya-svoj-policejskij-ombudsman.html. — Дата звернення: 30.11.2016.
13. Іванов В. Чи потрібен українцям податковий омбудсмен? [Електронний ресурс] / Володимир Іванов // Блог Владимира Іванова. — 2012. — 11 червня. — Режим доступу: http://blogs.lb.ua/vladimir_ivanov/155500_chi_potriben_ukraintsyam_podatkoviy.html. — Дата звернення: 25.11.2016; Сисоєнко І. Омбудсмен з прав пациєнта: a must-have for Ukraine [Електронний ресурс] / Сисоєнко Ірина Володимирівна // Українська Правда. — 2015. — 4 липня. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/07/4/196654/>. — Дата звернення: 27.11.2016; Україні потрібен енергетичний омбудсмен, але його задачі та повноваження необхідно чітко визначити [Електронний ресурс] // Український кризовий медіа центр. Сайт ГО УМКЦ. — 2016. — 24 жовтня. — Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/48440-energy-ombudsman>. — Дата звернення: 26.11.2016.

REFERENCES

1. SHEMUSHCHENKO, Yu., MURASHIN, G. (1971) Institut ombudsmana v sovremennom burzhuaiznom gosudarstve — The institution of Ombudsman in the modern bourgeois state. Sovetskoe gosudarstvo i pravo - Soviet state and law. 1. (in Russian).
2. VERKHOVNA RADA OF UKRAINE (1996) Konstitutsiya Ukrayiny vid 28.06.1996 — The Constitution of Ukraine from 28.06.1996. Kyiv [Online] Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>. [Accessed 01 December 2016]. (In Ukrainian).
3. VERKHOVNA RADA OF UKRAINE (1997) Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoyi Rady Ukrayiny z prav lyudyny: Verkhovna Rada Ukrayiny. Zakon vid 23.12.1997 № 776/97-VR — About the Commissioner of Verkhovna Rada of Ukraine on human rights: The Verkhovna Rada of Ukraine. Law of 23.12.1997 No. 776/97-BP. Kyiv [Online] Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/776/97-vp>. [Accessed 02 December 2016]. (In Ukrainian).
4. ZAKHAROV, Ye. (2004) Shcho mozhe ombudsman? — What can the Ombudsman? Human rights in Ukraine. Information website of the Kharkiv. Human Rights Group. [Online] 5 May 2004. Available from: <http://khpg.org/index.php?id=1084630882>. [Accessed 29 November 2016]. (In Ukrainian).
5. MARTSELYAK, O. V. (2003) Mizhnarodnyy dosvid funksionuvannya deyakykh spetsializovanykh ombudsmaniv — International experience in the functioning of some specialized ombudsmen. Pravo Ukrayiny — Law Of Ukraine. No. 4. p. 13–127. (In Ukrainian).
6. VERKHOVNA RADA OF UKRAINE (2011) Ukaz Prezydenta Ukrayiny «Pytannja Upovnovazhenoho Prezydenta Ukrayiny z prav dityny» vid 11.08.2011 No 811/2011 — Decree of the President of Ukraine «Ukraine Presidential Commissioner for Children's Rights»

- of 11.08.2011 № 811/2011. Kyiv [Online] Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. [Accessed 01 December 2016]. (In Ukrainian).
7. KYRYL'CHUK, V. V. (2014) *Al'ternatyvni vydy ombudsmeniv — Alternative types of ombudsmen*. Yedyna Sluzhba pravovoyi dopomogy. Informacijne agentstvo — The only legal aid service. Agency [Online] Available from: http://3222.ua/article/alternativn_vidi_ombudsmentv_.htm. [Accessed 26 November 2016]. (In Ukrainian).
  8. CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE (2014) *Postanova, Polozhennya vid 26.11.2014 № 691 «Pro utvorennya Rady biznes-ombudsmana» — Resolution, Regulation of 26.11.2014 number 691 «On establishment of business ombudsman»* [Online] Kyiv: Cabinet of Ministers of Ukraine. Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-п>. [Accessed 02 December 2016]. (In Ukrainian).
  9. KOCHEVYH, O. (2015) *Biznes-ombudsman Ukrayiny: zadachi, funktsii, vozmozhnosti — The business Ombudsman of Ukraine: challenges, features, opportunities*. Prostobiz.ua. Onlayn-servys — Prostobiz.ua. Online Service. Available from: http://www.prostobiz.ua/biznes/gosregulirovanie/stati/biznes_ombudsman_ukrainy_zadachi_funktsii_vozmozhnosti. [Accessed 28 November 2016]. (In Russian).
  10. «LIHA:ZAKON» : holovnyy pravovyy portal Ukrayiny — «LIGA: LAW»: Chief Legal portal of Ukraine (2016) *Proekt zakonu Ukrayiny vid 05.05.2016 № 4591 «Pro Ustanovu biznes-ombudsmana» — The draft law of Ukraine from 05.05.2016 No. 4591* [Online] Available from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH3JJ00A.html. [Accessed 28 November 2016]. (In Ukrainian).
  11. AVDYEYEV, A. (2016) *Ukrayins'kyy strakhovyy ombudsman — Ukrainian insurance Ombudsman*. LinkedIn Corporation [Online] Available from: <http://www.slideshare.net/antonavdeev/ss-57916877>. [Accessed 26 November 2016]. (In Ukrainian).
  12. LISICHANSKIJ GORODSKOJ INFORMACIONNYJ PORTAL — LISICHANSKIY URBAN INFORMATION PORTAL (2016) V Luganskoj oblasti pojavilsja svoj policejskij ombudsman — In the Luhansk region had its own police Ombudsman. [Online] Available from: <http://www.lisichansk.in.ua/v-luganskoj-oblasti-poyavilsya-svoj-policejskij-ombudsman.html>. [Accessed 30 November 2016]. (In Russian).
  13. IVANOV, V. (2012) *Chy potriben ukrayintsyam podatkovyy ombudsman? — Whether Ukrainians tax Ombudsman?* [Online] October 19th 2016. Available from: http://blogs.lb.ua/vladimir_ivanov. [Accessed 25 November 2016]. (In Ukrainian); SYSOYENKO, I. (2015) Ombudsman z prav patsiyenta: a must-have for Ukraine — The Ombudsman for patients' rights: a must-have for Ukraine. *Ukrayins'ka Pravda — Ukrainian Pravda*. 4 July 2015. Available from: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/07/4/196654/>. [Accessed 27 November 2016]. (In Ukrainian); UKRAYINS'KYY KRYZOVYY MEDIA TSENTR — UKRAINIAN CRISIS MEDIA CENTER (2016) *Ukrayini*

potriben enerhetychnyy ombudsman, ale yoho zadachi ta povnovazhennya neobkhidno chitko vyznachyty — Ukraine needs the energy Ombudsman, but the tasks and powers should be clearly defined [Online] 24th October 2016. Available from: <http://uacrisis.org/ua/48440-energy-ombudsman>. [Accessed 26 November 2016]. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 5 грудня 2016 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477.74-21)334.16 «1900/1914»

Л. М. Іваніченко

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ ОДЕСИ У 1900–1914 рр.

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Іваніченко Лілія Михайлівна, к. і. н., ст. викладач кафедри історії
та етнографії України, e-mail: Lilija.istorik@Gmail.com

АННОТАЦІЯ

Розвиток фабрик та заводів Одеси у перші чотирнадцять років ХХ ст. став новою сторінкою в історії міста. Фабрично-заводська промисловість почала різко зростати на фоні занепаду торгівлі зерном та введення високого охоронного мита на імпорт іноземної продукції. Але, як і в XIX ст., частка іноземного капіталу в місті залишалася значною. Історичні обставини склалися так, що загальноекономічна криза 1900–1903 рр., російсько-японська війна, революція 1905 р., а згодом і Перша світова війна заважали розвитку економіки Одеси, призводили до збанкрутіння десятків підприємств. Але між цими періодами одеська фабрично-заводська промисловість встигала відновлюватися, а деякі її галузі процвітали. Це була ливарна промисловість (Шполянський металургічний завод, оловоплавильна фабрика Шако тощо), консервна промисловість, корковий завод Арпса, джутова фабрика та ін. Однак економічний розвиток Одеси дослідники царського, радянського та сучасного періоду висвітлюють по-різному. Це стосується навіть джерел одного часу — погляди іноземних дослідників дають змогу іншими очима подивитися на історію міста. Економічний розвиток фабрик та заводів окресленого періоду важко простежити з радянських джерел, де більше уваги приділено розвитку робітничого та революційного рухів.

Ключові слова: економіка Одеси; заводи; фабрики; експорт;
мануфактура; капіталовкладення.

Л. М. Іваніченко

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ОДЕССЫ В 1900–1914 ГГ.

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Иваніченко Лілія Михайлівна, к. і. н., ст. преподаватель кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: Lilija.istorik@Gmail.com

АННОТАЦИЯ

Развитие фабрик и заводов Одессы в первые четырнадцать лет XX века стало новой страницей в истории города. Фабрично-заводская промышленность начала резко расти на фоне упадка торговли зерном и ввода высоких охранных пошлин на импорт иностранной продукции. Но, как и в XIX ст., доля иностранного капитала в городе оставалось значительной. Исторические обстоятельства сложились так, что общекономический кризис 1900–1903 гг., русско-японская война, революция 1905 г., а потом и Первая мировая война мешали развитию экономики Одессы, приводили к обанкрочиванию десятков предприятий. Но между этими периодами одесская фабрично-заводская промышленность успевала восстанавливаться, а некоторые ее отрасли процветали. Прежде всего это была литейная промышленность (Шполянский металлургический завод, оловоплавильная фабрика Шако и т. п.), консервная промышленность, пробковый завод Арпса, джутовая фабрика и др. Однако экономическое развитие Одессы исследователи царского, советского и современного периода освещают по-разному. Это касается даже источников одного времени — взгляды иностранных исследователей дают возможность другими глазами посмотреть на историю города. Экономическое развитие фабрик и заводов очерченного периода трудно проследить из советских источников, где большее внимание уделено развитию рабочего и революционного движений.

Ключевые слова: экономика Одессы; заводы; фабрики; экспорт; мануфактура; капиталовложения.

L. M. Ivanichenko

FACTORY INDUSTRY OF ODESA IN 1900–1914

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 650444, Ukraine

Ivanichenko Liliya Mykhaylivna, PhD in History, Senior Lecturer of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: Lilija.istirik@gmail.com

ABSTRACT

The development of factories of Odesa in the first fourteen years of the twentieth century became a new page in the history of the city. Factory industry began to rise sharply against the background of the decline in grain trade and leading-in the high security duties on the import of foreign products. But, as in the XIX century the share of foreign capital in the city remained significant. Historical circumstances were such that the general economic crisis of 1900–1903, Russian-Japanese War, the Revolution of 1905, and then the First World War hindered the development of the economy of Odesa, led to going out of business dozens of enterprises. But between these periods Odesa factory industry restored, and some of its industries prospered. First of all those were the Foundry industry (Shpolyans'kyj Metallurgical Plant, Tin Melting Shako factory and so on), the Canning industry, Cork factory Arps, Jute factory and others. However, the economic development of Odesa the Royal, Soviet and Modern Researchers clarify in different ways. This applies even to the sources of the same time — the views of foreign researchers allow other eyes to look at the history of the city. The economic development of factories of the outlined period is difficult to trace from Soviet sources, where more attention was paid to the development of the workers' and revolutionary movements.

Key words: economy of Odesa; plants; factories; export; manufacture; investments.

Звісно, широке коло джерел та літератури про економічний розвиток Одеси не може бути повністю назване у статті. Автор намагався залучати ті праці дослідників, що конкретно характеризують розвиток місцевих фабрик та заводів та які є відображенням ідеології трьох епох — царської, радянської та сучасної. Тому метою статті є характеристика деяких тенденцій фабрично-заводської промисловості Одеси за перші 14 років ХХ ст. Завданням автора ставив порівняти дослідження різних представників періоду ХХ–XXI ст. стосовно загального стану фабрик та заводів міста у зазначений час.

Розвиток фабрик та заводів Одеси у період 1900–1914 рр. радянськими дослідниками описаний дуже скоро, вкрай неохоче. А заслуги революціонерів у ці роки, навпаки, показані досить детально. На це вказують і Г. Гончарук та О. Нагайцев у своїй монографії: « заводи і фабрики міста згадуються лише у зв'язку з діяльністю комуністів на цих підприємствах чи участи трудиних колективів у революційному русі та будівництві нового життя... такі відомості, як кількість діючих у місті заводів і фабрик у 1917 р. (460) не мають посилання на джерело, а тому викликають сумніви в достовірності» [2, с. 19].

У загальному вигляді подав деяку інформацію про стан промисловості міста першої половини ХХ ст. радянський історик С. М. Ковбасюк, хоча з невід'ємною для того часу ідеологією: «на початку ХХ ст. промисловий пролетаріат в Одесі вже був значною силою. Фабрично-заводських робітників у місті нараховувалось близько 25 тисяч. Багато з них працювали компактними масами на таких крупних підприємствах, як залізничні майстерні, судноремонтні майстерні РОПіТа, металообробні заводи Гена, Белліно-Фендеріха, Гульє-Бланшарда та ін.» [7, с. 79].

Через двадцять років історики почнуть не так оптимістично описувати розвиток одеської промисловості, зводячи нанівець усі статистичні дані по фабриках і заводах міста у XIX–XX ст. Так, можна прочитати в одній з книг: «у дореволюційній Одесі (1917 р. — авт.) було всього декілька великих підприємств металообробної, харчової та легкої промисловості, що нараховували понад 1000 працівників... Розміщувались вони у різних районах міста та, вклиниючись у житлову забудову, створювали виключно несприятливі умови для населення» [3, с. 56–57].

Потрібно відмітити, що погляди на розвиток одеської фабрично-заводської промисловості різняться у працях не тільки істориків різних епох, але й дослідників одного часу.

Цікаво порівняти дисонансну інформацію її від сучасників царської епохи, хоча б більш близьку до об'єктивності. Тенденції у розвитку промисловості Одеси окресленого періоду описані у першоджерелах того часу, наприклад, альманахах, путівниках по Одесі.

Так, в одному з путівників за 1901 р. охарактеризований перспективний стан одеських фабрик та заводів. «В даний мо-

мент Одеса переживає помітний перелом в здавна складеному ладі її економічного життя. Одеса з торгового, переважно, міста поступово починає ставати фабрично-заводським. Швидкий розвиток фабрично-заводської промисловості є найбільшим і найважливішим фактом в історії Одеси». Далі автори вказують на передумови такої сприятливої ситуації: «Населеність Одеси, зростаюча доставка сировини, поліпшення шляхів сполучення, скорочення звичних джерел доходу, якими служила хлібна торгівля, — все це, в зв'язку з високим, мало не заборонним митом, що охороняє російське виробництво від іноземної конкуренції і забезпечує промисловцям великий прибуток, викликано останнім часом виникнення в Одесі безлічі фабрично-заводських підприємств». Далі колишній старший фабричний інспектор Херсонської губернії А. А. Мікулін наводить дані щодо зростання цих підприємств в Одесі. Підприємства, засновані з 1880 по 1890 р., збільшували свою продуктивність щорічно в середньому на 10 %, а підприємства молодші, засновані з 1890 по 1896 р., виявили швидше зростання, збільшууючи свою продуктивність від 24 до 30 % щорічно [8, с. 191]. Лише за 16 років (1880–1896 рр.) кількість фабрик та заводів зросла на 213 %, кількість працівників на 170 %, а сума виробництва на 65 %, що є кращим свідченням того великого значення, котре обробна промисловість набувала в житті Одеси [8, с. 192].

Подивитися на розвиток Одеси початку ХХ ст. з іншого боку дозволяє праця П. Герлігі, де часто цитуються думки іноземців, що працювали чи побували у місті. Попри значне зростання фабрично-заводської промисловості Одеси, згідно з повідомленнями одного з італійських журналістів 1905 р., розташування міста не сприяло промисловому розвитку, адже вугілля, руду та нафту доводилося завозити здалеку — або в обхід залізницею, або поєднуючи залізницю та пароплави, що, звичайно, вимагало значних витрат. Це, в основному, було вугілля з Британії за завищеними цінами. А більшість вугілля Донецького вугільного басейну, за звітом британського консула 1909 р., надходила морем до портів Балтики й використовувалась на фабриках та пароплавах і лише незначна кількість надходила для потреб промисловості південного регіону [1, с. 181].

Як і у XIX ст., на поч. ХХ ст. так само значна кількість великих фабрик та заводів Одеси була заснована на іноземні капі-

тали; іноземці влаштовували підприємства переважно для експлуатації не існуючих до цього в Одесі галузей промисловості, російські капіталісти головним чином вкладали свої капітали у вже існуючі підприємства [8, с. 191].

Незважаючи на поступове укорінення та збільшення капіталовкладень саме в одеську фабрично-заводську промисловість, згідно з даними альманаху за 1902 р., з початком ХХ ст. в економіці Одеси простежуються проблиски чергової загальноекономічної кризи. У 1900 р. деякі з заводів за тими виробництвами легкої промисловості, котрі Одесський комітет торгівлі і мануфактур вважав сприятливими у розвитку, зазнали втрат. Так, збитків зазнав паперо-джутовий завод; один зі шкіряних заводів дав дивіденду на $8\frac{1}{2}$ %, а інший — дав збиток [6, с. 143].

Цю інформацію підтверджують і праці сучасних українських дослідників. Так, промислове піднесення 90-х рр. ХІХ ст. змінилося кризою 1900–1903 рр. Державний банк Російської імперії, який тримав свою облікову ставку на рівні 4,5 %, з червня став підвищувати її і в грудні довів до 7 %. Найвище напруження на грошовому ринку спостерігалось наприкінці 1899 і на початку 1900 р. З 1901 р. відновилося зростання депозитів у Держбанку, а з 1902 р. — і в приватних банках. У 1903 р. через певне пожвавлення у низці галузей обліково-позичкові операції приватних банків істотно розширилися, супроводжуючись незначним підвищенням облікового відсотка. Випуск акцій, який досяг мінімуму в 1902 р., з 1903 р. знову почав поступово зростати [4, с. 11].

На кінець 1899 р. криза охопила майже всі галузі промисловості і транспортні підприємства. Переважна більшість високопосадовців намагалася шукати причину кризи у зовнішніх чинниках, відкидаючи ту обставину, що країна вступила в смугу промислового надвиробництва. Банкрутства 1899 р. ясно показували, що зростання промисловості досягло того рівня, коли не лише подальше розширення виробництва мало зупинитися, а й навіть збереження його на досягнутому рівні ставало неможливим [4, с. 12].

Свою версію стосовно кризи 1900–1903 рр. мали й радянські вчені 1980-х рр. У монографії Г. Гончарука наведені деякі іхні позиції з праці «Очерки истории Одесской областной партийной организации». Так, швидке зростання промисловості

наприкінці XIX ст. перервалося у зв'язку з початком діяльності місцевої соціал-демократії. В Херсонській губернії, куди входила Одеса, промислове виробництво скоротилось на 140 фабриках, а 25 % підприємств зупинили роботу на невизначений час. Важкий стан робітників відмічений на заводі Жако, заводі Krakowcіnskого, цементному заводі, миловареному, фабриці Вальтуха, слюсарно-механічному заводі Сегала, механічному та чавунноливарному заводі Нетовича, чайорозважувальній фабриці Висоцького, цукерні фабриці Крахмальникова. А головні залізничні майстерні згадані тому, що їх робітники найпершими в Україні почали страйк у 1903 р., який підтримали 56 тис. робітників міста [2, с. 19].

Як бачимо, за перерахуванням деяких тогоджих одеських підприємств не можна у повній мірі судити, яких саме галузей виробництва торкнулася ця криза та, тим паче, чому вона розпочалася.

Інші відомі радянські видання навіть не називають найбільші одеські підприємства початку ХХ ст. Так, Г. А. Карев у своєму нарисі про історію міста зосередив увагу на революційному русі в особі діячів революційних організацій: «Володимир Ілліч Ленін уважно стежив за розвитком робітничого руху в Одесі, направляв сюди близькух організаторів, твердих іскоровців, щоб допомогти місцевій партійній організації у боротьбі з опортуністами усіх мастей». А в роки промислової кризи у місті спалахнув великий політичний страйк під керівництвом Одеського соціал-демократичного комітету на чолі з Д. І. Ульяновим, К. А. Левицьким, Р. С. Землячкою. Далі автор пише: «зупинили роботу фабрики, заводи, торгові підприємства, завмер порт, зупинилися потяги. Бастувало понад 30 тис. робітників. Страйк тривав кілька днів, і лише силами військ та поліції владі вдалося придушити його» [5, с. 12]. Про економічний стан міста, особливо під час подальших подій — революції 1905 р., з подібних радянських книг взагалі взяти нічого. Не дивує сучасних істориків відсутність цінної інформації у працях, присвячених безпосередньо історії конкретних одеських фабрик та заводів. Так, про історію Одеського кранобудівного заводу імені Січневого повстання (до революції 1917 р. — Голові залізничні майстерні; у наш час — ОЗВКБ «Краян») вийшов збірник документів 1932 р. та монографія 1963 р. Щодо першого видання,

то «у збірнику представлені документи з історії залізничних майстерень за такі періоди їх історії, як період промислового капіталізму, період революції 1905–1907 рр., період реакції та підйому робітничого руху, у роки імперіалістичної війни, в період Жовтня та громадянської війни» [2, с. 34]. А у доповненні до збірника названі ударники заводу за прізвищами, по алфавіту, всього 34 робітника. Серед документів збірника подається кадровий склад одеських та київських майстерень, секретне донесення полковника поліції голові 111 відділу, де називалися прізвища 11 людей, що звинувачувалися у революційній діяльності [2, с. 34]. Велика цінність збірника, як підкреслює Г. І. Гончарук, полягає в тому, що в ньому опубліковані архівні матеріали про стан робітників, їх низької зарплатні, про протести. Книга З. В. Першиної про історію заводів, хоч і містить широке коло джерел, направлена на висвітлення у меншій мірі економічну сторону заводу, та у більшій — соціальний фактор й суспільні рухи з описанням яскраво вираженого людського аспекту заводської історіографії.

Більше дізнаємося з праць сучасних авторів про період економічної кризи в Одесі.

Згідно з даними вже згаданої закордонної дослідниці П. Герлігі, близько 1900 р. Одеса входила у другий етап промислового розвитку. Британський консул підкреслював промислову продуктивність міста того часу. Борошно вже не було головним продуктом, однак не спостерігалося й промислового злету. Найактивніше розвивалася металообробна й машинобудівна промисловість. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. працювало приблизно 1650 робітників, або 24 % робочої сили [1, с. 193].

У 1899 р. скорочення виробництва почалося лише в шкіряній та хімічній галузях промисловості. У 1900 р. становище змінилося. Продукція важкої промисловості України ще продовжувала зростати, частково за рахунок виконання раніше отриманих замовлень, частково через введення у дію нових підприємств, але в легкій промисловості почалося згортання виробництва, більшість її галузей (крім бавовняної та цукрової) скоротила обсяги продукції [4, с. 13].

Для ливарних заводів Одеси важкі часи настали 1902 р. Це були Шполянський металургійний завод, оловоплавильна фабрика Шако та ін. Британський консул пояснював цей спад по-

ганими шляхами сполучення а також існуванням «синдикату плавилень», що контролював постачання чавуну, фіксовані ціни і відмовляв у кредитах приватним покупцям [1, с. 194].

Втрати цукрової промисловості виявилися на експортному цукрі, ціна якого впала в Одесі через кризу в Європі з 1 руб. 67 коп. у 1898 р. до 1 руб. 24 коп. за 1 пуд цукру-піску. Це було на 1 руб. 54 коп. нижче ціни на внутрішньому ринку (за вирахуванням акцизу, від якого експортний цукор було звільнено). Оскільки експорт цукру в роки кризи становив в середньому 9 млн пудів на рік, тобто близько 19 % всього виготовленого цукру-піску, то втрати від продажу за цінами нижче собівартості істотно скоротили прибутки цукрозаводчиків [4, с. 14].

Економічна криза 1900–1903 рр. у наступний період змінилася подіями Російсько-японської війни 1904–1905 рр. та революції 1905–1907 рр.

Це знову-таки серйозно позначилося на фабрично-заводській промисловості Одеси. Сполучення, що було порушене під час війни, занепад торгівлі одеських підприємств продуктами харчування з країнами Далекого Сходу, загальне скорочення кредитів і виснаження робочих ресурсів завдали збитків промисловості. Але страйки на підприємствах і революційна діяльність майже знерухомили місто. П. Герлігі цитує французького консула, який стверджував, що коли діяльність фабрик значно скоротилася через брак замовлень, вимоги робітників ставали з дня на день все більшими, а страйки — тривалишими. Усі фабрики працювали з надзвичайно низькими показниками, а деякі з них були змушені закритися.

Російсько-японська війна привела до зменшення кількості працюючих. До війська забирали значну кількість резервістів замість тих, хто вирушав на фронт. А відсутність навіть небагатьох кваліфікованих робітників могла «негативно позначитися на підприємствах, де вміння і досвід є суттєвими факторами виробництва» [1, с. 194].

Після 1905 р. сталося мало змін на краще — знову ж таки через страйки. А між тим, фактична робота, виконувана робітником, стала втрічі дорожчою, ніж десять років тому. Крім того, місцеві цукрозаводи виявили, що їхні звичні ринки збуту у Персії завалені цукром з Північної України. Консервна промисловість зазнала спаду через підвищення ціни на жерст.

Це знову призвело до збанкрутіння багатьох фірм [1, с. 195]. Спад промисловості відбувся й у будівельній індустрії, а усі три одеські сірникові фабрики закрилися. Фабрики з виробництва жерсті працювали лише 3–4 години на тиждень. Аналізуючи дану ситуацію, італійські представники писали, що Одеса радше транспортний вузол, ніж промислове місто [1, с. 197].

На 1908 р. число фабрик зменшилося на 25 % порівняно з 1906 р., однак скорочення продукції становило тільки 2,5 %. Різко зкоротилися розфасовка чаю і виробництво цукру.

Незважаючи на зазначені економічні труднощі, фабрики та заводи Одеси з закінченням першого десятиріччя ХХ ст. почали налагоджувати діяльність, а деякі галузі почали процвітати навіть в умовах кризи. Менші фірми збанкрутували, а середньорічне виробництво в перерахунку на кількість фабрик зросло. У текстильній промисловості ці цифри зросли з показника 49 у 1906 р. до 61 у 1908 р. До 1913 р. в Одесі і регіоні, як і раніше, процвітала металургія. Тим більше, що відновлення будівництва залізниць викликало різке зростання цієї галузі. Хоча британський консул у своєму звіті писав, що незважаючи на перспективний Криворізький регіон, стан металургії в Одесі йому здавався безнадійним (спад купівельної спроможності, мало замовлень, низький експорт). Серед інших виробництв процвітала в Одесі консервна промисловість, що стимулювала виробництво жерсті, «а в самій Одесі було більше фабрик з виробництва жерсті, ніж у цілій імперії» [1, с. 195, 196].

До 1911 р. поволі відбулося відновлення виробництва цементу, скла та цегли, про що свідчило збільшення попиту на будівництво нового житла перед зростаючої кількості населення Одеси. Покращили свою активність й інші галузі промисловості. Наприклад, одним з найбільших підприємств міста стала джутова фабрика, що у 1908 р. виробила товарів на суму 1824 тис. руб. при 1200 працівниках; у 1910 р. — на сусуму 2500 тис. руб. при 1240 працівниках. Німець Арпс володів у 1912 р. корковим заводом на 2 тис. робітників, який складався з 18 корпусів. Існувала також у цей час в Одесі фабрика однієї з американських компаній з переробки резини. Прибуток її складав понад 26 тис. доларів. Хоча потрібно зазначити, що економічні кризи посунули Одесу як промислове місто на східнішу нижче від Миколаєва та Херсона.

Радянські дослідники цей період пов'язують з підйомом революційної активності. Робітники заводів Гена, РОПіТ, інших підприємств 17 серпня 1910 р. своїм страйком підтримали страйкуючих портовиків. Наводиться й такий факт солідарності, коли 12 квітня 1912 р. 600 робітників коркового заводу страйкували на підтримку вимог робітників заводу РОПіТ. А в травневих виступах 1912 р. брали участь 3 тис. робітників 18 підприємств міста [2, с. 20].

До 1914 р. зростання фабрично-заводської промисловості в Одесі закріпилося явними показниками. Якщо у 1907 р. у місті виробили товарів на 50 млн руб., то до Першої світової війни ця сума подвоїлася [2, с. 197]. Одеса посідала важливе місце у розвитку промисловості і торгівлі на Півдні імперії Романових. У 1914 р. в Одесі налічувалося 420 заводів і фабрик, на яких працювало 30 тис. робітників [4, с. 56].

Економічне зростання пов'язано було також із задоволенням воєнних потреб імперії. Найбільший внесок у забезпечення армії боеприпасами зробили підприємства, які перебували під егідою уповноваженого Головного артилерійського управління генерала С. М. Ванкова — так званої воєнно-промислової групи Ванкова. До неї увійшли підприємства з різнопрофільним потужним виробництвом, що дає підстави віднести її до організації концернівського типу. В Україні до цієї групи увійшли підприємства Київського, Одеського і Південного районів. Організація Одеського району налічувала близько 70 підприємств, переважно майстерень з недосконалим промисловим устаткуванням. Як правило, вони працювали у тісному контакті з Одеським ВПК [4, с. 81].

Але не можна не згадати про страйкові рухи, описані в радянських джерелах. Січневі дні 1914 р. радянські історики пов'язують з появою листівок та подальшим страйками на заводах РОПіТ, Шполянського, меблевій та чайорозважувальній фабриках. А на шпалерній фабриці братів Тарнополь та майстернях РОПіТ збиралися кошти на користь страйкуючих пітерських робітників. У травні 1914 р. пройшли одноденні страйки на корковому та металургійному заводах, на фабриці фарб та лаків [2, с. 21].

Отже, найточнішу та всебічну інформацію про стан розвитку фабрично-заводської промисловості Одеси у 1900–1914 рр. дають нам першоджерела того часу — альманахи, путівники,

звіти консульів. Ці відомості доповнюють праці сучасних українських вчених. Доволі цінним та докладним, зі всебічним аналізом іноземних джерел є дослідження П. Герлігі, яка надає можливість вітчизняним історикам подивитися на розвиток Одеси з позиції європейського мислення. По даному періоду найнеоб'єктивнішими, неточними та фрагментарними є, у більшості випадків, дослідження часів радянської епохи, за якими у потоці інформації про революційні події та робітничий рух важко простежити економічний стан одеських фабрик та заводів.

Література та джерела

- Герлігі П. Одеса : історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. — К. : Критика, 1999. — 382 с.
- Гончарук Г. І. Историография одесских фабрик и заводов: монография / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. — Одесса: Астропrint, 2004. — 216 с.
- Город-герой Одеса / Котков И. И. и др. — М. : Стройиздат, 1977. — С. 56–57.
- Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Бааран, В. К. Бааран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — 696 с.
- Карев Г. А. Одесса — город-герой. — М. : Воениздат, 1978. — 176 с.: ил.
- Лазарович С. Духовная и экономическая жизнь Одессы / С. Лазарович // Южно-русский альманах / изд. Ю. Сандомирского; под ред. А. И. Маркевича, А. С. Попандопуло. — Одесса : Тип. Торгового дома Г. М. Левинсон, 1902. — Год 7. — С. 117–146.
- Одесса: Очерк істории города-героя / под ред. С. М. Ковбасюка. — Одесса, 1957. — 320 с.
- Очерки развития торговли и промышленности Одессы // Путеводитель по Одессе. — О. : Изд. Ю. Сандомирского, 1901. — Год I. — С. 188–210.

REFERENCES

- HERLIHY, P. (1999) *Odesa : istoriya mista, 1794–1914 — Odessa: A History 1794–1914*. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).
- GONCHARUK, G. I. & NAGAITSEV, A. E (2004) *Istoriografija odesskih fabrik i zavodov — Historiography Odessa factories*. Odessa: Astroprint. (In Russian).
- KOTKOV, I. et al. (1977) *Gorod-geroj Odessa — Hero-City Odessa*. Moscow: Stroyizdat. (In Russian).
- BALABUSHEVYCH, T. A. et. al. (2014) *Ekonomichna istoriya Ukrayiny: Istoryko-ekonomichne doslidzhennya — Economic History*

- of Ukraine: historical and economic research.* Kyiv: The National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
5. KAREV, G. A. (1978) *Odessa — gorod-geroj — Odessa — a city-hero.* Moscow: Voenizdat. (In Russian).
  6. LAZAROVICH, S. (1902) Duhovnaja i jekonomiceskaja zhizn' Odessy — Spiritual and economic life of Odessa. In: Markevich, A. I. & Popandopulo, A. S. (eds.) *Juzhno-russkij al'manah — South Russian almanac.* Year 7. Odessa: Type Trading house G. M. Levinson. (In Russian).
  7. KOVBASJUK, S. M. (1957) *Odessa: Ocherk istorii goroda-geroja — Odessa: A Short History of the Hero City.* Odessa: Odessa Regional Publishing House. (In Russian).
  8. ANON (1901) Ocherki razvitiya torgovli i promyshlennosti Odessy — Essays on the development of trade and industry in Odessa. In: Sandomirskij, Ju. *Putevoditel' po Odesse — Guide to Odessa.* Year I. — pp. 188–210. (In Russian).

Надійшла до редакції 28 листопада 2016 р.

УДК 930.1:94(477)

A. I. Федорова

ПЕРШІ ЗГАДКИ ТЕРМІНУ УКРАЇНА: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Одеський національний політехнічний університет,
просп. Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Федорова Алла Іванівна, к. і. н., доцент, доцент кафедри історії та
етнографії України, e-mail: alla_F2006@ukr.net

АНОТАЦІЯ

18 квітня 2017 р. виповнюється 830 років з дня першої згадки терміну «Україна» у Київському літописі. Слово вживався відносно скорботи України щодо передчасної смерті у 1187 р. Переяславського князя Володимира Глібовича, що успішно боронив українські землі від половців. Однак серед науковців немає одностайноти щодо тлумачень перших літописних згадок етнотопоніму «Україна» в XI–XII ст. Існуючі версії можна згрупувати у дві основні: 1) «окраїна, пограниччя»; 2) «край, страна, родная земля». Перша версія набула поширення в російській та польській історіографії, оскільки необхідно було обґрунтувати великороджавницьку

політику щодо України. До прибічників «окраїнної, пограничної» версії належать і такі українські історики, як М. Грушевський, О. Субтельний, Є. Наконечний, К. Галушко та ін. Певний прорив у трактуванні терміну здійснив у 1920-ті роки С. Шелухін, який доводив, що термін Україна відноситься не до окраїни, а до окремої землі. Ототожнення України з краєм, країною отримало поширення серед сучасних дослідників — О. Братко-Кутинський, В. Скляренко, Г. Півторак, О. Палій, С. Макарчук та ін.

Ключові слова: термін «Україна»; Київський літопис; історіографія; «окраїна»; «країна».

A. I. Федорова

ПЕРВЫЕ УПОМИНАНИЯ ТЕРМИНА УКРАИНА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Одесский национальный политехнический университет,
просп. Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Федорова Алла Ивановна, к. и. н., доцент, доцент кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: alla_F2006@ukr.net

АННОТАЦИЯ

18 апреля 2017 исполняется 830 лет со дня первого упоминания термина «Украина» в Киевской летописи. Слово употребляется в отношении скорби Украины по преждевременной смерти в 1187 Переяславского князя Владимира Глебовича, успешно защищавшего украинские земли от половцев. Однако среди ученых нет единодушия относительно толкований первых летописных упоминаний этнотопонима «Украина» в XI–XII вв. Существующие версии можно сгруппировать в две основные: 1) «окраина, пограничье»; 2) «край, страна, родная земля». Первая версия получила распространение в русской и польской историографии, поскольку необходимо было обосновать великодержавную политику в отношении Украины. К сторонникам «окраинной, пограничной» версии относятся и такие украинские историки, как М. Грушевский, О. Субтельный, Е. Наконечный, К. Галушко и др. Определенный прорыв в трактовке слова «Украина» совершил в 1920-е годы С. Шелухин, который доказывал, что термин «Украина» относится не к окраине, а к отдельной земле. Отождествление Украины с краем, страной получило распространение среди современных исследователей — А. Братко-Кутинский, В. Скляренко, Г. Полторак, А. Палий, С. Макарчук и др.

Ключевые слова: термин «Украина»; Киевская летопись;
историография; «окраина»; «страна».

A. I. Fedorova

THE FIRST MENTION OF THE TERM UKRAINE: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Fedorova Alla Ivanivna, PhD in History, Associate Professor, Assistant Professor of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: alla_f2006@ukr.net

ABSTRACT

The term «Ukraine» marks 830 years since the first mention in Kyiv's chronicle on April 18, 2017. The word is used regarding Ukraine sorrow on the untimely death of Pereyaslav prince Volodymyr Glebovich in 1187, who successfully defended Ukrainian lands from Polovtsian.. However, there is no consensus regarding the interpretation of the first historical mention of the ethnotoponym «Ukraine» in the XI–XII centuries among scientists. The current versions can be grouped into two main: 1) «borderlands, borderland»; 2) «land, country, native land». The first version spread in Russian and Polish historiography, because it was necessary to justify the chauvinistic policy towards Ukraine. The supporters of «marginal, borderline» version are Ukrainian historians such as M. Hrushevsky, O. Subtel'nyy, E. Nakonechnyy, K. Galushko and others. The breakthrough in the treatment of the word «Ukraine» made S. Shelukhin in the 1920s. He proved that the term «Ukraine» refers the separate land, but not to the outskirts. Identification of Ukraine with the edge and the country became widespread among modern scholars — O..Bratko-Kutynsky, V. Sklyarenko, H. Pivtorak, O. Paliy, S. Makarchuk and others.

Key words: the term «Ukraine»; Kiev's chronicle; historiography; «outskirts»; «country».

18 квітня 2017 р. виповнюється 830 років з дня першої згадки терміну «Україна». Терміни «Русь» та «Україна» є найбільш давніми стосовно території нашої Батьківщини. Деякі науковці припускали, що назви фігурували майже одночасно:

— С. Шелухін — «Назва території Україною не менш стародавня, як назва Руссю. Слово Україна місцевого простонародного походження і в своїй появі зв'язане з територією» [1, с. 3];

— О. Братко-Кутинський — «Термін «Україна» дуже давній, імовірно, давніший, ніж термін «Русь», хоча в офіційному київському літописі його вперше згадано лише в XII ст. Причи-

ною замовчування є те, що літописець був на княжій службі, а князі з певних причин популяризували термін Русь» [2, с. 67];

— В. Савчук — «Для означення якоїсь частини Руської землі назва «Україна» («Україна»), імовірно, існувала вже в X–XI ст., а то й раніше. Підстави для такого твердження дає та закономірність, що спочатку будь-яка давня самоназва народу вживалася в його розмовній мові, а вже потім вона потрапляла на сторінки писемної літератури» [3, с. 230].

Перша письмова згадка терміну Україна вживається в Іпатіївському списку Київського літопису 1187 р. з приводу передчасної смерті переславського князя Володимира Глібовича, який завзято обороняв від половців українські землі: «Плакашася по нем вси переславці... бі бо князь добр і кріпок на раті, і мужеством кріпком показася, всякими добродітлами наполнен, о нем же Оукраина много постона». Друга згадка в цьому ж літописі датується 1189 р., коли князь Ростислав Берладник приїхав до «України Галицької». А в Галицько-Волинському літописі, під 1213, записано, що князь Данило «прия [забрав] Берестии, и Оугровеск, и Верещин, и Столпе, и Комов, и всю Оукраїну».

Серед науковців досі немає одностайноті щодо тлумачень перших згадок терміну «Україна». Наше завдання: навести та згрупувати основні точки зору українських дослідників, в т. ч. і сучасних, щодо версій походження назви Україна.

В. Янів ще в середині ХХ ст. систематизував тлумачення слова «Україна» у наступні групи: 1) далека, межова країна; 2) земля, яка лежить далеко від Києва; 3) країна, яка лежить на кордонах Слов'янщини або Європи; 4) земля «україна» плугом і мечем; 5) край, волость; 6) родова країна, уїд [4].

Названі версії можна об'єднати у дві основні:

1) слово «Україна» ототожнюється зі словом «пограниччя, окраїна»; ця версія була поширеною в польській та російській історіографії, дотримувалися її й українські дослідники (М. Грушевський, О. Субтельний, П. Толочко, Е. Наконечний, Е. Острась та ін.);

2) трактується як «рідний край, країна, земля»; особливої популярності набула у сучасності (Ф. Шевченко, О. Братко-Кутинський, В. Скляренко, С. Макарчук, Г. Півторак та ін.).

В польській та російській дореволюційній літературі переважало «окраїнне» трактування терміну «Україна», таким чином

обґрутувалася великородзинницька політика Речі Посполитої та Московії щодо окраїнної території.

«Пограничної» точки зору щодо першої згадки слова «Україна» дотримувався відомий український історик М. С. Грушевський: «...ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської кольонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше ім'я «України». Оповідаючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по нім «плакали всі Переяславці», та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: «о немже Украина много постона». Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо в київській і галицькій літописах слово в значенню погранична, але історичними обставинами воно льокалізувалося на тім же пограничу, де ми його стрічаємо перше» [5].

Я. Рудницький, В. Січинський в «Енциклопедії українознавства» також наголошували, що в перших літописних згадках «словом Україна означувано переважно пограничні землі супроти державного центру в Києві» [6].

Канадський історик О. Субтельний: «Слово «Україна» вперше з'являється в літописах у 1187 р. і спочатку вживався як географічне позначення Київського порубіжжя» [7]. Автор зазначав, що Україна — це «земля, що лежить скраю», доводив, що це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу.

Деякі сучасні дослідники також продовжують дотримуватися «пограничної» версії. Наприклад, Є. Наконечний щодо першої згадки терміну «Україна» зазначав: «Йдеться тут про гранічний край руської держави і під назвою Україна розуміється сучасна Полтавщина. Двома роками пізніше, у 1189 р., означається в літописі терміном Україна інша прикордонна земля — південна Галичина» [8]; Е. Острась: «...Слово Україна у часи Давньої Русі ніколи не було власною назвою якоїсь конкретної території, а завжди означало лише її порубіжний характер» [9].

Відомий сучасний історик К. Галушко зауважує: «Термін «Оукраїна» з'являється у давньоруських літописах порівняно пізно, за кілька поколінь від часів, коли можна було казати про політичну єдність земель Русі, і кожного разу він застосовується

ся по відношенню до конкретних прикордонних територій, що мали важливе оборонне значення — Посульська прикордонна лінія, Пониззя, Волинське пограниччя...

Зміна змісту назви «Україна» від «окраїни» до «країни» відбудеться наприкінці XVI — середині XVII століть» [10].

Певний прорив у тлумаченні терміну зробив історик, фольклорист, міністр юстиції в уряді Директорії С. Шелухін: «Слово «україна» — це спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкрайно, украйно) з цілого і який після цього сам стає окремим цілим і має самостійне значіння, сам уявляє собою світ, окрім землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. Се поняття відноситься тілько до землі...

Україною тут [перша згадка. — А. Ф.] названо всю Руську Землю, яку він [переяславський князь. — А. Ф.] захищав і якій натурально за таким князем треба було жалкувати» [1, с. 8, 15].

Іван Огієнко з приводу першої згадки терміну Україна писав: «В якому саме значенні вжито тут слово Україна, трудно сказати, — може, так названо граничну Переяславську землю; але не виключено, що тут це назва й ширша — й землі Київської. Взагалі в давнину слово «україна» визначало якусь землю, сторону, край. Другу згадку про Україну цей же Літопис подає під 1213 роком, розповідаючи, що князь Данило «прия Берестий, і Угровеск, і Верещин, і Столпє, Комов і всю Україну». Тут Україна визначає певне окресленій край» [11].

За радянських часів у багатотомній «Історії Української РСР» Ф. Шевченко взяв сміливість вказати, що термін «Україна», «Вкраїна» має передусім значення «край», «країна», а не «окраїна» [12].

Б. Савчук обґрутує визначення терміну Україна в якості окремої етнічної території: «Літописна література XII—XIII ст. засвідчує, що як поняття Русь, так і термін Україна вживалися на означення окремих частин етнічної території з відповідними «додатками». Наприклад: «Київська Русь», «Переяславська Русь», «Чорна Русь», «Біла Русь», «Червона Русь», «Галицька Русь», а також «Волинська Україна», «Подільська Україна», «Холмська Україна», «Галицька Україна» та ін. До речі, для окреслення кордонних земель (пограниччя) у давніх писемних пам'ятках застосовувалися слова «сумежье», «на межах», «границя», «рубеж» тощо» [3, с. 233].

Такої ж точки зору дотримується і О. Палій: «Усі перші згадки назви «Україна», зокрема літописні 1187, 1189 і 1213 років підтверджують, що Україна в той час виступала як простий синонім слова «князівство», «земля».

Ці згадки стосуються територій, відповідно, Переяславського, Галицького і Угровеського (на Волині) князівств, а не їхніх околиць...

Насправді Україна є просто новою, більш молодою назвою Русі. А Русь, відповідно, є древньою назвою України. Обидві назви пов’язані з колосальними зусиллями й перемогами наших предків. Зрештою, колись Франція звалася Галлією, Іспанія — Іберією. Китай взагалі змінював назву кожного разу зі зміною правлячих династій...» [13].

О. Братко-Кутинський у «Феномені України» зазначав: «Поширене, але поверхове пояснення цього слова зводиться до того, ніби слово Україна означає — «земля, що лежить скраю». Такої думки дотримуються, зокрема, російські історики, які переконують себе й усіх, ніби наші землі є окраїною Росії, звідки й назва. Однак слово «Україна» набагато старше від самої Росії. Коли це слово вже писалося у давніх документах як назва нашої держави, то ще не існувало не тільки Росії, але й бодай маленького Московського князівства, а майбутня столиця Росії — Москва була пограничною заставою київських князів на околиці України...

Назва нашої землі, нашої держави і нашої тисячолітньої традиції — «Україна» — означає буквально — «земля, виділена для нас із загалу, відокремлена від решти», коротше — «наша власна земля» [2, с. 66–67].

В. Скляренко наголошує, що не можна тлумачити літеру «У» в слові Україна як «біля». Такий підхід конфліктує із семантикою української мови (а також — білоруської, польської, чеської), в якій «У» тлумачиться тільки як «в», «у середині» [14].

С. Макарчук: «...за семантичною логікою мовотворчого процесу цілком можливо допустити раніше виникнення слова «край», ніж «окраїна», так само «крайна» у розумінні проживання, а далі — «Україна» в тому ж розумінні.

Така логіка походження назви «Україна» може видаватись надто простою і мало «вченюю». Але вона підтверджується багатьма історичними текстами. По-перше, у всіх випадках

названі літописні згадки про «Україну» стають дуже чітко сприйнятливими, коли ми надамо літописній «О乌克兰» значення країни, певної землі, краю. Етнічне навантаження літописної «України» відносне і кожного разу конкретне, локальне. По-друге, в українських писемних пам’ятках пізнього часу, аж до другої половини XVI ст., слово «Україна» (у тодішній транскрипції «Оукраїна») дуже часто вживалося саме в розумінні країни, певної землі, простору, поверхні, а також околиці» [15].

Історик та філолог Г. Півторак також пов’язує назву Україна зі словами край, країна. Як і інші прибічники цієї версії, він доводить, що іменник «край» у якості «відрізок, шматок; шматок землі» відомий багатьом слов’янським мовам. Для означення простору в праслов’янській мові вживався спеціальний суфікс -ина (dol + ina = dolina «долина», niz + ina = nizina «низина»), за таким зразком утворилося і слово країна (kraj + ina) у значенні «територія, яка належить племені». Коли у VI–VIII ст. східнослов’янські племена переросли у феодальні князівства, то й слово країна від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». «У період феодальної роздрібності Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова україна набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повіті минулих літ» україну дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу україною через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець **назвав україною саме Переяславську землю**, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а **через те, що була окремим князівством** (підкреслено мною. — А. Ф.).

Крім Переяславської україни, була ще Галицька україна, Волинська україна, Чернігівська україна, Київська україна та інші україни — самостійні князівства» [16].

В. Глинчак, аналізуючи літописні рядки щодо туги за переяславським князем, дотримується версії, що «Україна» є сино-

німом поняття «країна, край», виступає в якості певної територіальної одиниці [17].

Не будемо зупинятися на версіях явно ненаукового змісту: наприклад, І. Кічак виводить назву «Україна» від якогось дрібного племені полабських слов'ян «укри» чи «украни»; В. Багринець — від впливової верстви троянського суспільства «уктріянів», «уків» тощо. В. Савицький висунув нову ідею, виходячи з того, що слово «Україна» вперше з'явилося у документах після християнізації Києва з Візантії, він доводить, що «У» грецькою мовою означає «благо», тому «Україна — благодатна земля» [18].

Отже, в історіографії сформувалися дві основні версії щодо трактування перших згадок терміну Україна — в якості «окраїни, пограниччя» та «краю, країни». Зазначимо, що серед дослідників досі немає одностайноті в тлумаченні цього терміну. В сучасній історіографії є вдосталь прибічників як однієї, так і другої версій.

Обсяги представленої статті не дозволяють викласти всі позиції науковців, обрана проблема продовжує цікавити істориків, філологів, філософів, етнологів, культурологів тощо.

Література та джерела

1. Шелухін С. Назва Україна. З картами / С. Шелухін. — Віден: Франко син і спілка, 1921.
2. Братко-Кутинський О. Феномен України: наукове дослідження / О. Братко-Кутинський. — К., 2008. — 301 с.
3. Савчук Б. Українська етнологія / Б. Савчук. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004.
4. Янів В. Вступний курс українознавства / В. Янів. — Мюнхен, 1953. — С. 9.
5. Грушевський М. Історія України-Руси [Електронний ресурс] / М. Грушевський. — Том II. — Розділ V. — С. 4. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur20504.htm>. — Дата звернення: 15.10.2016.
6. Рудницький Я. Назва «Україна» / Я. Рудницький, В. Січинський // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 12–16.
7. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1992. — С. 44.
8. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями [Електронний ресурс] / Є. Наконечний // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. — Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/nakonechny/r17.html>. — Дата звернення: 15.10.2016.

- <http://www.exlibris.org.ua/nakonechny/r17.html>. — Дата звернення: 15.10.2016.
9. Острась Е. С. Звідки пішла назва Україна / Е. С. Острась // Вісник Донецького національного університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. — 2008. — Вип.1. — С. 109.
  10. Галушко К. Україна: назва крізь віки / К. Галушко // Народження країни: від краю до держави: Назва, символіка, територія і кордони України / К. Галушко, А. Гречило, С. Громенко та ін. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. — С. 8–12.
  11. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К.: Наша культура і наука, 2004. — С.100.
  12. Історія Української РСР: в 8 т., 10 кн. Т. 1, кн. 2. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 189.
  13. Палій О. Влада пам'ятає про Сенегал, але забула про Україну [Електронний ресурс] / О. Палій. 18.04.2012. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/638198-vlada-pamyatae-pro-senegal-ale-zabula-pro-ukrajinu.html>. — Дата звернення: 17.10.2016.
  14. Скляренко В. Звідки походить назва Україна / В. Скляренко // Україна. — 1991. — № 1. — С. 20–39; Скляренко В. Україна: походження назви / В. Скляренко // Вісник МАУ. — 1991. — № 1. — С. 66–72.
  15. Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. — К.: Знання, 2008. — С. 367–368.
  16. Півторак Г. Україна — це не окраїна [Електронний ресурс] / Г. Півторак // Походження українців, росіян, білорусів та іхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільніою колиски». — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivt12.htm>. — Дата звернення: 17.10.2016.
  17. Глинчак В. То яка ж Україна за князем тужила? / В. Глинчак // День. — Київ, 2012. — 27 січня.
  18. Савицький В. І. Нове тлумачення топоніму «Україна» (не окраїна, а благодатна земля) / В. І. Савицький // Сторінки історії: збірник наукових праць. — 2009. — Вип. 28. — С. 3–9.

REFERENCES

1. SHELUKHIN, S. (1921) *Nazva Ukrayina. Z Kartamy — Name Ukraine. With Maps*. Vienna: Franko syn i spilka. (In Ukrainian).
2. BRATKO-KUTYNS'KYI, O. (2008) *Fenomen Ukrayiny: naukove doslidzhennya — The phenomenon of Ukraine: scientific research*. Kyiv. (In Ukrainian).
3. SAVCHUK, B. (2004) *Ukrayins'ka etnolohiya — Ukrainian ethnology*. Ivano-Frankivs'k: Lileya-NV. (In Ukrainian).
4. YANIV, V. (1953) *Vstupnyy kurs ukrayinoznavstvu. — Introductory course of Ukrainian studies*. Munich. (In Ukrainian).
5. HRUSHEVS'KYI, M. (1905) *Istoriya Ukrayiny-Rusy — History of Ukraine-Rus*. [Online] Vol. II. Section V. p. 4. Available from: <http://>

- litopys.org.ua/hrushrus/iur20504.htm. [Accessed: 15/10/2016]. (In Ukrainian).
6. RUDNYTS'KYY, Ya. & SICHYNS'KYY, V. (1949) Nazva «Ukrayina» — The name «Ukraine». *Entsyklopediya ukrainoznavstva — Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Vol.1. Munich — New York. pp.12–16. (In Ukrainian).
  7. SUBTEL'NYY, O. (1992). *Ukrayina: istoriya — Ukraine: history*. Kyiv: Lybid'. (In Ukrainian).
  8. NAKONECHNYY, Ye. (2001) *Ukradene im'ya: Chomu rusyny staly ukrayintsyamy — Stolen name: Why Rusyns have become Ukrainian*. [Online] L'viv Scientific Library. Stefanik NAS of Ukraine. Available from: <http://www.exlibris.org.ua/nakonechny/r17.html>. [Accessed: 15/10/2016]. (In Ukrainian).
  9. OSTRAS', E. S. (2008). Zvidky pishla nazva Ukrayina — Whence the name of Ukraine came. *Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu. Ser.B: Humanitarni nauky*. — *Bulletin of Donetsk National University*. Iss.1. p.109. (In Ukrainian).
  10. HALUSHKO, K. (2016). Ukrayina: nazva kriz' viky — Ukraine: name through the ages. *Narodzhennya krayiny: vid krayu do derzhavy: Nazva, symbolika, terytoriya i kordony Ukrayiny — Birth of the country from the edge to the country. The name, territory and borders of Ukraine*. Kharkiv: Klub simeynoho dozvillya. pp.8–12. (In Ukrainian).
  11. OHIYENKO, I. (2004). *Istoriya ukrayins'koyi literaturnoyi movy — History of Ukrainian literary language*. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. (In Ukrainian).
  12. KONDUFOR, Yu. (ed) (1979). *Istoriya Ukrayins'koyi RSR. — History of the Ukrainian SSR*. In 8 volumes. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. — p. 189. (In Ukrainian).
  13. PALIY, O. (2012) *Vlada pam'yataye pro Senehal, ale zabula pro Ukrayinu — The government is mindful of Senegal, but forgot about Ukraine*. [Online] April 18th. Available from: <http://www.unian.ua/politics/638198-vlada-pamyatae-pro-senegal-ale-zabula-pro-ukrajinu.html>. [Accessed: 17/10/2016]. (In Ukrainian).
  14. SKLYARENKO, V. (1991) Zvidky pokhodyt' nazva Ukrayina — Where does the name Ukraine. *Ukrayina — Ukraine*. No. 1. pp. 20–39; SKLYARENKO, V. (1991) Ukrayina: pokhodzhennya nazvy — Ukraine: the origin of the name. *Visnyk MAU — MAM Bulletin*. No. 1. pp. 66–72. (In Ukrainian).
  15. MAKARCHUK, S. A. (2008) *Etnichna istoriya Ukrayiny. — The Ethnic History of Ukraine*. Kyiv. pp.367–368. (In Ukrainian).
  16. PIVTORAK, H. (2001) *Ukrayina — ne okrayina — Ukraine is no outskirt*. [Online] In: Pivtorak, H. *Origin Ukrainian, Russians, Belarusians and their languages. Myths and Truth about three brothers from the Slavic «common cradle»*. Kyiv: Publishing Center «Akademiya». Available from: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivt12.htm>. [Accessed: 17/10/2016]. (In Ukrainian).

17. HLYNCHAK, V. (2012) To yaka zh Ukrayina za knyazem tuzhyla? — So what Ukraine did grief for the Prince? *Den'. Kyiv. — Day. Kiev*. 27 January. (In Ukrainian).
18. SAVYTS'KYY, V. I. (2009) Nove tlumachennya toponimu «Ukrayina» (ne okrayina, a blahodatna zemlya) — The new interpretation of the toponym «Ukraine» (no outskirt but a fertile land). *Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats' — History: scientific research journal*. Issue 28. pp. 3–9. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 28 листопада 2016 р.

УДК 94(477.7)(063)

В. Л. Цубенко

«ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ» — III МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 25-РІЧЧЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Одеська державна академія будівництва та архітектури,
бул. Дідріхсона, 4, м. Одеса, 65029, Україна

Цубенко Валерія Леонідівна, д. і. н., проф., завідувач кафедри
українознавства, e-mail: Valeriya-77@yandex.ua

АННОТАЦІЯ

У статті проаналізовано роботу науковців із України, більшого і дальнього зарубіжжя на III Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії», присвяченій 25-річчю Незалежності України. Конференція проходила в Одеській міській раді на базі Одеської державної будівництва та архітектури 15–16 вересня 2016 року. Тематика виступів була присвячена соціально-економічній, політичній та військовій історії; проблемам охорони і збереження культурно-історичної спадщини; мовознавства; історії польського аспекту Південної України. На конференції виступили з доповідями не лише історики, але й архіектори, будівельники, інженери, археологи, філологи, економісти, мистецтвознавці, краєзнавці. Кількість учасників засвідчила про вдалість вибору теми конференції, її актуальність, історичну вагу. За результатами роботи конференції було проведено брифінг для місцевих ЗМІ; всім учасникам конференції організаторами були вручені іменні сертифікати про участь; прийнято резолюцію і видано збірник наукових праць. Конференція викликала інтерес і мала

широкий науковий резонанс; доведено, що міждисциплінарність є однією з яскраво виражених прикмет сьогодення, за якою майбутнє наукових досліджень і розвитку вищої освіти.

Ключові слова: міжнародна науково-практична конференція; секція; доповідь; дослідження; незалежність.

B. L. Цубенко

«ЮГ УКРАИНЫ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИИ» — III МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ 25-ЛЕТИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ

Одесская государственная академия строительства и архитектуры,
ул. Дирихсона, 4, г. Одесса, 65029, Украина

Цубенко Валерия Леонидовна, д. и. н., проф., заведующая кафедрой украиноведения, e-mail: Valeriya-77@yandex.ua

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована работа ученых из Украины, ближнего и дальнего зарубежья на III Международной научно-практической конференции «Юг Украины в отечественной и европейской истории», посвященной 25-летию Независимости Украины. Конференция проходила в Одесском городском совете на базе Одесской государственной академии строительства и архитектуры 15–16 сентября 2016 года. Тематика выступлений была посвящена социально-экономической, политической и военной истории; проблемам охраны и сохранения культурно-исторического наследия; языкоznания; истории польского аспекта Южной Украины. На конференции выступили с докладами не только историки, но и архитекторы, строители, инженеры, археологи, филологи, экономисты, искусствоведы, краеведы. Количество участников засвидетельствовало удачность выбора темы конференции, ее актуальность, историческое значение. По результатам работы конференции был проведен брифинг для местных СМИ; всем участникам конференции организаторами были вручены именные сертификаты об участии; принята резолюция и издан сборник научных трудов. Конференция вызвала интерес и имела широкий научный резонанс; доказано, что междисциплинарность является одной из ярко выраженных черт настоящего, за которой будущее научных исследований и развития высшего образования.

Ключевые слова: международная научно-практическая конференция; секция; доклад; исследования; независимость.

V. L. Tsubenko

«THE SOUTH OF UKRAINE IN THE NATIONAL AND EUROPEAN HISTORY» — THE III INTERNATIONAL SCIENCE-PRACTICAL CONFERENCE DEDICATED TO THE 25-th ANNIVERSARY OF INDEPENDENCE OF UKRAINE

Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture,
Didrihsona St., 4, Odesa, 65029, Ukraine

Tsubenko Valeriya Leonidivna, Doctor of Historical Sciences, Professor, The Head of Department of Ukrainian Studies, e-mail: Valeriya-77@yandex.ua

ABSTRACT

The article analyzes the works of Ukrainian and foreign scientists at the third International scientific conference «South of Ukraine in the National and European History», devoted to the 25th anniversary of Independence of Ukraine. The conference, organized by the Odessa State Academy of Construction and Architecture, took place in Odessa City Council on 15–16 September 2016. The topics of presentations were devoted to socio-economic, political and military history, problems of protection and preservation of cultural and historical heritage, linguistics, history of Polish aspect of Southern Ukraine. The presentations were made not by historians only, but also by architects, builders, engineers, archaeologists, linguists, economists, art historians, and ethnographers. The quantity of participants proved the successful choice of the conference topic, its relevance, and historical significance. The results of the conference were summarized at the briefing for the local media; all participants of the conference were awarded personal certificates of participation; the resolution was issued and collection of articles were printed. The conference attracted decent attention and had a wide scientific response; it was proved that interdisciplinarity is a distinct feature characterizing current environment and it is the future of scientific research and development in higher education.

Key words: international scientific conference; section; report; research; independence.

15–16 вересня 2016 р. в Одесі відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії», присвячена 25-річчю Незалежності України, проблематика якої викликала інтерес і досить широкий науковий резонанс. Конференцію було включено до пла-

ну міжнародних заходів, затвердженому Міністерством освіти і науки України. Ініційована Одеською державною академією будівництва та архітектури науково-практична конференція має свою історію — започаткована як міжнародна у 2012 р. під назвою «Південь України у вітчизняній історії» [1], а в 2014 р. — II Міжнародна науково-практична конференція пройшла під назвою «Південь України у вітчизняній та європейській історії» [2; 3]. Організатором наукового заходу стала кафедра українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури, співорганізаторами — відділ історії України XIX — початку ХХ століття Національної академії наук України, управління з питань охорони об'єктів культурної спадщини Одеської міської ради, Ягеллонський університет (м. Krakів, Польща).

Метою проведення наукової конференції було залучення молодих вчених, фахівців до науково-практичної діяльності; стимулювання і підтримка наукової діяльності історичної і технічної спільноти в Україні і в Європі; публічне обговорення та визначення можливих рішень проблем історії, науки і техніки України і пріоритетних шляхів новітніх історичних студій; відкрите виявлення позицій і проведення конструктивної дискусії.

Конференція проходила у приміщенні кінозалу Одеської міської ради.

Оскільки на конференції планувалося обговорити широкий спектр наукових проблем соціально-економічної, політичної, військової історії, охорони і збереження культурно-історичної спадщини Півдня України, мовознавства, до складу організаційного комітету були включені: проф. А. В. Ковров (голова, ректор Одеської державної академії будівництва та архітектури), А. І. Шелюгін (співголова, начальник управління з питань охорони об'єктів культурної спадщини Одеської міської ради, дійсний член Українського національного комітету ICOMOS), Є. В. Клименко (д. т. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри будівельних конструкцій Одеської державної академії будівництва та архітектури), Богдан Шляхта (проф., доктор наук, декан факультету міжнародних і політичних досліджень Ягеллонського університету в Krakові), Ю. С. Крутій (к. ф.-м. н., проф., проректор з науково-педагогічної роботи Одеської дер-

жавної академії будівництва та архітектури), О. О. Попов (к. т. н., доц., проректор з науково-педагогічної роботи Одеської державної академії будівництва та архітектури), В. Г. Суханов (д. т. н., проф., заслужений будівельник України, дійсний член Українського національного комітету ICOMOS, директор Будівельно-технологічного інституту Одеської державної академії будівництва та архітектури, науковий керівник науково-виробничого центру «Экострой»), І. А. Пед'ко (к. е. н., доц., декан факультету економіки та управління в будівництві), В. С. Осадчій (к. т. н., доц., завідувач кафедри енергетичного та водогосподарського будівництва Одеської державної академії будівництва та архітектури). До складу наукового комітету були включені: В. Л. Щубенко (голова, д. і. н., проф., завідувач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури), О. П. Реєнт (співголова, д. і. н., проф., член-кор. НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX — початку ХХ ст. НАН України), В. М. Хмарський (співголова, д. і. н., проф., проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова), Г. І. Гончарук (д. і. н., проф., завідувач кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету), М. М. Шитюк (д. і. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії історичних наук, директор Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського), В. А. Пархоменко (д. і. н., доц., завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського), Іренеуш Томас (доктор наук, Державна вища школа технології та економіки імені Броніслава Маркевича в Ярославі).

Перед початком пленарного засідання з 9.30 до 10.00 було проведено прес-конференцію за участю засобів масової інформації. На прес-конференції були присутні: проф. А. В. Ковров, заступник Одеського міського голови З. М. Цвірінько, А. І. Шелюгін, проф. В. Л. Щубенко та проф. В. М. Хмарський. Зокрема ректор Одеської державної академії будівництва та архітектури професор Анатолій Володимирович Ковров підкреслив: «Народ, який не має своєї історії, не має майбутнього. Для мене істо-

рія — це все, що створюють люди, це пам'ятники, пам'ятники архітектури. Це люди, які творять історію, і, коли я вивчив матеріали конференції, відмітив, наскільки конференція виросла і стала фундаментальною. Доповіді, що представлені, свідчать про те, що ми бережемо нашу історію. Головне, що академія і багато різносторонніх людей взяли активну участь у цій конференції».

Заступник Одеського міського голови Зінаїда Миколаївна Цвірінько сказала: «Ми раді вітати в південному місті поважних гостей і людей, які займаються важливою справою. Знаково, що конференція присвячена 25-річчю Незалежності України і Дню міста Одеси, що має багату історію і традиції. Наше місто створювали відомі архітектори Франції, Італії, інших країн. Одеса — місто наукове, містить 21 вищий навчальний заклад. Одеська міська рада вітає і підтримує традиції вивчення історії рідного краю та збереження нашої культурної спадщини. Впевнена, що конференція не лише об'єднає науковців, а й дасть поштовх для подальших наукових розробок у різних сферах. Я бажаю всім плідної творчої співпраці, познайомитися з містом і отримати задоволення від спілкування з одеситами. У добрий час!» [4; 5]. До присутніх з привітанням звернувся і співголова наукового комітету професор В. М. Хмарський. Він сказав: «Дуже чудово, що конференція вже третя. Кажуть, що третій раз — то вже традиція. Таким чином, вона в негуманітарному закладі стає традиційною. Це дуже добре. Я особисто втрете беру участь у цій конференції і у складі наукового комітету. Я бачу динаміку цієї конференції, щоразу вона стає презентабельнішою і глибшою. Одеса — історично була центром Півдня України. Особисто я трактую Південь України дуже широко — від Ізмаїла до Луганська, від Кропивницького до Ялти. Ця конференція стає міжнароднішою, учасників щоразу більшає. Я вважаю, що ця конференція дасть нам оптимізм на майбутнє наших зустрічей» [6].

Після офіційних привітань перейшли до наукових доповідей. Робота конференції відбувалася за 6 різними секціями, що висвітлювали наступну проблематику: 1. Дискусійні питання соціально-економічної, політичної та військової історії Півдня України. 2. Історія розвитку освіти, науки і техніки Півдня України в іменах: здобутки та перспективи. 3. Охорона і зbere-

ження об'єктів культурної спадщини, архівних і бібліотечних фондів півдня України: проблеми і перспективи. 4. Історіографія, джерелознавство та методологія історико-краєзнавчих досліджень. 5. Поляки на півдні України. 6. Проблеми українського мовознавства: історія та сучасність [7].

У ході пленарного та секційних засідань учасники представили низку цікавих та актуальних доповідей, мультимедійних презентацій, активно обговорювали проблемні питання, обмінювались думками, досвідом, надавали пропозиції.

Участь у конференції взяли понад 150 учасників (науковці, викладачі, студенти, представники громадськості, краєзнавці, журналісти, члени Українського національного комітету (ІКОМОС) з України, Польщі, Молдови, Сербії, Білорусії та Сирії). Учасники представляли близько 40 наукових установ, навчальних закладів, підприємств, архівів, бібліотек і музеїв України, зокрема Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, навчально-науковий гуманітарний інститут Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, Одеський національний політехнічний університет, Одеську національну академію харчових технологій, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Одеську національну академію зв'язку імені О. С. Попова, Донецький національний університет, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Ужгородський національний університет, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, Подільський державний аграрно-технічний університет, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Київський національний університет культури і мистецтв, Одеський національний економічний університет, Науково-виробничий центр «Экострой», Державний архів Одеської області, Одеський археологічний музей Національної академії наук України, Національний заповідник «Замки Тернопілля», Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, Національну спілку журналістів України, Одеський Будинок вчених, підземний

геологічний музей Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Київський науково-методичний центр з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій та інші.

На конференції виступили з доповідями не лише історики, але й архіектори, будівельники, інженери, археологи, філологи, економісти, мистецтвознавці, краєзнавці. З-поміж учасників конференції: 24 доктори наук, з них: 15 докторів історичних наук, 8 докторів технічних наук, 1 доктор політичних наук; 49 кандидатів наук, з них: 26 кандидатів історичних наук, 8 кандидатів технічних наук, 3 кандидати архіектури, 9 кандидатів філологічних наук, 2 кандидати економічних наук, 1 кандидат філософських наук.

Пленарна робота стартиувала доповіддю проректора з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова д. і. н., проф. В. М. Хмарського. У доповіді «Професор Микола Гrot: причини та обставини переїзду видатного філософа і психолога до Одеси (1883)» він розглянув на основі архівних джерел та літератури біографічні деталі побутування в Одесі філософа і психолога Миколи Яковича Грота. З цікавістю вислухали присутні доповідь польського науковця доктора наук Іренеуша Томаса про перебування поляків в Одесі в кінці XIX — на початку XX ст., про їхній внесок у розвиток краю. Питання нормативно-технічного обґрунтування можливості відновлення несучої системи будинку Руссова — пам'ятника містобудування та архіектури м. Одеси у своєму виступі порушив д. т. н., проф. В. Г. Суханов. Заступник директора Державного архіву Одеської області к. і. н. Л. Г. Білонусова на основі архівних джерел у своїй доповіді-презентації розкрила біографію земляка, що віддав усі свої сили, знання і життя за вільну і самостійну Україну — Андрія Васильовича Ніковського, п'ятого і останнього міністра закордонних справ Директорії УНР. Зацікавленість викликала доповідь про одну зі сторінок діяльності польських жіночих організацій Одеси на початку XX ст., що була виголошена студенткою Ягеллонського університету у м. Krakovі D. В. Цубенко.

Актуальній темі з історії розвитку науки і техніки «Вчені-механіки Півдня України в історії розвитку освіти і науки» присвятив свою доповідь д. т. н., проф., завідувач кафедри бу-

дівельної механіки Одеської державної академії будівництва та архітектури М. Г. Сур'янінов. Зокрема вчений зазначив, що українці можуть пишатися цілою когортю своїх співітчизників, вчених-механіків. Серед них: С. П. Корольов, Є. О. Патон, Г. М. Савін, Ф. Р. Гантмахер, Г. С. Писаренко, Я. Л. Нудельман, І. Є. Прокопович та інші посідають чільне місце у світовій науці, збагачуючи її оригінальними та ґрунтовними науковими дослідженнями та винаходами в галузі механіки.

Пленарне засідання продовжили доповіді-презентації кандидата архіектури, доц., професора кафедри архіектурних конструкцій, реконструкції та реставрації будівель, споруд та їх комплексів Одеської державної академії будівництва та архіектури, дійсного члена Українського національного комітету (ІКОМОС) Н. М. Єксарьової «Одеса в подорожніх нотатках дослідника Джован П'етро В'յосе (Giovan Pietro Vieusseux), д. і. н., проф. академіка Академії наук вищої школи України, професора кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського А. О. Добролюбського «Франц де Волан — архітектор Одеського порту», доцента кафедри архіектурних конструкцій, реставрації і реконструкції будівель, споруд та їхніх комплексів Одеської державної академії будівництва та архіектури, члена Правління Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) Ю. О. Письмака «Мініатюрні портрети Воронцових роботи Моріца Міхаеля Даффінгера», завідувача кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка к. і. н., доц. О. В. Чорного «Походження назви Єлисаветград», доцентів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова к. і. н. І. В. Зубаренко «Науково-технічне та культурно-гуманітарне співробітництво між Україною і Єгиптом» та к. і. н. О. О. Синявської «Пирогов і Рішельєвський ліцей» та інші.

Програма першого дня конференції завершилася екскурсією пам'яткою національного значення — Одеським національним академічним театром опери та балету та дружиною вечерею, в ході якої відбувся широкий обмін досвідом між науковцями — іногородніми учасниками конференції та науковцями Одеси.

Секційна робота відобразила широкий спектр тем доповідей і повідомлень, запропонованих учасниками. Роботою 1 секції

«Дискусійні питання соціально-економічної, політичної та військової історії Півдня України» керувала д. і. н., доц., професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Л. І. Синявська. На цій секції було заслухано і обговорено низку доповідей, серед яких: «254-й Миколаївський піхотний полк на фронтах Першої світової війни» д. і. н., доц. В. А. Пархоменко (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського), «Участь суден Чорноморського морського пароплавства в евакуації Одеси й Одеського оборонного району (липень — жовтень 1941 р.)» к. і. н., доц. С. М. Соколюк (Національний університет оборони України імені Івана Черняховського), «Події Революції Гідності на Миколаївщині» д. п. н., проф. Н. О. Ніколаєнко (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського), «Внесок банкірів Півдня України в благоустрій міст регіону (друга половина XIX — початок XX ст.)» к. і. н. В. В. Шевченко (Інститут історії України Національної академії наук України), «Деякі аспекти діяльності млинарського бізнесу в Одесі за матеріалами колекції Т. Максимюка» к. і. н., доц. І. С. Дружкова (Одеська національна академія харчових технологій).

Роботою 2 секції «Історія розвитку освіти, науки і техніки півдня України в іменах: здобутки та перспективи» керував к. філос. н., доц., доцент кафедри філософії, політології, психології і права Одеської державної академії будівництва та архітектури А. В. Крижантовський. Пожвавлення серед аудиторії викликали наступні доповіді: «Підготовка економістів в Одеському політехнічному: рання історія» д. і. н., проф. Л. І. Сухотеріної (Одеський національний політехнічний університет), «Мистецька еліта південної України: Олег Соколов в когорті шістдесятників» магістра образотворчого мистецтва Т. В. Осадчої (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв), «Спогади як джерело вивчення історії «єврейського містечка» на Кодимському порубіжжі» к. і. н., поета і краєзнавця Є. Ф. Годованого.

Роботою 3 секції «Охорона і збереження культурно-історичної спадщини Півдня України: проблеми та перспективи» керувала к. і. н., головний фахівець відділу обліку пам'яток Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних тери-

торій О. Г. Мокроусова. На секції було заслухано і обговорено 11 доповідей, зокрема «Про збереження підземних об'єктів культурної спадщини в м. Одесі» К. К. Проніна (завідувач підземним геологічним музеєм Одесського національного університету імені І. І. Мечникова), «Вивчення об'єктів культурної спадщини промислової архітектури, які перебувають у занедбаному стані в місті Одесі» С. С. Сторожук (Одеська державна академія будівництва та архітектури), «Особливості формування комплексних зон охорони об'єктів містобудування та архітектури у списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» — кандидата архітектури, доц. І. В. Коротун (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).

Роботою 4 секції «Історіографія, джерелознавство та методологія історико-краєзнавчих досліджень» керував д. і. н., проф. завідувач кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Кіровоградського національного технічного університету В. М. Орлик. На цій секції було заслухано і обговорено низку доповідей, серед яких: «Миколаївське адміралтейство (1788–1911 рр.): деякі питання сучасної історіографії Півдня України» к. і. н. Г. І. Макушиня (Народний музей історії суднобудівного заводу ім. 61 комунара, м. Миколаїв), «Книги з бібліотек Новоросійського університету (за матеріалами фондів літератури німецькою, французькою мовами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій інституту книгознавства НБУВ)» к. і. н. Т. А. Якубова (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), «Античний Ніконій в експозиції Одеського археологічного музею НАН України» кандидат архітектури, доц. Н. В. Польщикова (Одеська державна академія будівництва та архітектури), «Цenzурна доля творів Т. Г. Шевченка на Півдні України» к. і. н., доц. Л. П. Латишева (Одеська державна академія будівництва та архітектури), «Дискусійна проблема регіональної ідентичності Півдня України в історико-краєзнавчих студіях» О. В. Кравець (Ужгородський національний університет), «Розвиток мов етносів на терені південної України» заслужений журналіст України Ю. А. Работін (Національна спілка журналістів України).

Роботою 5 секції «Поляки на Півдні України» керував д. і. н., проф., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету

імені Петра Могили Є. Г. Сінкевич. На цій секції було заслушано і обговорено такі доповіді: «Одеські сторінки історії роду Потоцьких» к. і. н., проф. І. І. Кривошея (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), «Державно-церковні відносини на прикладі двох документів, що стосуються історії осквернення образу Богоматері Ченстоховської в цукровому заводі Przeworsk» доктор історії з Польщі Іренеуш Томас, «С. К. Джевецький — фундатор вітчизняного підводного кораблебудування» к. і. н., доц. С. М. Соколюк (Національний університет оборони України імені Івана Черняховського), «Польськомовні написи одеських підземель» к. т. н., доц. В. М. Митинський (Одеська державна академія будівництва та архітектури), «До питання про поляків на Одещині» к. т. н., краєзнавець В. П. Сирота.

Роботою 6 секції «Проблеми українського мовознавства: історія та сучасність» керувала к. філол. н., доцент кафедри іноземних мов Одеської державної академії будівництва та архітектури Я. Г. Мар'янко. На цій секції було заслушано і обговорено наступні доповіді: «Особливості формування термінології холодильної техніки у світі та в Україні» к. філол. н., доц. О. І. Южакова (Одеська національна академія харчових технологій), «Системність української термінології дизайну як підвиду загальнонаукової термінології» к. філол. н., доц. Г. В. Сивокінь (Одеська державна академія будівництва та архітектури), «Проблема українського мовознавства як одна із причин боротьби НРУ за незалежність» аспірант кафедри історії та етнографії І. В. Яковлев (Одеський національний політехнічний університет), «Мовна підготовка як складова сучасної стратегії підготовки управлінських кадрів» І. Л. Петров (Національна академія державного управління при Президентові України), «Лексика з національно-культурним компонентом семантики як основа для формування лінгвокраїнознавчої компетенції іноземних студентів-початківців» В. О. Гура (Харківський національний автомобільно-дорожній університет), «Стилістичний потенціал плеонастичних конструкцій в українських художніх текстах початку ХХІ ст.» к. філол. н. О. В. Книш (Подільський державний аграрно-технічний університет), «Міфокосмоніми збірки оповідань «Зоряний Вуйко» Братів Капранових» к. філол. н., доц. Т. І. Крупеньова (Пів-

денноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського) та інші.

16 вересня 2016 р. за круглим столом зібралися науковці і фахівці для обговорення в партнерській взаємодії проблемних питань української історії, сьогодення та майбутнього нашої держави. Було прийнято резолюцію, в якій викладені рекомендації вищим навчальним закладам, оргкомітету, громадським організаціям і державним установам щодо подальшої наукової роботи. Зокрема було рекомендовано розширити коло актуальних питань як в проблемному, дискусійному, так і в тематичному і хронологічному аспектах, звернути особливу увагу на розвиток і зміцнення міжнародної співпраці між науковими і навчальними закладами у сфері реалізації спільних проектів, наукової, дослідницької і освітньої діяльності, обміну науковцями, викладачами і студентами; провести наступну IV науково-практичну конференцію у 2018 р.; продовжити співпрацю, ініціювати проекти, організувати наукові дослідження з органами місцевого самоврядування з питань охорони історико-архітектурної спадщини Одеси; популяризувати ідеї збереження пам'яток архітектури серед молоді; взяти участь у програмі реставрації та збереження історичного центру м. Одеси і науково-практичній конференції «Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»; провести робочі зустрічі з членами Національної спілки журналістів України щодо сприяння популяризації української мови й аналізу результатів реалізації державної мовної політики в Україні.

Було проведено брифінг для місцевих ЗМІ про результати роботи конференції. На брифінг було запрошено представників обласного телебачення, радіо, друкованих та Інтернет-видань. Всім учасникам конференції організаторами були врученні іменні сертифікати про участь у III Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії» [8; 9].

Незважаючи на щільний та насищений графік програма другого дня роботи конференції для іногородніх учасників закінчилася пішохідною оглядовою екскурсією містом по визначних історико-культурних пам'ятниках Одеси і відвідуванням опери «Іоланта» в Одеському національному академічному театрі опе-

ри та балету. Того ж дня відбувся прямий ефір на телебаченні каналу «Медіа Інформ» у передачі «Час з Олександром Федоренком» за участі д. і. н., проф. В. Л. Щубенко і начальника управління з питань охорони об'єктів культурної спадщини Одеської міської ради А. І. Шелюгіна [10].

Захід вийшов цікавим і результативним. Всі учасники мали можливість спілкуватися у неформальній обстановці на перервах під час кави-брейк, що додало позитиву, сприяло створенню дружньої атмосфери і зблизило присутніх.

Отже, III Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії» в Одесі пройшла на високому науковому рівні з дружнім обміном думками. Учасники конференції відзначили актуальність заявленої проблематики, змістовність доповідей, доцільність залучення до обговорення стратегічно важливих питань фахівців із суміжних до історії галузей — археології, філософії, економіки, технічних і філологічних наук. Аналіз вищезазначених показників, а також тематика виступів та кількість учасників засвідчили вдалість вибору теми конференції, її актуальність, історичну wagу. Наведене вище дає підстави для висновку, що міждисциплінарність є однією з яскраво виражених прикмет сьогодення, за якою майбутнє наукових досліджень і розвитку вищої освіти.

Література та джерела

1. Південь України у вітчизняній історії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–23 листопада 2012 р.) / Одеська державна академія будівництва та архітектури ; [ред. кол.: Дорофеєв В. С. (голов. ред.) та ін.]. — Одеса : Астропрінт, 2012. — 250 с.
2. Південь України у вітчизняній та європейській історії : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.) / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; [ред. кол.: Дорофеєв В. С. (голов. ред.) та ін.]. — Одеса : Астропрінт, 2014. — 340 с. : іл.
3. Щубенко В. II Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (25–26 вересня 2014 р., м. Одеса) / В. Щубенко, Л. Латишева // Краєзнавство. — 2014. — № 3/4 (88/89). — С. 161–169.
4. Конференция «Юг Украины в отечественной и европейской истории» [Электронный ресурс] // Летопись научной сферы Одессы. — Режим доступа : <http://nauka-odessa.blogspot.com/2016/09/blog-post.html>

5. Международная конференция «Юг Украины в отечественной и европейской истории» начала работу в Одессе [Электронный ресурс] // Официальный сайт города Одессы. — Режим доступа : <http://omr.gov.ua/ru/news/87678>
6. Прессе о конференции «Юг Украины в отечественной и европейской истории». Видео 10:38 мин [Электронный ресурс] // Летопись научной сферы Одессы. — Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=wbePJMptEjs>
7. Південь України у вітчизняній та європейській історії : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 15–16 вересня 2016 р.) / НАН України, Ін-т історії України [та ін.] ; [ред. кол. : Щубенко В. Л. (голов. ред.) та ін.]. — Одеса : Астропрінт, 2016. — 460 с.
8. Вести плюс флэш за 15 сентября 2016 года. Видео 11:32 мин [Электронный ресурс] // ТРК «ГЛАС». — Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=it-UOch1sy0>
9. «Юг Украины в отечественной и европейской истории». Видео 4:29 мин [Электронный ресурс] // ТРК «ГЛАС». — Режим доступа : <http://glasweb.com/yug-ukrainyi-v-otchestvennoy-i-evropeyskoj-istorii/>
10. Время Александра Федоренко. Валерия Щубенко, Андрей Шелюгин (16.09.16). Видео 31:01 мин [Электронный ресурс] // ТРК «Медіа-Інформ». — Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=HadytuwG4wA&feature=share>

REFERENCES

1. DOROFYEV, V. S. (2012) *Pivden' Ukrayiny' u vitchy'znyaniy istoriyi : materialy' Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyyi* — South Ukraine in national history : Materials of the International Scientific Conference. Held 22–23 November 2012 at Odesa : Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture (In Ukrainian).
2. DOROFYEV, V. S. (2014) *Pivden' Ukrayiny' u vitchy'znyaniy ta yevropejs'kij istoriyi : materialy' II Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyyi* — South Ukraine in Ukrainian and European history : Materials II International scientific conference. Held 25–26 September 2014. Odesa : NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
3. TSUBENKO, V. (2014) *II Mizhnarodna naukovo-prakty'chna konferenciya «Pivden' Ukrayiny' u vitchy'zniya yevropejs'kij istoriyi»* — II International scientific and practical conference «The South of Ukraine in the National and European history». Regional studies. No. 3/4 (88/89). p. 161–169. (In Ukrainian).
4. LETOPIS' NAUCHNOJ SFERY ODESSY — ANNALS OF ODESSA SCIENTIFIC SPHERE (2016) Conference «The South of Ukraine in the National and European history» [online]. Held 16 September

2016. Available from: <http://nauka-odessa.blogspot.com/2016/09/blog-post.html>. [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).
5. OFICIAL'NYJ SAJT GORODA ODESSA — THE OFFICIAL SITE OF ODESSA CITY (2016) *International conference «The South of Ukraine in the National and European history» has started in Odessa* [online] 16 September 2016. Available from: <http://omr.gov.ua/ru/news/87678/>. [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).
6. LETOPIS' NAUCHNOJ SFERY ODESSY — ANNALS OF ODESSA SCIENTIFIC SPHERE (2016) *The press conference on «The South of Ukraine in the National and European history»* [Online video]. September 16th. Available from: <http://nauka-odessa.blogspot.com/2016/09/blog-post.html> [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).
7. TSUBENKO, V. (2016) *Pivden' Ukrayiny' u vitchy'znyanij ta yevropejs'kij istoriyi : materialy' III Mizhnarodnoyi naukovoprakty'chnoyi konferenciyi — South Ukraine in Ukrainian and European history : Materials III International scientific conference*. Held 15–16 September 2016. Odesa : NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
8. TRK «GLAS» — BROADCASTING COMPANY «GLAS» (2016) *News flash plus for September* [Online video]. September 15th. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=it-UOch1sy0>. [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).
9. TRK «GLAS» — BROADCASTING COMPANY «GLAS» (2016) *South Ukraine in Ukrainian and European history* [Online video]. September 15th. Available from: Available from: <http://glasweb.com/yug-ukrainyi-v-otechestvennoy-i-evropeyskoy-istorii/> [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).
10. TRK «MEDIA-INFORM» — BROADCASTING COMPANY «MEDIA-INFORM» (2016) *Time of Alexander Fedorenko. Valeria Tsubenko Andrey Shelyugin* [Online video]. September 16th. Available from: <http://https://www.youtube.com/watch?v=HadytuwG4wA&feature=share> [Accessed 16 September 2016]. (In Russian).

Надійшла до редакції 28 жовтня 2016 р.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 94(477):329.052:929 Драч «1989/1992»

Г. І. Гончарук

ПРО РУХ І ЙОГО БАТЬКА

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Гончарук Григорій Іванович, д. і. н., проф., завідувач кафедри історії та етнографії України, e-mail: kaf_histori_onpri@ukr.net

АНОТАЦІЯ

У статті, на основі низки джерел, показані деякі моменти з історії участі Івана Федоровича Драча у боротьбі за незалежність України у роки перебудови. Саме Іван Драч був першим, хто відкрив направив потік національної свідомості на курс незалежності. Метою даного дослідження є бажання науково підтвердити, чому І. Драча історики називають «батьком» Руху. Для цього автор виділяє сім основних причин. Таким чином доводиться і вирішальний вплив НРУ на чолі з І. Ф. Драчем на політичну ситуацію в УРСР кінця 1980-х — початку 1990-х років, що стало одним з основних чинників набуття Україною незалежності. На перших Всеукраїнських зборах Руху його обирають головою, а його фраза «У Русі моя зупинка «Незалежність» стала крилатою, та одночасно — виразником бажань усієї патріотичної української інтелігенції того часу. А на других та третіх зборах у своїх звітних доповідях, особливо «Рух і утвердження української демократичної незалежності держави» Іван Драч остаточно переконав представників Народного Руху взяти непохитний курс на досягнення державної незалежності України. Період за домінуючою роллю в створенні Народного Руху і діяльності Драча, який очолював його спочатку один, а починаючи з третіх Всеукраїнських зборів, з Михайлом Горинем і В'ячеславом Чорноволом, автор символічно називає Івано-Федорівським.

Ключові слова: Народний Рух України; батько НРУ Іван Драч; Установчий з'їзд НРУ; Всеукраїнські збори Руху; незалежність України.

Г. І. Гончарук

О РУХЕ И ЕГО ОТЦЕ

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Гончарук Григорий Иванович, д. и. н., проф., заведующий кафедрой истории и этнографии Украины, e-mail: kaf_histori_onpu@ukr.net

АННОТАЦИЯ

В статье, на основе ряда источников, показаны некоторые моменты из истории участия Ивана Федоровича Драча в борьбе за независимость Украины в годы перестройки. Именно Иван Драч был первым, кто открыто направил поток национального сознания на курс независимости. Целью данного исследования является желание научно подтвердить, почему историки называют И. Драча «отцом» Руха. Для этого автор выделяет семь основных причин. Таким образом доказывается и решающее влияние НРУ во главе с И. Ф. Драчем на политическую ситуацию в УССР конца 1980-х — начала 1990-х годов, что стало одним из основных факторов получения Украиной независимости. На первом Всеукраинском собрании Руха его избирают председателем, а его фраза «В Рухе моя установка «Независимость» стала крылатой, и одновременно — выражителем желаний всей патриотической украинской интеллигенции того времени. А на вторых и третьих съездах в своих отчетных докладах, особенно «Движение и утверждение украинского демократического независимого государства» Иван Драч окончательно убедил представителей Народного Руха взять непреклонный курс на достижение государственной независимости Украины. Период с доминирующей ролью в создании Народного Руха и деятельности Драча, который возглавлял его сначала один, а начиная с третьих Всеукраинских соборов, с Михаилом Горынем и Вячеславом Чорновилом, автор символически называет Ивано-Федоровским.

Ключевые слова: Народный Рух Украины; отец НРУ Иван Драч; Установочный съезд НРУ; Всеукраинское собрание Руха; независимость Украины.

G. I. Goncharuk

ABOUT RUKH AND HIS FATHER

Odessa National Polytechnic University,
1 Shevchenko Avenue, Odessa, 65044, Ukraine

Goncharuk Gryhoriy Ivanovych, Doctor of History, Professor, Head of the Department of history and ethnography of Ukraine, e-mail: kaf_histori_onpu@ukr.net.

ABSTRACT

The article, based on a number of sources, showing some moments of history Ivan Drach participation in the struggle for Ukraine's independence during the restructuring. It was Ivan Drach was the first to open stream sent on a course of national consciousness of independence. The aim of this study is the desire scientifically prove why Ivan Drach historians call «father» of the Movement. To this end, the author identifies seven major reasons. And thus have a decisive influence Rukh (People's Movement of Ukraine) led by I. F. Drach on the political situation in the USSR of the late 1980s — early 1990s, which was a major factor in the independence of Ukraine. At the first national meeting of the Movement was elected head of his phrase «In Rukh my stop» Independence «became airborne, and at the same time — the mouthpiece of patriotic desires of all Ukrainian intelligentsia of the time. And in the second and third meetings in their annual report, especially the «movement and establishment of independent democratic Ukrainian state» Ivan Drach finally convinced the representatives of the People's Movement to adamant course to achieve the independence of Ukraine. The period for the dominant role in the creation of the People's Movement and of Drach, who led his first one and starting from the third nationwide meeting with Michael Goryn' and Vyacheslav Chornovil, the author symbolically calls Ivano-Fedorivs'kyi.

Key words: (NRU) People's Movement of Ukraine; NRU father Ivan Drach; Installation NRU Congress; All-Ukrainian meeting Rukh; Ukraine's independence.

Незалежність — найсвятіше слово для кожного народу, особливо для українського, який понад всім століть знаходився у ярмі імперських колонізаторів. Об'єктивними внутрішніми і зовнішніми обставинами незалежність України стала реальністю у 90-х роках ХХ століття. Це свідома патріотична еліта, передусім київські письменники. Вони розуміли: для здобуття незалежності, окрім об'єктивних умов, мусить бути створений

потужний суб'єктивний фактор, передусім організація, спроможна надломити комуністичну переконаність, сформувати патріотичну демократичну свідомість. То була надзадача: не тільки кинути виклик всемогутньому імперському тоталітаризму, а підняти народ на його повалення. Саме таку надзадачу поставив перед собою Народний Рух України за перебудову і успішно її виконав. Про цю громадсько-політичну організацію написано чимало: низка брошур і постановчих публікацій [1], п'ять монографій [2], дванадцять кандидатських дисертацій [3], проведено дев'ять всеукраїнських конференцій з публікацією матеріалів [4], а статей — складно перерахувати. У цих працях йдеться про ініціативних конкретних осіб, діяльність груп, рішень на підтримку створення НРУ і намагання влади всілякими способами завадити створенню рухівських організацій в областях і районах тощо. У названих працях дається аналіз програмних положень, їх розвиток від розбудови в Україні демократичного гуманного суспільства і створення суверенної держави до досягнення державної незалежності України і створення ненасильницькими методами демократичної республіки. У виданнях і дисертаціях показана еволюція політичних поглядів лідерів НРУ від поміркованих до радикальних. Чим далі час відсуває події в Україні чвертьвікової давнини, тим величніше її значення, тим неперевершеннішими стають історичні постаті рухівських лідерів, що зуміли здійснити політичний землетрус і привести мільйони громадян до заповітної мрії — незалежності Батьківщини; чим більше про них пишуть історики, тим більше про них дізнається молодь.

Майже в усіх названих дослідженнях називається Іван Драч, або його справа на користь створення та діяльності Народного Руху України. Одним із завдань цієї статті є відповісти на питання, чи правомірно його, Драча, називають батьком Руху. Дамо схематичну відповідь, бо розміри статті не спроможні вмістити обсяг його різноманітної, багатопланової і позапланової діяльності по зародженню і розбудові небаченої в історії України за масштабами актуальності, наймасовішої громадсько-політичної організації під назвою Народний Рух України.

Перша. Беззаперечно доведено, що ідея створення цієї історією покликаної структури виникла в Київській організації Спілки письменників України. Головою цієї організації був

Іван Драч. Без його благословення і підтримки животворчість такої ідеї була б проблематичною. Більше того, до складу ініціативної групи входила більшість членів парткому письменницької організації. Серед них: Б. Олійник, Ю. Мушкетник, О. Мусієнко, П. Осадчук, Д. Павличко, Б. Рогоза, В. Маняк, С. Тельнюк, В. Терен, С. Гречанюк, М. Слабошницький, А. Дімаров. Допомагали ініціативні групі М. Шевченко, П. Мовчан та інші. Проект Програми Народного Руху України за перебудову був прийнятий на загальних зборах київських письменників, а також на загальних зборах колективу Інституту літератури АН УРСР. Всі документи, доповіді свідчать про те, що він був палким прихильник цього явища, цієї ідеї, що отримали назву Рух.

Друга. Іван Драч очолив ініціативну групу по складанню проекту Програми Народного Руху України за перебудову.

31 січня 1989 року в Республіканському будинку кіно відбулися загальні збори письменників. Їх відкрив і вів секретар правління СПУ, перший секретар правління Київського СПУ Іван Драч. Збори одностайно підтримали проект Програми.

Цей документ був епохальний за своєю ціллю — розбудови демократичного суспільства, з урахуванням внутрішньої і зовнішньої ситуації, безкровного досягнення суверенітету республікі.

Третя. Іван Драч очолив, а часто особисто вів перемови з Центральним комітетом Компартії України про дозвіл на друк проекту Програми Руху в «Літературній Україні». Ці контакти велись передусім із завідувачем ідеологічного відділу Леонідом Кравчуком, який, з одного боку виконував волю центрального органу партії, а з іншого, — як пізніше з'ясувалося, зберігав у таємних схронах своєї душі, як це робив Іван Драч, святу мрію свого народу — незалежність України.

Четверта. Іван Драч очолив групу осіб на перемовах з редакцією «Літературної України» щодо публікації проекту Програми НРУ.

П'ята. Використав всі можливості, весь свій вплив у схилені партійного комітету Спілки письменників України до підтримки названого проекту.

Перебуваючи на посаді секретаря СП, всупереч волі її голови, витримуючи удари найавторитетніших членів цієї організа-

ції, домагаючись підтримки все нових і нових членів спромігся добитись позитивної позиції Спілки письменників у схваленні проекту Програми Руху.

Шоста. Він один не тільки витримав організований ЦК КПУ наступ на ідею створення Руху, а навіть перейшов у наступ на противників цього явища. 24 березня 1989 року, коли по всій Україні розгорталися події, пов’язані зі створенням країнових організацій НРУ на базі оприлюднених документів, ЦК КПУ в особі Леоніда Кравчука організував «круглий стіл» за участю керівників, представників усіх творчих спілок та товариств республіки. Всі вони фактично підтримали Кравчука у його прагненні компрометувати початок рухівських процесів. «Круглий стіл», як і було задумано, транслювався по телебаченню на всю Україну. А зараз цитата з книги: «Тільки на той час уже впевнений у своєму історичному покликанні кинути виклик тоталітаризму І. Ф. Драч підвів організатора «круглого столу». Ініціатор НРУ сказав: «Справа Народного Руху рухається. Противники НР всіма силами і засобами захищають командно-адміністративну систему. Та ініціатори Руху не відступлять. Коли ми не доб’ємося цього всього на рівні республіканських наших органів, я думаю, що ми спільними силами, тобто українці, білоруси, москвичі, ленінградці, доб’ємося свого. Це моя така позиція» [5, с. 29].

Сьома. 8–10 вересня 1989 року відбувся Установчий з’їзд Народного Руху України. 1109 делегатів представляли 280 тисяч членів НРУ, згуртованих у 1247 організаціях. Іван Драч робить доповідь «Домінанта української душі за 72 роки». Як відомо, збори прийняли Програму, Статут НРУ і низку інших документів. Учасників зборів вразила репліка Івана Федоровича, який за столом президії при невимкненому мікрофоні сказав: «У Русі моя зупинка «Незалежність» [5, с. 59]. Його обирають головою НРУ. На Других Всеукраїнських зборах Руху, що відбулися 25–28 жовтня 1990 року, Іван Драч робить заглавну доповідь «Про політичну ситуацію в Україні та завдання Руху». Збори приймають резолюцію про досягнення державної незалежності України та створення ненасильницьким методом демократичної республіки.

На Третіх Всеукраїнських зборах Руху, які відбулися 28 лютого — 1 березня 1992 року, голова НРУ Іван Драч відкрив збо-

ри і виголосив звітну доповідь «Рух і утвердження української демократичної незалежної держави».

У періодичних виданнях, в історичних дослідженнях сказано достатньо, щоб називати Івана Федоровича батьком Руху. Він очолював його спочатку один, а починаючи з третіх Всеукраїнських зборів, з Михайлом Горинем і В’ячеславом Чорноволом. Цей період Народного Руху можемо символічно назвати Івано-Федорівським за домінуючою роллю в його створенні і діяльності Драча. Відомо, що він був прихильником збереження НРУ як громадсько-політичної організації. Але сталося так, як мовив Іван Драч у своїй репліці за столом президії Перших Всеукраїнських зборів НРУ: він у Русі до зупинки «Незалежність України». По мірі перетворення організації у політичну партію Драч відійшов від Руху. Період перебування його у НРУ вважається серед істориків найуспішнішим в структурі під назвою Народний Рух України. Саме цим рокам створення і діяльності Руху присвячено найбільшу кількість монографій, дисертацій, брошур, статей, тез, доповідей на наукових конференціях. Переважна частина з них підготовлена на кафедрі історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Тут пише докторську дисертацію Лілія Іваніченко «Історіографія Народного Руху України». На цій кафедрі завершує кандидатську дисертацію Ігор Яковлев «Громадсько-політична діяльність Івана Драча».

Наведене свідчить про невмируще значення тих високоінтелектуальних, гуманістичних, мужніх велетнів, хто створював Рух. З роками вони перетворяться в легендарних героїв. Серед них найпомітніший Іван Федорович. Все більше серед істориків стверджується формула: говоримо «Рух» — у пам’яті постає Драч. Називаємо «Драч» — у пам’яті постає «Рух». Жаль, що поети і письменники не дають суспільству емоціональних історичних поем, романів, драм про ті доленосні для України часи і події.

Література та джерела

1. Білоус А. О. Політичні об’єднання України. — К.: Україна, 1993; Гарань О. В. Багатопартійність в Україні: формування, проблеми, перспективи // Україна багатопартійна. — К.: МП «Пам’ятники України», 1991; Луканов Ю. Куди піде рухівський «тризуб» // Сучасність. — 1992. — № 5. — С. 100–107; Слюсаренко А., То-

- менко М. Нові політичні партії України: довідник. — К., 1990; Чорновіл В. Народний рух України (короткий соціально-політичний довідник) // Народний Рух України: місце в історії та політиці. — К., 1994. А також праці пізнього часу. Чи не найцікавіші з них, у яких значна увага приділяється Руху, є дослідження Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. — К.: ПП і ЕНД, 2002. — 306 с. та Сімперовича В. М. Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80-х — 90-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Сімперович Володимир Миколайович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2005. — 231 с. Мають історичну цінність дослідження Петренко В. Канівська крайова та міськрайонна організація Народного Руху України. Від витоків до сьогодення / В. Петренко. — Канів, 2008; Петрук-Попика Г. М. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросемілогії життя. Очима і серцем / Петрук-Попик Г. М. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 743 с.; Народний Рух України на Збаражчині. Книга перша / літературний запис: Залевський І. А., Сорока П. І. — Тернопіль: Лілея, 1997. — 214 с.
2. Гарань О. В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України: [монографія] / Олексій Васильович Гарань. — К.: Либідь, 1993. — 198 с.; Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України: [монографія] / Володимир Гаврилович Ковтун. — К.: Факт, 1999. — 407 с.; Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія: [монографія] / Григорій Іванович Гончарук. — Одеса: Астропrint, 1997. — 380 с.; Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр. / Григорій Іванович Гончарук. — Видання друге, доповнене. — Одеса: Астропrint, 2014. — 336 с.; Гончарук Г. І. Національна ідея і Народний Рух України : [монографія] / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. — О. : Астропrint, 2004. — 172 с.
3. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Васильович Бондаренко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2006. — 20 с.; Бураковський О. З. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Олександр Залманович Бураковський; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 1999. — 20 с.; Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Володимирович Діденко; Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2009. — 19 с.; Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: 1989–1991 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Надія Мирославівна Кіндрачук; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 16 с.; Кучерук М. С. Роль

- Народного Руху України в об'єднанні національно-демократичних сил у проведенні внутрішньої політики держави (2002–2009 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Марина Сергіївна Кучерук; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2013. — 15 с.; Мардаренко О. В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Вікторівна Мардаренко; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2007. — 19 с.; Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Станіслав Леонідович Овсієнко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2008. — 18 с.; Піпаш В. В. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.: закарпатський регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Васильович Піпаш; Ужгородський нац. ун-т. — Ужгород, 2009. — 20 с.; Тиский М. Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайло Григорович Тиский; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л., 2005. — 20 с.; Шипотілова О. П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989–1998 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Павлівна Шипотілова; Миколаївськ. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2013. — 20 с.; Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Андріївна Шановська; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2003. — 208 с.
4. Народний Рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей Першої Всеукраїнської наукової конференції (14–16 вересня 1994 року, м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), С. А. Цвілюк (заст. голови), Н. Т. Малуха та ін. — К., 1994. — 96 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (11–12 вересня 1996 року, м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), С. А. Цвілюк (заст. голови), Н. Т. Малуха та ін. — Одеса, 1996. — 56 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали третьої Всеукраїнської конференції (10–11 верес. 1998 р., м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), Л. П. Дузь, Н. Т. Малуха, та ін. — Одеса: Астропrint, 1998. — 62 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції. 14–15 вересня 2000 року, м. Одеса / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса: Астропrint, 2000. — 152 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції. 14–15 вересня 2001 року, м. Одеса /

- редкол.: Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. — Одеса: Астропрінт, 2001. — 204 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (16–17 вересня 2005 р., м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова). — Одеса: Астропрінт, 2005. — 160 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю НРУ (28–29 травня, 2009 р., м. Одеса). — Одеса: Астропрінт, 2009. — 236 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня, 2011 р., м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова), С. О. Колот, Г. К. Парієнко та ін. — Одеса: Астропрінт, 2011. — 456 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України (25–26 травня, 2016 р., м. Одеса) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова) та ін. — Одеса: Астропрінт, 2016. — 88 с.
5. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр. / Григорій Іванович Гончарук. — Видання друге, доповнене. — Одеса: Астропрінт, 2014. — 336 с.

REFERENCES

1. BILOUS, A. O. (1993) *Polity`chni ob`yednannya Ukrayiny` — Political Association of Ukraine*. Kyiv: Ukrayina. (In Ukrainian); GARAN`, O. V. (1991) Bagatopartijnist` v Ukrayini: formuvannya, problemy`, perspekty`vy` — Multi-party system in Ukraine: formation, problems, prospects. *Ukrayina bagatopartijna — Ukraine multiparty*. Kyiv: MP «Monuments of Ukraine». (In Ukrainian); LUKANOV, Yu. (1992) Kudy` pide ruxivs`ky`j «try`zub» — Where will rochowski «Trident». *Suchasnist` — Modernity*. No. 5. pp. 100–107. (In Ukrainian); SLYUSARENKO, A. & TOMENKO, M. (1990) *Novi polity`chni partiyi Ukrayiny`: Dovidny`k — New political parties of Ukraine: Reference book*. Kyiv. (In Ukrainian); CHORNOVIL, V. (1994) Narodny`j rukh Ukrayiny` (korotky`j social`no-polity`chny`j dovidny`k) — The People's Movement of Ukraine (brief socio-political reference). *Narodny`j rukh Ukrayiny`: misce v istoriyi ta polity`ci — People's Movement of Ukraine: the place of history and politics*. Kyiv. (In Ukrainian); As well as the work of a later time. Probably the most interesting of them, in which considerable attention is paid to Movement, is the study of BOJKO, O. (2002) *Ukrayina v 1985–1991 rr.: osnovni tendenciyyi suspil`no-polity`chnogo rozv`y`tku — Ukraine 1985–1991: the main trends of socio-political development*. Kyiv: IP i END and SIMPEROVY`CH, V. M. (2005) *Istoriografiya nacional`no-demokraty`chnogo rukhu za suverenizaciyu ta nezalezhnist` Ukrayiny` na rubezhi 80-x — 90-x rokiv XX stolittya — Historiography of the national democratic movement suverenas and independence of Ukraine at the turn of 80-ies — 90-ies of XX century*. Dissertation of PhD. Kyiv: Kyiv national University of Taras Shevchenko. (In Ukrainian). Have historical value research PETRENKO, V. (2008) *Kanivs`ka krajova ta mis`krajonna organizaciya Narodnogo Ruxu Ukrayiny`*. Vid vy`tokiv do s`ogodenya — Kaniv district and regional organization of National Rukh of Ukraine. From the beginnings to the present. Kaniv. (In Ukrainian); PETRUK-POPY`K, G. M. (2002) *Aura slova j borni (1984–1991)*. S`oma kny`ga akrosem`y logiyi zhy`ttya. Ochy`ma i sercem — Aura, the words and boron (1984–1991). The seventh book acrocomia life. Ternopil` Economic thought. (In Ukrainian); ZALEVS`KY`J, I. A. & SOROKA, P. I. (1997) *Narodny`j Rukh Ukrayiny` na Zbarazhchyni. Kny`ga persha. Literaturny`j zapy`s — People's Movement of Ukraine on Sparacina. Book first. Literary writing*. Ternopil` Lileya. (In Ukrainian).
2. HARAN', O. V. (1993) *Ubyty drakona: Z istoriyi Rukhu ta novykh partiy Ukrayiny — Kill the Dragon: History of the Movement and new parties Ukraine*. Kyiv : Lybid. (In Ukrainian); KOVTUN, V. H. (1999) *Istoriya Narodnogo Rukhu Ukrayiny — History of the People's Movement of Ukraine*. Kyiv : Fact. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (1997) *Narodnyy Rukh Ukrayiny. Istoriya — People's Movement of Ukraine. History*. Odesa: Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (2014) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: Istoriya: 1989–1996 rr. — People's Movement of Ukraine: A History, 1989–1996*. Odesa: Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. & SHANOVS`KA, O. A. (2004) *Nacional`na ideya i Narodny`j Rukh Ukrayiny` — The national idea and the people's movement of Ukraine*. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian).
3. BONDARENKO, S. V. (2006) *Narodnyy Rukh Ukrayiny ta yoho rol` u natsional`no-politychnomu zhytti naprykintsi 80-kh — na pochatku 90-kh rokiv XX stolittya — People's Movement of Ukraine and its role in national politics in the late 80's — early 90-ies of XX century*: Summary of PhD thesis. Ternopil : Ternopil National Pedagogical University named Volodymyr Hnatyuk. (In Ukrainian); BURAKOVSKYY, O. Z. (1999) *Istoriya Rady Natsional`nostey Narodnogo Rukhu Ukrayiny. 1989–1993 rr. Politolohichnyy analiz — History of Nationalities People's Movement of Ukraine, 1989–1993 gg. Political Science Review*. Summary of PhD thesis. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute f Political and Ethnic Studies. (In Ukrainian); DIDENKO, Yu. V. (2009) *Narodnyy Rukh u derzhavotvorchykh protsesakh Ukrayiny (1989–2002 rr.) — People's Movement of Ukraine in the state building process (1989–2002)*. Summary of PhD thesis. Mykolayiv: Petro Mohyla Black Sea State University. (In Ukrainian); KINDRACHUK, N. M. (2010) *Borot`ba Narodnogo Rukhu Ukrayiny za nezalezhnist` Ukrayiny: 1989–1991 rr. — Fight People's Movement of Ukraine for Ukraine's independence: in 1989–1991*. Summary of PhD thesis. Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University. (In Ukrainian); KUCHERUK, M. S. (2013) *Rol` Narodnoho*

- Rukhu Ukrayiny v ob'yednanni natsional'no-demokratychnykh syl u provedenni vnutrishn'oyi polityky derzhavy (2002–2009 rr.) — Role of People's Movement of Ukraine to bring together national-democratic forces in the conduct of domestic policy (2002–2009).* Summary of PhD thesis. Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University. (In Ukrainian); MARDARENKO, A. V. (2007) *Ukrayins'ko-rosiys'ki vidnosyny u politychniy diyal'nosti Narodnoho Rukhu Ukrayiny (1989–1998 rr.) — Ukrainian-Russian relations in the politics of the People's Movement of Ukraine (1989–1998).* Summary of PhD thesis. Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University. (In Ukrainian); OVSIVENKO, S. L. (2008) *Diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny v umovakh vnutrishn'opartiynoyi kryzy (1997–2002 rr.) — Activity People's Movement of Ukraine in terms of inner crisis (1997–2002).* Summary of PhD thesis. Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University. (In Ukrainian); PIPASH, V. V. (2009) *Hromads'ko-politychna diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny naprykintsi 1980-kh — na pochatku 1990-kh rr.: zakarpaPs'kyy rehional'nyy aspect — Sociopolitical activities of the People's Movement of Ukraine in the late 1980s — early 1990s.: Transcarpathian regional dimension.* Summary of PhD thesis. Uzhhorod: Uzhhorod National University. (In Ukrainian); TYSKYY, M. H. (2005) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: Volyn's'ka rehional'na orhanizatsiya na zlami 80–90-kh rokiv — People's Movement of Ukraine: Volyn' regional organization at the turn of 80–90s.* Summary of PhD thesis. Luts'k: Lesya Ukrainka Eastern European National University. (In Ukrainian); SHYPOTILOVA, O. P. (2013) *Hromads'ko-politychna diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny na terytoriyi Mykolayivshchyny (1989–1998 rr.) — Socio-political activities of the People's Movement of Ukraine in the Mykolaiv region (1989–1998).* Summary of PhD thesis. Mykolayiv : Sukhomlinskiy National University of Mykolayiv. (In Ukrainian); SHANOVSKA, O. A. (2003) *Diyal'nist' Narodnoho Rukhu Ukrayiny z rozrobky natsional'noyi prohramy ta praktychnoho vtilennya yipy v protsesi derzhavotvorennya (1989–1996 rr.) — Activity People's Movement of Ukraine to develop a national program and its practical implementation in the process of nation-building (1989–1996).* Summary of PhD thesis. Odessa : Odessa I. I. Mechnikov National University. (In Ukrainian).
4. GONCHARUK, G. I. (ed.) (1994) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Tezy dopovidey Pershoji Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politic.* Materials of the First All-Ukrainian Scientific Conference. held 14–16 September 1994 at Odessa national polytechnic university. Kyiv. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (1996) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy druhoyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials of the Second All-Ukrainian Scientific Conference. held 11–12 September 1996 at Odessa

- national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (1998) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy tret'oyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials of the Third All-Ukrainian Scientific Conference. held 10–11 September 1998 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2000) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy chetvertoyi Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials of the Fourth All-Ukrainian Scientific Conference. held 14–15 September 2000 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2001) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy V Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials V (extraordinary) All-Ukrainian Scientific Conference. held 14–15 September 2001 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2005) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy VI Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials VI All-Ukrainian Scientific Conference. held 16–17 September 2005 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2009) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy VII Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials VII All-Ukrainian Scientific Conference. held 28–29 May 2009 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2011) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy VIII Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials VIII All-Ukrainian Scientific Conference. held 25–26 May 2011 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian); GONCHARUK, G. I. (ed.) (2011) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: mistse v istoriyi ta politytsi. Materialy IX Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi, pry`svyachenoyi 25-ricchchu Nezalezhnosti Ukrayiny` — People's Movement of Ukraine: a place in history and politics.* Materials IX All-Ukrainian Scientific Conference, devoted to 25-anniversary of independence of Ukraine. held 25–26 May 2016 at Odessa national polytechnic university. Odesa : Astroprint. (In Ukrainian).
5. GONCHARUK, G. I. (2014) *Narodnyy Rukh Ukrayiny: Istoriya: 1989–1996 rr. — People's Movement of Ukraine: A History, 1989–1996.* Odesa: Astroprint. (In Ukrainian).

УДК 77.036(477.74-21):929 Кац «1906/1990»

І. Б. Грушицька, Л. І. Сухотеріна

З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ НАУКОВОЇ ФОТОГРАФІЇ:

М. Л. КАЦ (1906–1990)

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Сухотеріна Любов Іванівна, д. і. н., професор, завідувачка кафедри
політології, e-mail: maybe@breezein.net

Грушицька Ірина Борисівна, к. і. н., ст. викладач кафедри політо-
логії, e-mail: ira1973@breezein.net

АННОТАЦІЯ

Дослідження присвячене 110-річчю з дня народження відомого фізика українського походження, представника одеської школи наукової фотографії, доктора фізико-математичних наук, професора Марка Львовича Каца. Проаналізовано основні етапи життєвого та творчого шляху вченого. Виділено основні етапи його наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності: одеський, ферганський, дагестанський, саратовський. Відомо, що становлення наукового світогляду вченого проходило в Україні. Початкову освіту М. Л. Кац отримав в Могильові. Потім закінчив фізико-математичний факультет Одеського інституту народної освіти, навчався в аспірантурі Науково-дослідного інституту фізики Одеського університету, захистив кандидатську дисертацію. Працював викладачем, доцентом та завідувачем кафедри фізики (пізніше — фізики та математики) Одеського інституту сільського господарства, завідувачем кафедри фізики Одеського державного фармацевтичного інституту, завідувачем лабораторії люмінесценції Науково-дослідного інституту фізики Одеського університету. За рекомендацією академіка С. І. Вавілова, 1946 року М. Л. Кац очолив щойно створену кафедру оптики Саратовського університету. Він керував кафедрою майже 34 роки й став фундатором наукової школи з лазерної фізики, яка в наш час успішно розвивається його учнями.

Ключові слова: М. Л. Кац; дослідження; одеська школа наукової фотографії; наукова фотографія; наукова школа; оптика; лазерна фізика.

І. Б. Грушицька, Л. І. Сухотеріна

ІЗ ІСТОРИИ ОДЕССКОЙ ШКОЛЫ НАУЧНОЙ ФОТОГРАФИИ: М. Л. КАЦ (1906–1990)

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Сухотерина Любовь Ивановна, д. и. н., профессор, заведующая ка-
федрой политологии, e-mail: maybe@breezein.net

Грушицкая Ирина Борисовна, к. и. н., ст. преподаватель кафедры
политологии, e-mail: ira1973@breezein.net

АННОТАЦИЯ

Исследование посвящено 110-летию со дня рождения известного физика украинского происхождения, представителя одесской школы научной фотографии, доктора физико-математических наук, профессора Марка Львовича Каца. Проанализированы основные этапы жизненного и творческого пути ученого. Выделены основные этапы его научной, научно-организационной и педагогической деятельности: одесский, ферганский, дагестанский, саратовский. Известно, что становление научного мировоззрения ученого проходило в Украине. Начальное образование М. Л. Кац получил в Могилеве. Затем окончил физико-математический факультет Одесского института народного образования, учился в аспирантуре Одесского научно-исследовательского института физики Одесского университета, защитил кандидатскую диссертацию. Работал преподавателем, доцентом и заведующим кафедрой физики (позже — физики и математики) Одесского института сельского хозяйства, заведующим кафедрой физики Одесского государственного фармацевтического института, заведующим лабораторией люминесценции Научно-исследовательского института физики Одесского университета. По рекомендации академика С. И. Вавилова, в 1946 году М. Л. Кац возглавил вновь созданную кафедру оптики Саратовского университета. Он руководил кафедрой оптики почти 34 года и стал основателем научной школы в области лазерной физики, которая и настоящее время успешно развивается его учениками.

Ключевые слова: М. Л. Кац; исследования; одесская школа научной фотографии; научная фотография; научная школа; оптика; лазерная физика.

I. B. Hrushytska, L. I. Suhoterina

FROM THE HISTORY OF ODESA SCHOOL OF SCIENTIFIC PHOTOGRAPHY: M. L. KATS (1906–1990)

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Suhoterina Lyubov Ivanivna, Doctor in Science of History, Professor, The Head of Department of Political Science, e-mail: maybe@breezein.net

Hrushytska Iryna Borysivna, PhD in History, Senior lecturer of Department of Political Science, e-mail: ira1973@breezein.net

ABSTRACT

The research is devoted to the 110th anniversary of the famous physicist of Ukrainian origin, pupil of the Odessa School of scientific photography, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor Mark L'voych Kats. The main stages of the life and career of the scientist were analyzed. The article gave off the basic stages of his scientific, organizational and pedagogical activity: the Odessa, the Ferghana, the Dagestan, the Saratov. The article established that the formation of a scientific outlook of the scientist was held in Ukraine. The primary education M. L. Kats received in Mogilev. Then he graduated from the Physics and Mathematics Faculty of the Odessa Institute of National Education, he studied at the postgraduate course of Odessa Research Institute of Physics, Odessa University, he defended his PhD thesis. He worked as a Lecturer, Associate Professor and The Head of the Department of Physics (later — Physics and Mathematics) of the Odessa Institute of Agriculture, The Head of the Department of Physics of Odessa State Pharmaceutical Institute, The Head of the Laboratory of Luminescence of Research Institute of Physics of Odessa University. On the recommendation of Academician C. Vavilov, M. L. Kat headed the newly created Department of Optics of Saratov University in 1946. He headed the Department of nearly 34 years, and became the founder of the scientific school in laser physics, which is still successfully developed by his students.

Key words: M. L. Kats; research; Odessa School of Scientific Photography; Scientific Photography; Scientific School; Optics; Laser Physics.

Приоритетним завданням вітчизняної науки на сучасному етапі є необхідність повернення імен вчених українського походження та їх наукового спадку до сторінок української історії, зокрема історії науки й техніки.

12 серпня 2016 року виповнилося 110 років від дня народження відомого фізика українського походження, засновника кафедри оптики Саратовського університету, доктора фізико-математичних наук, професора Марка Львовича Каца [10].

У вітчизняній історіографії постать М. Л. Каца є малодослідженою. Ім'я вченого згадується переважно в контексті висвітлення історії Науково-дослідного інституту фізики Одеського університету та одеської школи наукової фотографії, фундатором якої став директор інституту, доктор фізико-математичних наук, професор Є. А. Кирилов [1; 3; 4]. Найбільш повно інформація про життя та наукову діяльність М. Л. Каца представлена у біобібліографічному довіднику «Вчені вузів Одеси», автором-упорядником якого є І. Е. Рікун [2].

Мета статті — проаналізувати основні етапи наукової, науково-організаційної, педагогічної діяльності М. Л. Каца та з'ясувати умови формування наукового світогляду вченого.

Марко Львович Кац народився 31 липня (12 серпня) 1906 року в містечку Снітків, Могилівського повіту, Подільської губернії (нині село Мурванокуриловецького району Вінницької області), у сім'ї вчителів [2, с. 27].

У Могильові М. Л. Кац закінчив вище початкове училище, а потім працював на фабриці робітником. У 1923–1927 роках учителював у сільській школі. 1930 року М. Л. Кац закінчив фізико-математичний факультет Одеського інституту народної освіти, після чого вступив до аспірантури Науково-дослідного інституту фізики Одеського університету, де в той час розгорталися дослідження з наукової фотографії під керівництвом директора інституту професора Є. А. Кирилова. Того ж року М. Л. Кац був направлений на викладацьку роботу до Одеського інституту сільського господарства, де у 1930–1935 роках був завідувачем кафедри фізики, а в 1935–1941 роках працював на посаді доцента об'єднаної кафедри фізики й математики. У 1938 році М. Л. Кац був обраний завідувачем кафедри фізики Одеського державного фармацевтичного інституту, працював там до його евакуації в 1941 році. Одночасно, у 1936–1941 роках М. Л. Кац був завідувачем лабораторії люмінесценції Науково-дослідного інституту фізики Одеського університету [5].

М. Л. Кац брав участь у роботі III Всесоюзної конференції з напівпровідників, яка проходила в Одесі 27 травня — 3 черв-

ня 1934 року. У 1935–1937 роках у період літніх канікул М. Л. Кац взяв активну участь у високогірних експедиціях Академії наук СРСР і Всесоюзного інституту експериментальної медицини на Ельбрусі з дослідження ультрафіолетової радиації Сонця [5].

1936 року разом з М. Г. Шейном досліджував спектр люмінесценції рентгенізованих кристалів кам'яної солі, отримані результати ввійшли до кандидатської дисертації, яку вчений захистив того ж року [7]. Вчене звання доцента М. Л. Кац отримав 1938 року [5].

Разом з Р. Є. Соломонюком М. Л. Кац досліджував під керівництвом Є. А. Кирилова залежність спектральної характеристики фотоелементів з катодами Герліха від градієнта поля. 1938 року виконав одне з перших у СРСР досліджень з люмінесценції забарвлених лужно-галоїдних кристалів [2, с. 27]. Для реєстрації люмінесценції забарвлених кристалів лужно-галоїдних з'єднань був використаний лічильник з платиновим фотокатодом [7]. Це дозволило детально вивчити властивості ультрафіолетового світіння кристалів, які не містять сторонніх активаторів. Було встановлено, що існують чотири види світіння — фосфоресценція, короткочасне світіння під дією видимого світла, яка називається спалахом, термолюмінесценція та світіння під дією пластичної деформації. М. Л. Кац уперше вимірював спектри люмінесценції забарвлених кристалів кам'яної солі й довів, що спалах світіння обумовлений викидом під дією світла електронів з центрів фарбування (так званих F-центрів) [1].

М. Л. Кац і Р. Є. Соломонюк вивчали електронні локальні рівні захоплення в кристалофосфорах і працювали над уdosконаленням методу кривих термічного висвітлення, що й на сьогодні є одним з основних методів їх дослідження. Істотний розвиток цей метод отримав 1939 року в роботі М. Л. Каца й Р. Є. Соломонюка [9] та у наступних роботах М. Л. Каца, присвячених дослідженню термічного висвітлення рентгенізованих кристалів лужно-галоїдних сполук [6]. 1941 року М. Л. Кац закінчив ґрунтовне дослідження термічного висвітлення у видимій та ультрафіолетовій ділянках спектра, ним розроблено метод обчислення глибин локальних рівнів енергії за кривими термічного висвітлення [8, с. 660]. На колоквіумі інституту фізики в травні 1941 року М. Л. Кац уперше вказав, що на під-

ставі експериментів з термічного висвітлення рентгенізованих лужно-галоїдних кристалів може бути заснований метод визначення в цих кристалах деяких параметрів локальних центрів захоплення [1, с. 64]. Та оскільки матеріали залишилися під час війни в тимчасово окупованій Одесі, то вони могли бути опубліковані тільки після війни [8, с. 660].

М. Л. Кац є одним з представників одеської школи наукової фотографії, яка сформувалася під керівництвом професора Є. А. Кирилова у Науково-дослідному інституті фізики Одеського університету [3; 4]. Німецький дослідник К. Швабе відзначав, що наукова школа — це колектив, який не лише домігся важливих дослідницьких результатів, але й виховав членів свого колективу творчо самостійними дослідниками, які в свою чергу створили «школи» [11, с. 311]. Це твердження певним чином стосується й М. А. Каца, який використав безцінний науковий досвід, отриманий під час навчання й роботи в провідній українській установі з проблем наукової фотографії у своїй подальшій науковій діяльності.

Після евакуації з Одеси до Фергани М. Л. Кац працював у 4-му Московському медичному інституті та в Особливому секторі при Московському інституті сходознавства доцентом і завідувачем кафедри фізики (1941–1944 рр.). У зв'язку з реєвакуацією цих інститутів до Москви М. Л. Кац був призначений завідувачем кафедри фізики Дагестанського медичного інституту, де працював у 1944–1946 роках. 1946 року за рекомендацією академіка С. І. Вавілова вчений очолив відкриту 5 травня того ж року кафедру оптики Саратовського університету, керував нею 34 роки. За безпосередньою участі М. Л. Каца в Саратовському університеті була створена потужна наукова школа з лазерної фізики [2, с. 28].

У 1960 році вийшла монографія М. Л. Каца «Люмінесценція й електронно-діркові процеси в фотохімічно забарвлених кристалах лужно-галоїдних з'єднань», за якою 1961 року в Томському університеті була захищена докторська дисертація (опоненти — В. В. Антонов-Романовський та І. А. Парфіонович). Ця монографія стала настільною книгою багатьох фізиків, які займалися дослідженням лужно-галоїдних кристалів. Учнями М. Л. Каца, які досліджували люмінесценцію лужно-галоїдних кристалів, були відомі вчені А. С. Андріанов,

В. К. Нікольський, Г. І. Асєєв, К. Е. Гюнсбург, Л. І. Голубенцева, В. І. Кочубей, Н. П. Звездова, Б. З. Семенов. М. Л. Кац привалий час був членом рад АН СРСР з люмінесценції й спектроскопії [10].

Відразу після винаходу лазера М. Л. Кац разом з М. А. Ковнером і М. К. Сидоровим швидко оцінили його важливість для науки та практики й написали монографію «Оптичні квантові генератори», яка була першою в СРСР та однією з перших у світі праць з абсолютно нового в той час наукового напряму — лазерної фізики [10].

М. Л. Кац завжди приділяв велику увагу організації навчального процесу, 2 роки виконував обов'язки проректора Саратовського університету з навчальної роботи, у 1955–1965 роках був деканом фізичного факультету. Для успішного розвитку нового напряму необхідно було підготувати й виховати нові наукові кадри. З цією метою М. Л. Кац несподівано для багатьох залишив посаду декана й став головним організатором і науковим керівником нового науково-навчального підрозділу — студентської проблемної лабораторії. Безпосереднє керівництво студентами й аспірантами в цій лабораторії здійснювали молоді викладачі, що згодом стали провідними професорами й доцентами Саратовського університету, такі як Д. І. Трубецков, Ю. А. Скляров, Л. І. Кац, Б. Г. Цикін, В. І. Березін, В. А. Сидельников, Г. І. Асєєв, А. Г. Величко, В. І. Цой. Багато провідних викладачів Саратовського університету й інших вузів пройшли школу студентської проблемної лабораторії — це Л. А. Мельников, Ю. П. Синиця, Г. Г. Акчурін, В. В. Тучін, Ю. І. Левін, Ю. П. Шараєвський, С. С. Аркадацький, Н. Б. Лернер, В. А. Дубровський, А. П. Соловйов та багато інших [10].

За безпосередньої участі М. Л. Каца й М. К. Сидорова в Саратовському університеті сформувалась потужна школа з лазерної фізики, яка в наш час успішно розвивається їх учнями професорами В. В. Тучіним, Л. А. Мельниковим і Ю. П. Синицєю. Саратовськими вченими було створено один з перших у СРСР лазерів, які використовувалися в навчальних цілях і в лабораторіях (Л. І. Видра), розроблені методи спектральної діагностики активного середовища газових лазерів (В. А. Сидельников, А. Г. Величко, В. І. Цой), сконструйований і до-

сліджений абсолютний вимірювач потужності лазера (В. А. Сидельников, Ю. А. Скляров, Н. Б. Голуб). У зв'язку з широким використанням рідких кристалів проводилися роботи з дослідження структури й оптичних властивостей рідких кристалів (А. Г. Фінкель, В. І. Цой, Ю. П. Турбін, С. І. Татаринов, В. М. Буланов, Г. В. Симоненко та ін.). Створені системи комп'ютерного проектування електрооптичних характеристик рідкокристалічних індикаторів, система оптимізації й моделювання рідкокристалічних дисплеїв, що відповідає світовому рівню. У наш час кафедру очолює ученый М. Л. Каца, засłużений діяч науки Російської Федерації, доктор фізико-математичних наук, професор В. В. Тучін, дійсний член Російської академії природничих наук, SPIE Fellow [10].

М. Л. Кац був автором 256 статей, 2 монографій, підготував 38 кандидатів наук і 2 докторів наук. М. Л. Кац був близьким лектором, читав загальні курси лекцій з оптики та атомної фізики, цілий ряд спеціальних курсів лекцій, зокрема лекції з люмінесценції рідких і твердих тіл. У 1973–1980 роках М. Л. Кац був науковим керівником відділу оптики й спектроскопії Науково-дослідного інституту механіки та фізики при Саратовському університеті, керував міським науковим семінаром зі спектроскопії, у 1980–1990 роках — професором-консультантом кафедри оптики Саратовського університету. Помер Марко Львович Кац 17 травня 1990 року [5].

Отже, розглянувши основні етапи життєвого та творчого шляху М. Л. Каца, варто виділити одеський, ферганський, дагестанський та саратовський періоди наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності вченого. Найбільш плідними в контексті розвитку наукових досліджень були одеський та саратовський періоди. В одеський період відбувається становлення вченого як особистості та науковця. Той факт, що формування наукового світогляду вченого проходило в Україні за безпосередньої участі провідного українського фахівця в галузі наукової фотографії Є. А. Кирилова, дає підстави називати Марка Львовича Каца українським вченим. Саратовський період характеризується подальшим розгортанням наукової діяльності М. Л. Каца, продовженням роботи за тематикою, над якою вчений працював в Одесі. Найважомішим надбанням цього періоду стало створення у Саратовському університеті научо-

вої школи з лазерної фізики, фундатором якої був М. Л. Кац. Науково-історичний аналіз процесу формування цієї наукової школи має стати предметом окремого наукового дослідження.

Література та джерела

1. Белоус В. М. НИИ физики Одесского госуниверситета / В. М. Белоус // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса : Титул, 1995. — С. 61–73.
2. Вчені вузів Одеси / [упор. І. Е. Рікун]. — Одеса : Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, 2003. — 172 с. — (Серія біобібліографічних довідників; вип. I, частина 4).
3. Грушницька І. Б. А. Кирилов — фундатор одеської школи наукової фотографії / І. Б. Грушницька, Л. І. Сухотеріна // Наука та наукознавство. — 2015. — № 3. — С. 129–137.
4. Грушницька І. Б. Школа наукової фотографії Є. А. Кирилова / І. Б. Грушницька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2014. — Вип. 39. — С. 283–288.
5. Кац М. Л. (1906–1990) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://phys.sgm.ru/zaved/kats.html>
6. Кац М. Л. Активирующее действие видимого света на ультрафиолетовую люминесценцию щёлочно-галоидных кристаллов / М. Л. Кац // ДАН СССР. Новая серия. — 1941. — Т. 30, № 9. — С. 781–783.
7. Кац М. Л. Лічильник фотонів та його пристосування в ультрафіолетовій частині спектра: дисертація / Кац Марко Львович. — Одеса, 1936. — 62 с.
8. Кац М. Л. По поводу статьи Ф. Даниельса, Ч. Бойда и Д. Саундерса «Термолюминесценция как средство научного исследования» / М. Л. Кац // Успехи физических наук. — 1954. — Т. LII, вып. 4. — С. 660–661.
9. Кац М. Л. Ультрафиолетовая люминесценция кристаллов NaCl, рентгенизованных при температуре жидкого воздуха / М. Л. Кац, Р. Е. Соломонюк // ДАН СССР. Новая серия. — 1939. — Т. 24, № 7. — С. 682–685.
10. Тучин В. В. Юбилей кафедры оптики и биомедицинской физики и столетие её основателя — Марка Львовича Каца / В. В. Тучин // Известия Саратовского университета. Новая серия: Физика. — 2007. — Т. 7, № 1. — С. 65–74.
11. Швабе К. О качествах руководителя научной школы / К. Швабе // Школы в науке / [под ред. С. Р. Микулинского и др.]. — М. : Наука, 1977. — С. 311–319.

REFERENCES

1. BELOUS, V. M. (1995) NII fiziki Odesskogo gosuniversiteta — Research Institute of Physics of the Odessa State University. *Ocherki razvitiya nauki v Odesse — Essays on the development of science in Odessa*. p. 61–73. (In Russian).
2. RIKUN, I. E. (2003) *Vcheni vuziv Odesy — Scientists of Odessa universities*. Odesa: M. Gorky State Scientific Library of Odessa. Series of bibliographic reference books. Iss. I. part 4. (In Ukrainian).
3. GRUSHY'Z'KA, I. B. & SUHOTERINA L. I. (2015) Ye. A. Ky'ry'lov — fundator odes'koyi shkoly' naukovoyi fotografiyi — E. A. Kirillov — the founder of the Odessa school of scientific photography. *Nauka ta naukoznavstvo — Science and Science of Science*. No 3. p. 129–137. (In Ukrainian).
4. GRUSHY'Z'KA, I. B. (2014) Shkola naukovoyi fotografiyi Ye. A. Ky'ry'lova — The school of scientific photography of E. A. Kirillov. *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu — Research works of History Faculty of Zaporizhzhya National University*. Iss. 39. p. 283–288. (In Ukrainian).
5. KATS M. L. (1906–1990) — Katz M. L. (1906–1990) [Online]. Available from: <http://phys.sgm.ru/zaved/kats.html>. (In Russian).
6. KATS, M. L. (1941) Aktivirujushhee dejstvie vidimogo sveta na ul'trafioletovuju ljuminescenciju shhjolochno-galoидnyh kristallov — The activating effect of visible light on the ultraviolet luminescence of alkali halide crystals. *Doklady akademii nauk SSSR. Novaja serija — Reports of the USSR Academy of Sciences. New episode*. Vol. 30. No. 9. p. 781–783. (In Russian).
7. KATS, M. L. (1936) *Lichyl'nyk fotoniv ta yoho prystosuvannya v ul'trafioletoviy chastyni spektra: dysertatsiya — The counter of photons and its adaptation in the ultraviolet part of the spectrum: the dissertation*. Odesa. (In Ukrainian).
8. KAC, M. L. (1954) Po povodu stat'i F. Daniel'sa, Ch. Boyd i D. Saundersa «Termoluminescencija kak sredstvo nauchnogo issledovaniya» — Concerning the article by F. Daniels, C. Boyd and D. Saunders «Thermoluminescence as a means of scientific research». *Uspehi fizicheskikh nauk — The successes of the physical sciences*. Vol. LII. Iss. 4. p. 660–661. (In Russian).
9. KAC, M. L. & SOLOMONJUK R. E. (1939) Ul'trafioletovaja ljuminescencija kristallov NaCl rentgenizirovannyh pri temperaturre zhidkogo vozduha — The ultraviolet luminescence of NaCl crystals X-rayed at liquid air temperature. *Doklady akademii nauk SSSR. Novaja serija — Reports of the USSR Academy of Sciences. New episode*. Vol. 24. No. 7. p. 682–685. (In Russian).
10. TUCHIN, V. V. (2007) Jubillej kafedry optiki i biomedicinskoj fiziki i stoletie ejo osnovatelja — Marka L'vovicha Kaca — The anniversary of Department of Optics and Biomedical Physics, and a centenary of its founder — Mark Lvovich Katz. *Izvestija Saratovskogo universite-*

- ta. Novaja serija: Fizika — News of Saratov University. New series: Physics.* Vol. 7. No 1. p. 65–74. (In Russian).
11. SHVABE, K. (1977) O kachestvah rukovoditelja nauchnoj shkoly — About the qualities of the head of the scientific school. *Shkoly v naуke — Schools in Science.* p. 311–319. (In Russian).

Надійшла до редакції 7 листопада 2016 р.

УДК 94(477):929Шелухин:930.253

K. V. Корнієнко

**СЕРГІЙ ШЕЛУХИН:
РОЗДУМИ НА ТЕМУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Корнієнко Катерина Володимирівна, к. і. н., доцент кафедри історії та етнографії України, e-mail: zhengal25@rambler.ru

АННОТАЦІЯ

У статті йдеться про постать Сергія Шелухина, видатного вченого, правника, громадсько-політичного діяча та патріота України. У вітчизняній історіографії вже існує низка досліджень, які висвітлюють життєвий шлях, родовід видатного вченого, його наукові та кар'єрні успіхи, участь в діяльності національних урядів України. Проте актуальним та необхідним для сьогодення залишається аналіз праць Сергія Шелухина з точки зору обґрунтування та побудови українського державотворення. У своїх численних роботах на основі міжнародного права він обґруntовує формування України як суверенної національної держави в етнічних межах проживання її титульної нації — українців. Шелухин закликає не повторювати помилок своїх сучасників та не покладати основні надії на сили союзників, а шукати шлях до побудови державності у власних національних ресурсах.

Ключові слова: незалежність; державотворення; міжнародне право; Польща; Росія.

E. V. Корнієнко

**СЕРГЕЙ ШЕЛУХИН:
РАЗМЫШЛЕНИЯ НА ТЕМУ НЕЗАВИСИМОСТИ**

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Корнієнко Екатерина Владимировна, к. и. н., доцент кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: zhengal25@rambler.ru

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена выдающемуся учёному, юристу, общественно-политическому деятелю и патриоту Украины, Сергею Шелухину. В отечественной историографии уже существует ряд научных работ, которые исследуют жизненный путь, родословную выдающегося учёного, его научные и карьерные успехи, участие в деятельности национальных правительств Украины. В наши дни анализ трудов С. Шелухина остаётся актуальным для изучения путей утверждения и строительства украинского государства. В своих многочисленных работах на основе международного права Шелухин обосновывает формирование Украины как суверенного национального государства в этнических пределах проживания ее титульной нации — украинцев. Сергей Шелухин призывает не повторять ошибок своих современников и не полагать основные надежды на союзников, а искать путь к построению государственности в собственных национальных ресурсах.

Ключевые слова: независимость; создание государства; международное право; Польша; Россия.

E. V. Kornienko

**SERGIY SHELUKHYN:
REFLECTIONS ABOUT INDEPENDENCE**

Odessa National Polytechnic University,
1, Shevchenko avenue, Odessa, 65044, Ukraine

Kornienko Ekaterina Vladimirovna, PhD in History, Associate Professor of the Department of history and ethnography of Ukraine, e-mail: zhengal25@rambler.ru

ABSTRACT

In the article is dedicated to Serhiy Shelukhyn the prominent scientist, lawyer, social and political figure and patriot of Ukraine. The national historiography already have a row of the advanced studies,

that investigate the course of life, genealogy of prominent scientist, his scientific and quarry successes, participating in activity of national governments of Ukraine. Nowadays the analysis Shelukhyn's labours remain actual, for the studying the ways of statement and building of the Ukrainian state. The prominent scientist in his numerous works on the basis of international law grounds Ukrainian forming as a nation-state. He considers the Ukrainian people, as the title nation for the construction of the national state in the ethnic limits. Serhiy Shelukhyn convinces not to repeat the mistakes of the contemporaries and not suppose basic forces on allies. He suggests to search a way to the construction of the state system in own national resources.

Key words: independence; creation of the state; international law; Poland; Russia.

Історію творять люди, найяскравіші особистості свого народу, впливають на хід історії і залишають помітний слід для нащадків. Серед яскравих особистостей історії України помітною постаттю є Сергій Шелухин. Справжній громадянин своєї Батьківщини та невтомний борець за її незалежність.

На сучасному етапі розвитку української національної ідеї перед науковцями стоїть важливе завдання зібрати та дослідити увесь історичний та політичний державотворчий досвід. Постаттю Сергія Шелухина в цьому контексті є непересічною та обов'язковою для дослідження. Його біографія писалась в найбільш доленосні для України роки першої третини ХХ ст. І він як справжній патріот не залишався остронь цих подій. Шелухин у своїх численних працях розвивав ідею державності, шляхи та засоби боротьби за її втілення, пошук оптимальних форм державного розвитку та причин, які завадили у вирішальний час здобути омріяну самостійність.

В сучасній історіографії достатньо широко висвітлено життєвий шлях та родовід видатного українського політика [1], показана його громадсько-політична діяльність в буреві революційні роки [2]. Основні праці самого Шелухина доступні для опрацювання, проте не всі вони перекладені українською мовою та перевидавались останнім часом. Для більш глибокого аналізу діяльності українського правника шлях науковця про кладається через архіви, де зберігається значна частина свідчень про його діяльність [3].

Попри значний обсяг історичної літератури науковий додрук самого вченого є недостатньо вивченим, тому вимагає

ґрунтовнішого та ширшого дослідження, що зумовлює актуальність поданої статті. Сергій Шелухин, який став відомим завдяки своїй плідній діяльності, відзначився як талановитий науковець в галузі права, активний політик і державний діяч, ідеолог українського визвольного руху та визначний дипломат.

Отже мета нашого дослідження — прослідкувати погляди Шелухина на шляхи побудови української державності. Визначити основні аргументи та тези, які він наводить з приводу сучасності та майбутнього України.

Ще зі студентських років С. Шелухин був активним учасником національного відродження, членом «української громади» Київського університету, де захищав ідеали незалежності соборної України. В дореволюційний період, після закінчення університету, працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинева, обіймав посади слідчого судді, згодом — прокурора, почесного судді та члена окружного суду в Одесі.

С. Шелухин, національна свідомість якого зростала в умовах дії Емського указу, важливе значення у свідомості людини, як громадянина та патріота, відводив рідній мові. Він став автором низки праць, у яких піднято питання про роль та значення рідної мови для народу. Шелухин доводив, що факт існування окремої мови свідчить і про факт існування окремого народу як одноетнічної цілісності. Оскільки Україна, на його думку, однонаціональна країна, то її державною мовою може виступати лише українська. Водночас він постійно наголошував на потребі гарантування прав національних меншин в Україні, бо державні інтереси не тільки не вимагають нищення місцевих мов, а навпаки — зацікавлені в їхньому розвитку [4, с. 4].

Показовими стали його слова: «Одкідання державної мови — не тільки одкідання національної ознаки української державності, а її величезна неповага до душі і совісті народу, до самої української народності» [5].

Сім'я Шелухина поділяла його погляди та також самовіддано працювала на благо української справи. Так, в Одеському державному архіві знаходиться документ, у якому йдеться про дозвіл від міського голови дружині Шелухина видавати газету «Вісти» українською мовою [6, арк. 29].

Вже з 1905 р. С. Шелухин стає активним учасником українського національного руху: виступає безпосереднім організатором одеського товариства «Просвіта» і займається широкою просвітницькою діяльністю; є автором меморандуму про підтримку прав української нації, який в січні 1905 р. надсилає на ім'я прем'єр-міністра С. Вітте від імені одеських громадян; підтримує діяльність товариства «Українська хата»; напередодні революції очолює Український революційний керуючий комітет в Одесі та пропагує самостійницькі ідеї. На першому українському мітингу в Одесі 1905 року, де зібралося до 1500 осіб, С. Шелухин виступав з приводу автономії України [2, с. 327].

З квітня 1917 р. С. Шелухін стає членом Української Центральної Ради та одним з провідних діячів української партії соціалістів-федералістів. На початку грудня 1917 р. він очолив в УЦР позапартійну фракцію самостійників, котра відстоювала ідеали самостійного державного існування України. Обіймав посади генерального судді УНР, міністра судових справ в уряді В. Голубовича (лютий–квітень 1918 р.), був головою української делегації на мирних переговорах з РРФСР, членом державного сенату (липень 1918 р.), членом Генерального суду, виконуючим обов'язки міністра юстиції в уряді В. Чехівського (1919 р.). С. Шелухін входив до складу української делегації на мирних переговорах у Парижі (1919 р.).

Саме в ці роки С. Шелухин видає за кордоном свою відому політичну працю «L'Ukraine, la Pologne, la Russie et le droit de libre disposition des peuples» («Україна, Польща і Росія та право вільного самовизначення народів». — *переклад наш.*, К. К.), завдяки якій піднімає українське питання на розгляд європейської громадськості. У своїй праці, оперуючи аргументами міжнародного права, Шелухин доводить, що після революції 1917 р., коли в Росії не стало царської влади, втратив чинність договір між Україною та Росією від 1654 р., укладений Б. Хмельницьким, та всі забов'язання у відповідності з ним. Таким чином вчений переконує, що підставою державної незалежності України є момент відмови російського царя Миколи II від престолу внаслідок революції 1917 р., а не дата проголошення IV Універсалу [4, с. 2].

Причини поразки у революції 1917–1921 рр. Шелухин пов'язував з прорахунками української інтелігенції, якій у вирі-

шальний час забракло духу очолити національний рух та визначитись з державною концепцією. Сам він пише: «Для оборони українського державотворчого руху, надання йому історичності, правдивості... потрібні великі зусилля нації. А передусім праця, озброєна науковими знаннями інтелігенції» [7, с. 9]. Основну політичну помилку Шелухин вбачає у хибній орієнтації на чужі політичні сили та закликає шукати шлях до побудови державності у власних національних ресурсах. Ще одним прорахунком українського руху, на думку вченого, став низький професійний рівень діяльності української дипломатичної служби. Що, в свою чергу, ускладнювало процес визнання України як незалежної держави на міжнародній світовій арені.

У 1921 р. вчений емігрував до Чехословаччини, де продовжив активну громадсько-політичну діяльність. Він стає членом Правничого товариства у Празі, а у 1921 р. його було обрано головою Всеукраїнської національної ради, опозиційно налаштованої до С. Петлюри. Перебуваючи в еміграції, С. Шелухин співпрацює з музеєм визвольної боротьби України в Празі, з Українським соціологічним інститутом, очолює наукову колегію Українського національного музею-архіву. В січні 1923 р. його було обрано головою товариства «Ліга української культури», він тісно співпрацює з Союзом українських журналістів у Відні, згодом (1928 р.) стає почесним членом товариства «Єдність» у Празі.

У Відні 1921 року діячами, опозиційно налаштованими до С. Петлюри, було утворено Всеукраїнський національний державний союз, С. Шелухин був одним з його лідерів і авторів меморандуму, відправленого від імені союзу Версальській мирній конференції на ім'я президента В. Вільсона. У ній обґрунтовувалось право українського народу на незалежність. С. Шелухин вважав Варшавський договір 1921 р., укладений між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським, фатальною помилкою. Знову ж таки на основі міжнародного права він доводить, що вже з моменту підписання угоди вона була приречена на провал з важкими наслідками для України. У своїй праці він вказує: «Орієнтація на чужу державу, чужий уряд звичайно вимагає тяжкої розплати інтересами і коштами своєї нації», та знову підкреслює, що лише спираючись на власні сили можна залишитись «хазяїном в своєму домі» [8, с. 7].

У відносинах з Росією для України тих часів С. Шелухин не бачив жодних перспектив. На думку автора, традиційно та історично склалось, що ще з часів Івана Калити та Петра Первого Російська держава проводила імперіалістичну політику по відношенню до сусідніх народів. І така політична риторика не змінилась навіть з приходом більшовиків. Тому шляхом визволення для України може стати вже згаданий вибір на користь власних національних сил, а також сили міжнародного права [4, с. 7].

Отже Сергій Шелухин, видатний вчений та політик, розглядає український народ як титульну націю для побудови національної держави в її етнічних межах. У своїх працях він обґрутував та довів право української нації на власну державність.

Вчений був переконаний, що у процесі розбудови української державності потрібно використовувати власний історичний національний досвід українського народу, а не загальні критерії побудови держави.

Слід підкреслити, що праці Сергія Шелухина не втрачають свою актуальність для вивчення процесів державного будівництва і сьогодні. Підкреслимо, що основою державницької концепції С. Шелухина є український народ, як головна рушійна сила державотворення.

Література та джерела

1. Мисечко А. І. Сергій Шелухин: вартовий прав України / А. І. Мисечко // Чорноморська хвиля української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Т. С. Вінцковський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський; відп. ред.: В. М. Хмарський; ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса: ТЕС, 2011. — С. 53–67; Домбровський О. І. До питання про роль інтелігенції в становленні правової науки в Україні (до 140-річчя С. П. Шелухина) / О. І. Домбровський, Я. О. Домбровський // Інтелігенція і влада: збірник наукових праць. — 2004. — Вип. 3. — С. 147–156.
2. Дружкова І. С. Внесок Одеси і український державотворчий рух 1917–1918 рр. (на прикладі діячів Центральної ради та Гетьманату) / І. С. Дружкова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — 2008. — Вип. 14. — С. 327–332.
3. Ващук Л. В. Внесок ученого, історика, дипломата Сергія Шелухина у розвиток українського правництва (за документами Цен-

трального державного архіву зарубіжної україніки) [Електронний ресурс] / Л. В. Ващук // Архіви України. — 2016. — Випуск 2 (301), березень–квітень. — С. 40–48. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2016/04.pdf. — Дата звернення: 25.10.2016.

4. Cheloukhine S. L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le droit de libre disposition des peuples [Ressource électronique] / Serge Cheloukhine. — Paris, 1919. — 9 p. — URL: <http://diasporana.org.ua/wp-content/uploads/books/5703/file.pdf>. — Accessed: 12.11.2016.
5. Шелухин С. Державна мова на Україні / С. Шелухин // Нова рада. — 1918. — 8 вересня.
6. Державний архів Одеської обл. — Ф.10. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 29.
7. Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. — Прага, 1936. — 248 с.
8. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / С. Шелухин. — Прага: Нова Україна, 1926. — 39 с.

REFERENCES

1. MISECHKO, A. I. (2011) Serhiy Shelukhyn: vartovyy prav Ukrayiny-Serhiy Shelukhyn : sentinel of rights for Ukraine. *Chornomors'ka khvylya ukrayins'koyi revolyutsiyi. Providnyky natsional'noho rukhuv Odesi u 1917–1920 rr. — The Black sea wave of Ukrainian revolution. Explorers of national motion are in Odesa in 1917–1920*. Odesa. p. 53–67. (In Ukrainian); DOMBROVS'KYY, O. I. & DOMBROVS'KYY, Ya. O. (2004) Do pytannya pro rol' intelihentsiyi v stanovlenni pravovoyi nauky v Ukrayini (do 140-richchya S. P. Shelukhina) — To the question about the role of intelligentsia in becoming of legal science in Ukraine (to the 140 year of S. P. Shelukhyn). *Intelihentsiya i vlada. Zbirnyk naukovykh prats' — Intelligentsia and power. Collection of scientific works*. Iss. 3. p. 147–156. (In Ukrainian).
2. DRUZHKOVA, I. S. (2008) Vnesok Odesy i Ukrayins'kyy Derzhavotvorchyy rukh 1917–1918 rr. (na prykladi diyachiv Tsentral'noyi rady ta Het'manatu) — Payment of Odesa and Ukrainian State-creative motion 1917–1918 (on the example of figures of Central advice and Het'manat). *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnogo universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoryya*. Iss. 14. p. 327–332. (In Ukrainian).
3. VASHCHUK, L. V. (2016) Vnesok uchenoho, istoryka, diplomata Serhiya Shelukhyna u rozvytok ukrayins'koho pravnytstva (za dokumentamy Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoyi ukrayiniky) — Contribution of scientist, historian, diplomat Serhiy Shelukhyn to development of Ukrainian law (on the documents of the

- Central record office of foreign ukrainika). *Arkhivy Ukrayiny — Archives of Ukraine*. [Online] Iss. 2(301). p. 40–48. Available from: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_2016/04.pdf [Accessed 25/10/2016] (In Ukrainian).
4. CHELOUKHINE, S. (1919) *L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le droit de libre disposition des peuples*. [Online] Paris. Available from: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5703/file.pdf> [Accessed 12/11/2016] (In French).
  5. SHELUKHYN, S. (1918) Derzhavna mova na Ukrayini — An official language is on Ukraine. *Nova rada — New council*. 8th September. (In Ukrainian).
  6. *Zvit mis'koyi kantselyatsiyi viddilu tseenzury — Report of municipal office of department of censorship* (1905). F. 10. D. 1. C. 1. The State archive of Odesa region. (In Russian).
  7. SHELUKHYN, S. (1936) *Ukrayina — nazva nashoyi zemli z nay-davnishykh chasiv — Ukraine is the name of our earth from the oldest times*. Prague. (In Ukrainian).
  8. SHELUKHYN, S. (1926) *Varshavs'kyj dohovir mizh polyakamy u S. Petlyuroyu 21 kvitnya 1920 r. — Warsaw pact between Poland and C. Петлюрою on April, 21 in 1920*. Prague. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 12 грудня 2016 р.

УДК 94(477):316.647.6

О. А. Шановська

ВЕЛИКА МІСІЯ МИХАЙЛА ГОРЫНЯ

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Шановська Олена Андріївна, к. і. н., доц., доцент кафедри політології, e-mail: shanovskaya@mail.ru

АННОТАЦІЯ

Стаття присвячена постаті Михайла Гориня — активіста українського національно-культурного інтелектуального руху шістдесятників, дисидент, правозахисник, багатолітнього політв'язня, члена Української Гельсинської групи та співзасновника Української Гельсинської спілки, одного зі співзасновників Народного Руху України, голови секретаріату, голови Політради та співголови НРУ, народного депутата України I і II скликань. На документах радянських органів державної безпеки показано участь М. Гориня в національно-визвольному русі 1960–1980-х років,

© Шановська О. А., 2016

його роль організатора українського самвидаву як форми радянського інакомислення, досвідченого опозиційного діяча, одного з найбільш активних членів НРУ, які надали цьому широкому громадському об'єднанню виразного політичного характеру. Архівні документи свідчать про невідступність М. Гориня від своїх переконань, про те, що довгі роки ув'язнення не змінили громадянську позицію активіста — націоналістичні погляди, вороже ставлення до радянського ладу, а навпаки, перетворили на його переконаного політичного супротивника. Матеріали документів колишнього КДБ УРСР доповнюють загальний портрет борця за українську національну ідею.

Ключові слова: Михайло Горинь; шістдесятник; дисидент; правозахисник; самвидав; національно-визвольний рух; архівні документи; КДБ УРСР.

Е. А. Шановская

ВЕЛИКА МІСІЯ МИХАЙЛА ГОРЫНЯ

Одесский национальный политехнический университет,
проспект Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Шановская Елена Андреевна, к. и. н., доц., доцент кафедры политологии, e-mail: shanovskaya@mail.ru

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена личности Михаила Гориня — активиста украинского национально-культурного интеллектуального движения шестидесятников, диссидента, правозащитника, многолетнего политзаключенного, члена Украинской Гельсинской группы и соучредителя Украинского Гельсинского союза, одного из основателей Народного Руха Украины, главы секретариата, главы Политсовета и сопредседателя НРУ, народного депутата Украины I и II созывов. На документах советских органов государственной безопасности показано участие М. Гориня в национально-освободительном движении 1960–1980-х годов, в частности его роль организатора украинского самиздата как формы советского инакомыслия, опытного оппозиционного деятеля, одного из наиболее активных членов НРУ, которые придали этому широкому общественному объединению ярко выраженную политическую направленность. Архивные документы свидетельствуют о неотступности М. Гориня от своих убеждений, о том, что долгие годы заключения не изменили гражданскую позицию активиста — националистические взгляды, враждебное отношение к советскому строю, а наоборот, превратили в его убежденного политического противника. Материалы документов бывшего КГБ

УССР дополняют общий портрет борца за украинскую национальную идею.

Ключевые слова: Михаил Горынь; шестидесятник; диссидент; правозащитник; самиздат; национально-освободительное движение; архивные документы; КГБ УССР.

O. A. Shanovska

MYKHAYLO HORYN'S GREAT MISSION

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Shanovska Olena Andriyivna, PhD in History, Assistant professor of Department of Political Science, e-mail: shanovskaya@mail.ru

ABSTRACT

The article is dedicated to Mykhaylo Horyn's personality — an activist of Ukrainian National and Cultural and Intellectual Movement of «the Sixtiers», dissident, human rights defender, political prisoner for many years, a member of The Ukrainian Helsinki Group and co-founder of The Ukrainian Helsinki Union, one of the cofounders of The Popular Movement of Ukraine (RUKH), the Head of the Secretariat, the Head of Political Council and co-chairman of RUKH, member of Ukrainian Parliament of the I-st and II-nd convocation. M. Horyn's participation in National liberation movement of the 1960–1980-es, in particular his role as an organizer of Ukrainian samizdat as a form of soviet dissent, experienced opposition figure, one of the most active member of RUKH who gave a pronounced political trend to this wide social association, was shown in the presented research, which is based on the documents of the Soviet State security bodies. Archival documents prove M. Horyn's persistence and consistency in his convictions, that many years of imprisonment didn't change his civic position of an activist, which includes nationalistic viewpoints and hostile attitude to soviet system; on the contrary, he became a convinced political opponent. The data from the documents of former KGB USSR complement general image of the fighter for Ukrainian National Idea.

Key words: Mykhaylo Horyn'; 'the Sixtiers'; dissident; human rights defender; samizdat; National Liberation Movement; archival documents; KGB USSR.

Михайло Миколайович Горинь (17.06.1930 р., с. Кнісело Жидачівського р-ну Львівської обл. — 13.01.2013, м. Львів) — активний учасник українського національно-визвольного руху

1960–1980-х років, політв'язень радянських тюрем і концтаборів в 1965–1971 і 1981–1987 роках [1]. Відомий шістдесятник, член львівського Клубу творчої молоді «Пролісок», згодом дисидент і правозахисник, член Української Гельсінської групи та співзасновник Української Гельсінської спілки (УГС), яка стала першою опозиційною до Комуністичної партії Радянського Союзу організацією. Послідовний і непримирений борець за свободу нації, він належить до «аристократів духу», які, за словами дисидента Валентина Мороза, привнесли в «заморожену» українську реальність «іскру одержимості», і без яких було неможливе українське відродження [2].

Кожен із представників генерації шістдесятників, які перетворилися на активних дисидентів і політичних опозиціонерів, послідовні й відчайдушні захисники національної ідеї, — Михайло і Богдан Горині, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Василь Стус, інші видатні особистості, — заслуговують на окрему книгу.

Михайліві Гориню присвятив свою невелику розвідку політолог Тарас Батенко [3]. Автобіографічна розповідь М. Гориня, спогади про політв'язнів, його виступи, документи увійшли в публіцистичну працю «Запалити свічку», опубліковану за підтримки Харківської правозахисної групи й особисто її голови Євгена Захарова [4]. Також за програмою Харківської правозахисної групи були перевидані листи М. Гориня, написані в 1966–1971 рр. у тaborах Мордовії та Володимирській в'язниці [5]. Та чи не вперше матеріали про М. Гориня були представлені в документальній збірці В. Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» про репресованих шістдесятників. Збірка була опублікована в 1967 році за кордоном і мала там великий резонанс, а в радянській Україні розповсюджувалася самвидавом [6, с. 35–48]. Відомості про М. Гориня подані в статтях колишніх дисидентів Л. Лук'яненка, В. Овсієнка [7], представлені в енциклопедичних і довідкових виданнях [8].

У даній статті на документах радянських органів державної безпеки показано участь М. Гориня в русі опору комуністичній системі 1960–1980-х років, представлено загальний портрет борця за незалежність України.

Одна з перших документальних згадок про М. Гориня — довідка Комітету держбезпеки УРСР від 23 липня 1968 року на

нього разом із довідками на інших заарештованих діячів визвольного руху: Петра Моргунна, Івана Світличного, Івана Геля, Ярослави Менкуш, Михайла Осадчого та інших [9, с. 201–223]. 26 серпня 1965 р. М. Горинь був уперше заарештований, а 18 квітня наступного року засуджений на закритому засіданні Львівського обласного суду за «антирадянську агітацію і пропаганду» на 6 років таборів суворого режиму. Відбував покарання у мордовському таборі Дубровлаг, поки 18 липня 1967 р. не був засуджений за протести, пропаганду та розповсюдження самвидаву серед в'язнів на 3 роки ув'язнення у Володимирській тюрмі. В червні 1970 р. його повернули до Дубровлагу, а 26 серпня 1971 р. звільнили по закінченню терміну [8].

У згаданій довідці наведені загальні дані про М. Гориня, 1930 року народження, уродженця Львівської області, українця, безпартійного, з вищою освітою, одруженого; зазначено, що до арешту він працював психологом на заводі автонавантажувачів, проживав у Львові. Вказано, «що він налаштований антирадянськи», «напрацьовував методи використання легальних можливостей (вечорів, зборів і т. п.)» для обробки своїх зв'язків, «особливо молоді в націоналістичному дусі», вони «збиралися в його квартирі для обговорення з націоналістичних позицій становища в Україні та інших питань» [9, с. 214].

У довідці перелічується вилучена при обшуку у М. Гориня заборонена націоналістична література, а саме: збірка статей «Україна. Сучасність і майбутнє» видання Української головної визвольної ради, 1959 р.; фотокопія книжки М. Прокопа «Україна й українська політика Москви», видана в Мюнхені в 1956 р.; стаття «За ленінський принцип на ниві культурній»; самвидавний рукопис Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським»; значна кількість старих видань націоналістичного змісту, а також фотоплівки текстів рукописів, виконаних на друкарській машинці, і 10 магнітофонних стрічок із записами [9, с. 215].

Вилучені матеріали свідчать про роль М. Гориня в розповсюдженні самвидаву. Як він говорить в одному з інтерв'ю, для організації центру, де розмножували тексти самвидаву, сплачували податки, він особисто щомісяця віддавав на «українську справу» 20 карбованців, тож під кінець 1964 року у львівському центрі було п'ять друкарських машинок [10, с. 207].

Інформацію про роль Гориня в організації виготовлення та розповсюдження самвидаву містить довідка на арештовану Ганну Садовську, яка працювала начальником будівельного сектора Львівського проектного відділу інституту Центросоюзу і також проживала у Львові. У довідці зазначалося, що Садовська «протягом 1964–1965 років систематично одержувала» від М. Гориня «антирадянські документи та літературу, видані за кордоном. Ці документи вона за завданням Гориня розмножувала на друкарській машинці, а також шляхом фотографування. Зокрема, нею були розмножені антирадянські документи: «Вивід прав України», «Сучасна література в УРСР», «Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою», «Дві українські енциклопедії», «З приводу процесу над Погружальським», «Відповідь матері Василя Симоненка — Щербань Г. Ф.», «Декларація ЗП УГВР» та інші» [9, с. 219].

Довгі роки ув'язнення не змінили громадянську позицію М. Гориня — його вороже ставлення до радянського ладу, націоналістичні погляди, а навпаки, перетворили на переконаного політичного борця за права людини і нації. Про невідступність М. Гориня від своїх переконань можна судити з інших матеріалів КДБ.

В інформаційному повідомленні голови КДБ УРСР С. Мухи в ЦК КПУ В. Щербицькому від 21 березня 1987 року М. Горинь згадується як один із «небезпечних рецидивістів, які відбувають покарання» і «залишаються на ворожих позиціях» [9, с. 587]. З інформації можна дізнатися, що КДБ спільно з прокуратурою та іншими правоохоронними органами проводив «комплекс профілактичних та оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за ст. 62 (антирадянська агітація і пропаганда), а також за ст. 187 КК УРСР (наклеп на радянський державний і суспільний лад)»; основна увага приділялася «переконуванню в помилковості їхніх поглядів і схилянню до подання представникам прокуратури письмових заяв до Президії Верховної Ради СРСР про помилування та недопущенню надалі ворожої та іншої протиправної діяльності» [9, с. 584]. Як зазначалося, в результаті такої роботи з 72 особами (з 109) 48 чоловік подали подібні заяви. Від подання заяв про помилування категорично відмовилися 24 особи, в тому числі М. Горинь.

28 липня 1987 року начальник Управління КДБ УРСР у Львівській області С. Малик інформував голову Львівського обкуму КПУ Я. Погребняка, що за наказом Президії Верховної Ради СРСР були достроково звільнені Михайло Горинь, Мирослав Маринович, Зорян Попадюк, Степан Хмара. Вони та інші політв'язні, які також повернулися з місць заслання, — тричі засуджений В'ячеслав Чорновіл, двічі засуджений Зіновій Красівський, двічі засуджений Іван Гель, Михайло Осадчий, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, — мають намір зосередити увагу громадськості на питаннях чистоти мови, вивчення історії, збереження культурної спадщини. «Львівські дисиденти» «готують заяви, звернення в інстанції», в яких закликають приділити більше уваги національній політиці, виступають проти «великодержавного шовінізму» і «насильницької русифікації», «застою та бюрократизації радянського суспільства, надмірної централізації економіки та культури» «на фоні компрометації радянсько-партийних органів і КДБ», а також вимагають оприлюднити матеріали по політичних процесах 1960–1970-х років, реабілітувати засуджених [11, с. 28–31]. За інформацією дисиденти мали намір створити об'єднання «невизнаних літераторів», організувати легальний випуск друкованого видання і передавати матеріали за кордон у випадку, якщо не буде приділено необхідної уваги їхнім вимогам.

На чолі з М. Горинем було створено «Українську ініціативну групу за звільнення в'язнів сумління». В інформаційному повідомленні КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому від 23 жовтня 1987 року зазначалося: «Обґрунтовуючи необхідність легального створення «групи», Горинь та інші стверджують, що процес демократизації» перебуває «у конфлікті з реальною політичною ситуацією», оскільки «візволення частини в'язнів сумління в порядку помилування є спробою влади перекласти провину на тих, хто десятиліттями вів боротьбу проти обмеження національних і релігійних прав громадян» [11, с. 48]. За інформацією, В. Чорновіл, М. Горинь налагодили зв'язки з видавцем журналу «Гласність» Григоріянцем у Москві і планували взяти участь у семінарі з прав людини за присутності закордонних кореспондентів. Дисиденти підготували перелік питань для обговорення на семінарі:

з національних відносинах, «радикальних змін» Конституції СРСР, доповнення її положенням про національну мову як державну, законодавчого повернення до скасованої в 20-х роках політичної організації союзних республік, забезпечення «гідного зовнішнього представництва» в інших країнах і міжнародних організаціях», «відновлення «державності» для кримських татар та інших народностей» [11, с. 49].

У документах КДБ до дисидентів широко використовувалося ярликування, вони згадувалися не інакше, як «відщепенці», «націоналістично налаштовані елементи», «посібники зарубіжних підривних центрів». Непоодинокими були факти цькування, «викриття» в пресі їх та їхньої діяльності з метою формування негативної суспільної думки. Так, у вищезгаданому повідомленні говориться про зв'язки В. Чорновола, М. Гориня, їхніх однодумців із Заходом, про інтерв'ю В. Чорновола і М. Гориня закордонній журналістці Марті Коломієць і про заходи запобігання «ворожій» діяльності «не роззброєних українських націоналістів». Серед пропонованих заходів — підготовлена для публікації в республіканській пресі стаття «Інтерв'ю з-під полі», в якій поряд із «викриттям підривної діяльності спецслужб із зарубіжних наццентрів проти СРСР» розголошувалися нелегальні контакти з ними Чорновола, Гориня та їхніх спільніків.

В інтерв'ю редактор журналу «Український вісник» В. Чорновіл і член редколегії М. Горинь розповіли про плани видання, яке вони назвали «органом українського національно-демократичного руху», про повільний хід процесів демократизації в Україні, про певну «замороженість» в новітній українській літературі, брак громадянської мужності у письменників, вчорашніх «пристосовників», про пагубний вплив погромів, яких зазнала українська література на початку 1970-х років, тощо [11, с. 59–75].

В одному з документів КДБ говориться про створення в червні — липні 1988 року у Львові «Товариства рідної мови», яке сприяло об'єднанню націоналістичних кіл; навколо товариства групувалися Ігор Калинець, Іван Макар, інші члени «Ініціативного комітету по проведенню мітингів». М. Гориню було запропоновано увійти до президії «Товариства», але він відмовився. Разом із В. Чорноволом він працював над створенням

Демократичного фронту сприяння перебудові у Львові, який невдовзі перетворився на Народний Рух України за перебудову (Рух) [11, с. 156–159].

За інформацією секретних служб, до лідерів УГС В. Чорновола, М. Гориня, О. Шевченка та інших застосовувалися «заходи профілактичного та виховного характеру», але вони продовжували «активну антисуспільну діяльність, спрямовану на формування в республіці «політичної опозиції» для боротьби за відрив України від СРСР, вважаючи УГС «імпульсною, стрижневою» організацією, яка об'єднує народний фронт України» [11, с. 156–159].

Як видно з документів, М. Горинь перебував на передових позиціях українського національно-демократичного руху і робив свій посильний внесок у національну справу. Так, М. Горинь згадується в інформаційному повідомленні УКДБ по Львівській області від 16 жовтня 1989 р., де говориться про несанкціонований мітинг 15 жовтня у Львові на площі біля університету, в якому брали участь біля 10 тисяч осіб. Як зазначається, члени УГС брати Горині «обвинуватили правоохоронні органи у втраті авторитету її однобокому розслідуванні подій 1 жовтня», коли відбулося побиття мирних жителів міліцією. Вони вказали, що це «потрібно було властям для введення в місті воєнного стану і нав'язування населенню своєї волі» [12, арк. 261–262]. М. Горинь також порушив питання про майбутню виборчу кампанію, він закликав зібрання не залишити поза увагою сільські райони як найбільш багаточисельні за кількістю мандатів у місцеві ради. Оголосив про проведення 22 жовтня в Києві всеукраїнського мітингу «Законам про вибори — демократичну основу!» і повідомив, що з області у ньому мають взяти участь 100 осіб.

В інформації ідеологічного відділу ЦК КПУ обкомам та Київському міському КПУ від 20 серпня 1990 року вказано: «Фактично всіма справами у керівництві Руху заправляють представники Української республіканської партії. Найбільш активний — М. Горинь, який є заступником голови Руху і головою Секретаріату Руху — виконавчого органу цієї організації. Ним планується і під його керівництвом здійснюється переважна більшість акцій Руху». Далі довідково зазначено, що М. Горинь ніде не працює, один із організаторів УГС — УРП,

народний депутат УРСР. Його брат — Богдан Горинь — голова Львівської обласної організації УРП, народний депутат УРСР і облради; брат — Микола Горинь — заступник голови Львівської обласної Ради народних депутатів» [13, с. 174].

Таким чином, таємні інформаційно-аналітичні документи колишнього КДБ УРСР — доповідні записи, спеціальні та інформаційні повідомлення, які надходили до ЦК КПУ і містили оперативну інформацію, отриману органами держбезпеки, зберігають узагальнені відомості, пов'язані з національно-визвольним рухом та його активними діячами. Матеріали документів детально конкретизують факти, пов'язані з дієвою участю М. Гориня в національно-визвольному русі 1960–1980-х років, зокрема в організації виготовлення та розповсюдження самвидаву як форми радянського інакомислення, в опозиційній діяльності УГС, УРП, НРУ. Архівні документи свідчать про невідступність М. Гориня від своїх переконань, про те, що довгі роки ув'язнення не змінили громадянську позицію активіста — націоналістичні погляди, вороже ставлення до радянського ладу, а навпаки, перетворили на його переконаного політичного супротивника. Матеріали документів колишнього КДБ УРСР доповнюють загальний портрет борця за українську національну ідею.

Література та джерела

1. Захаров Б., Овсієнко В., Горинь М. Горинь Михайло Миколайович // Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». Персоналії [Електронний ресурс] 19 квітня 2005 р. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org.ua/index.php?id=1113893629>. — Перегляд: 30 жовтня 2016 р.
2. Мороз В. Серед снігів [Електронний ресурс] 8 листопада 2011 р. / В. Мороз. — Сідней: Комітет оборони і допомоги українським політичним в'язням, 1971. — 31 с. — Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/305-moroz-v-sered-snigiv/>. — Переґляд: 30 жовтня 2016 р.
3. Батенко Т. Свіча М. Гориня: Штрихи до портрета / Т. Батенко. — К.: УРП, 1995. — 64 с.
4. Горинь М. Запалити свічу / М. Горинь. — Харків: Права людини, 2009. — 328 с.
5. Горинь М. М. Листи з-за грат / М. М. Горинь. — Харків: Харківська правозахисна група; Фоліо, 2005. — 288 с.
6. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців») [Електронний ресурс] 26 серпня 2011 р. — Паріж: Перша українська

- друкарня у Франції, 1967. — 336 с. — Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/politologiya/170-chornovil-v-liho-z-rozumu-portreti-dvadtsyati-zlochintsiv/>. — Перегляд: 11 січня 2015 р.
7. Лук'яненко Л. М. Горинь // Зона. — 1994. — № 8. — С. 24–43; Овсієнко В., Кіпіані В. Невідомий Горинь: дитинство і юність // Україна молода. — 2000. — 16 червня.
  8. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: збірник докум. і мат.: в 4 т. Т. 1: Особистості [Електронний ресурс] / укл. Захаров Є.; Авт. біогр. довідок: Карасік С., Овсієнко В., Рапп І. та ін.; ред.: Богораз Л., Даніель О., Недзелько Р. та ін.; Харківська правозахисна група. — Харків : Фоліо, 2001. — 129 с. // Сайт Інституту історії України НАНУ. — Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480. — Перегляд: 10 січня 2013 р.; Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Зінкевич О.; передм. Зінкевича О., Оберташа О. — К.: Смолоскип, 2010. — С. 160–162.
  9. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. — К. : Смолоскип, 2013. — 736 с.
  10. У нас була велика місія. Розмова з Михайлом Горинем // Бердихівська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами (інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком) / Б. Бердихівська, О. Гнатюк; пер. із пол. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 626 с.
  11. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Ін-т історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 626 с.
  12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Львів. — Ф. 71. — Оп. 16. — Спр. 833: Інформаційне повідомлення УКДБ по Львівській області до Львівського обкуму КПУ від 16.10.1989 р. «О митингах в г. Львове и области 15 октября 1989 г.». — Арк. 261–264.
  13. Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Ін-т історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. — К. : Ін-т історії НАН України, 2009. — 454 с.

REFERENCES

1. ZAKHAROV, B., OVSYENKO, V. & HORYN', M. (2005) *Horyn' Mykhaylo Mykolayovych. Virtual'nyy muzey «Dysident's'kyj rukh v Ukrayini». Personaliyi — Horyn' Mykhaylo Mykolayovych. Virtual Museum «Dissidentsky Rukh in Ukraine.» Personalities* [Online]

- April 19, 2005. Available from: <http://archive.khpg.org.ua/index.php?id=1113893629>. [Accessed: October 30, 2016]. (In Ukrainian).
2. MOROZ, V. (1971) *Sered snihiv — In Snow*. Sydney: Committee on Aid Ukrainian political prisoners [Online] November 8, 2011. Available from: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/305-moroz-v-sered-snigiv/>. [Accessed: October 30, 2016]. (In Ukrainian).
  3. BATENKO, T. (1995) *Svicha M. Horynya: Shtrykhy do portreta — Candle M. Gorynya: Strokes to the portrait*. Kyiv: URP. (In Ukrainian).
  4. HORYN', M. (2009) *Zapalyty svichu — Light a candle*. Kharkiv: Prava lyudyny. (In Ukrainian).
  5. HORYN', M. M. (2005) *Lysty z-za grat — Letters of the lattice*. Kharkiv: Kharkiv Human Rights Group, Folio. (In Ukrainian).
  6. CHORNOVIL, V. (1967) *Lykho z rozumu (portrety dvadtsyatyi «zlochynstv»)* — *The Misfortune of Intellect (Portraits of Twenty Criminals)*. Paryzh: The first Ukrainian printing house in France. [Online] August 26, 2011. Available from: <http://diasporiana.org.ua/politologiya/170-chornovil-v-liho-z-rozumu-portreti-dvadtsyati-zlochintsiv/>. [Accessed: January 11, 2015]. (In Ukrainian).
  7. LUK'YANENKO, L. (1994) *M. Horyn'. Zona — Zone*. Issue 8. p. 24–43; OVIENKO, V. & KIPIANI, V. (2000) *Nevidomyy Horyn': dytynstvo i yunist'* — Unknown Gorin: childhood and adolescence. *Ukrayina moloda — Ukraine young*. June 16th. (In Ukrainian).
  8. ZAKHAROV, E. (ed.) (2001) *Ukrayins'ka Hromads'ka Hrupa spryvannya vykonannya Hel'sinks'kykh uholod — Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords*. Collection of documents and materials. In 4 volumes. V. 1: Osobystosti — Personalities. Harkiv: Folio. [Online] April 19, 2012. Available from: www.history.org.ua/?litera&kat=11&id=7480 [Accessed: January 10, 2013]. (In Ukrainian); ZINKEVYCH, O. (ed.) (2010) *Rukh oporu v Ukrayini: 1960–1990. — Resistance Movement in Ukraine 1960–1990*. Entsiklopedychnyy dovidnyk. — An encyclopedia. Kyiv: Smoloskyp. p. 160–162. (In Ukrainian).
  9. DANYLENKO, V. M. et al. (2013) *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukrayini (1960–1990): Dokumenty i materialy — Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): Documents and Materials*. Kyiv: Smoloskyp. (In Ukrainian).
  10. BERDYKHOVS'KA, B. & HNATYUK, O. (2004) *U nas bula velyka misiya. Rozmova z Mykhaylom Horynem*. In: Berdykhovs'ka, B. & Hnatyuk, O. (eds.) *Bunt pokolinnya: Rozmovy z ukayins'kymy intelektualamy — Revolt generation: talks with Ukrainian intellectuals*. Kyiv: Dukh i litera. p. 185–234. (In Ukrainian).
  11. SMOLIY, V. (ed.) (2011) *Shlyakh do nezalezhnosti: suspil'ni nastroyi v Ukrayini kin. 80-kh rr. XX st. Dokumenty i materialy. Do 20-ii richnytsi nezalezhnosti Ukrayiny — The road to independence: public mood in Ukraine late. 80's. XX century. Documents and materials. By the 20th anniversary of independence of Ukraine*. Kyiv: Ukraine

- National Academy of Sciences, Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
12. *Informatsiyne povidomlenya UKDB po L'viv's'kyy oblasti do L'viv's'koho obkomu KPU vid 16.10.1989 r. «O mitingah v g. L'vove i oblasti 15 oktyabrya 1989 g. — Report KGB in Lviv region to Lviv Regional Committee of the CPU from 16.10.1989 g. «At a meeting by Lviv region and 15 October 1989».* (1989) F. 71. D. 16. C. 833. Sectoral State Archives of Ukraine's security service. Lviv. pp. 261–264. (In Ukrainian).
13. SMOLY, V. (ed.) (2009) *Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratyi: Dokumenty i materialy. Do 20-yyi richnytsi stvorennya Narodnoho Rukhu Ukrayiny — Harbingers of freedom, democracy and statehood: Documents and materials. The 20th anniversary of the People's Movement of Ukraine*. Kyiv: Ukraine National Academy of Sciences, Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).

Надійшла до редакції 20 листопада 2016 р.

УДК 94:32(477)«1956/1964»

I. B. Яковлев

СТАНОВЛЕННЯ ПОСТАТІ I. Ф. ДРАЧА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Одеський національний політехнічний університет,
проспект Шевченка, 1, Одеса, 65044, Україна

Яковлев Ігор Васильович, аспірант кафедри історії та етнографії України, e-mail: gaz-on@mail.ru

АННОТАЦІЯ

У статті автор досліджує причини піднесення авторитету Івана Федоровича Драча в роки його молодості та початку творчого розвитку, що відбулося у визначний для радянського народу період десталінізації. Дослідження ранньої творчості видатного поета-новатора показало, що його внесок в боротьбу з культом особи Йосипа Сталіна мав значний результат. Як у своїй творчості, так і під час відкритих обговорень проблем радянського суспільства, Іван Драч, не боячись покарання, продовжував гостро критикувати злочини, заподіяні українському народу сталінським тоталітарним режимом. Ухопившись за хвілю десталінізації, що була започаткована М. Хрущовим на ХХ з'їзді КПРС у 1956 році, І. Драч вкрай вдалоскористався політичною ситуацією в країні. На тлі глобальної десталінізації він спромігся підкорити серця мільйонів побратимів та

© Яковлев I. B., 2016

стати одним з найяскравіших представників творчої інтелігенції УРСР, яких нащадки потім назуватимуть шістдесятниками. Його творчий внесок в процес розвитку національної свідомості досі слугує прикладом для нового покоління патріотично налаштованого суспільства. Розглядаючи цей період життя Івана Федоровича, автор дійшов висновку, що завдяки тим політичним обставинам, які відбувалися на території УРСР наприкінці 50-х — початку 60-х років минулого століття, наявності у Івана Драча сміливості виступати проти радянського режиму, утворилося сприятливе середовище для початку і розвитку його творчого потенціалу.

Ключові слова: I. Ф. Драч; шістдесятники; десталінізація.

I. B. Яковлев

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И. Ф. ДРАЧА ВО ВРЕМЕНА ДЕСТАЛИНИЗАЦИИ

Одесский национальный политехнический университет,
проспект Шевченко, 1, Одесса, 65044, Украина

Яковлев Игорь Васильевич, аспирант кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: gaz-on@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье автор исследует причины подъема авторитета Ивана Федоровича Драча в годы его молодости и в начале творческого развития, что произошло в знакомом для советского народа периоде десталинизации. Исследование раннего творчества выдающегося поэта-новатора показало, что его вклад в борьбу с культом личности Сталина имел значительный результат. Как в своем творчестве, так и во время открытых обсуждений проблем советского общества, Иван Драч, не боясь наказания, продолжал остро критиковать преступления, причиненные украинскому народу сталинским тоталитарным режимом. Ухватившись за волну десталинизации, которая была начата Н. Хрущевым на XX съезде КПСС в 1956 году, И. Драч крайне удачно воспользовался политической ситуацией в стране. На фоне глобальной десталинизации он смог покорить сердца миллионов собратьев и стать одним из самых ярких представителей творческой интеллигенции УССР, которых потомки впоследствии назовут шестидесятниками. Его творческий вклад в процесс развития национального сознания до сих пор служит примером для нового поколения патриотически настроенного общества. Рассматривая данный период жизни Ивана Федоровича, автор пришел к выводу, что благодаря тем политическим обстоятельствам, которые происходили на территории УССР в конце 50-х — начале 60-х

годов прошлого столетия, наличию у Ивана Драча смелости выступать против советского режима, создалась благоприятная среда для начала и развития его творческого потенциала.

Ключевые слова: И. Ф. Драч; шестидесятники; десталинизация.

I. V. Yakovlyev

THE FORMATION OF I. F. DRACH PERSONALITY DURING THE DE-STALINIZATION

Odesa National Polytechnic University,
Shevchenko Avenue, 1, Odesa, 65044, Ukraine

Yakovlyev Ihor Vasyl'ovych, Postgraduate student of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: gaz-on@mail.ru

ABSTRACT

In the article the author investigates the reasons of ascension of authority of Ivan Drach in the years of his youth and the beginning of the creative development that has occurred in the symbolic period of time for the Soviet people, the period of de-Stalinization. The study of the early art of the outstanding poet-innovator showed that its contribution to the fight against Stalin's cult has had a significant result. As in his work, so during open discussions of problems of Soviet society, Ivan Drach, without fear of punishment, continued sharply criticizes the crimes inflicted on the Ukrainian people by the Stalinist totalitarian regime. Grabbing hold of the wave of de-Stalinization, which began N. Khrushchev at the Twentieth Party Congress in 1956, I. Drach extremely successfully took advantage of the political situation in the country. On the background of global de-Stalinization, he managed to conquer the hearts of millions of sworn brothers and became one of the brightest representatives of the creative intelligentsia of the USSR, whom the descendants would later called the «Sixtiers». His creative contribution to the development of national consciousness still serves as an example for a new generation of patriotically minded society. Considering this period in the life of Ivan Fedorovich, the author came to the conclusion that due to the political circumstances that occurred in the territory of the USSR in the late 50's and early 60-ies of the last century, the poet's courage to speak out against the Soviet regime, had created an advantageous environment for starting and developing his creative potential.

Key words: I. F. Drach; «Sixtiers»; De-Stalinization.

В наш час гостро постало необхідність вивчення життєвого шляху видатних представників української нації, які спромоглися за своє життя досягти небувалих вершин та внести чималий внесок в розвиток загальнолюдського надбання. Іван Федорович Драч один з цих представників, він спромігся не тільки досягти визначного успіху в літературному житті, та, що більш важливо, він спромігся підкорити політичний олімп нашої країни, і вивести український народ на шлях незалежності. Саме тому дослідження постаті Івана Федоровича Драча зараз має вкрай важливе значення для української історії.

Значна кількість видатних науковців та публіцистів долу-чалась до вивчення постаті І. Ф. Драча різних періодів його життедіяльності. Для автора вагомий внесок мають роботи М. П. Загребельного [2], Г. Касьянова [5], В. Г. Ковтуна [6], у яких у повній мірі розглядається громадсько-політична діяльність Івана Федоровича Драча. Та не дивлячись на значне напрацювання в сфері дослідження життєвого шляху видатного представника українського народу, їй досі не існує спільної думки щодо ролі І. Ф. Драча у суспільно-політичних процесах на території України у другій половині ХХ ст.

Метою статті є дослідження громадсько-політичної та творчої діяльності І. Ф. Драча в період десталінізації на території Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Хронологічні межі даного дослідження пов'язані з періодом формування світогляду І. Ф. Драча у його ставленні до комуністичного режиму, тобто починаючи з 1936 року; базуються на періоді проведення політики десталінізації, започаткованої М. С. Хрущовим на ХХ з'їзді КПРС, що відбувся 25 лютого 1956 року, та закінчуються з приходом до влади у 1964 році нового генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Автор статті концентрує увагу саме на суспільно-політичних процесах періоду хрущовської відлиги, що сприяли розширенню прав та свобод громадян Радянського Союзу та привели до становлення постаті Івана Федоровича Драча як протиборця режиму сталінізму та захисника національних ідей.

Як відомо, Іван Федорович Драч є видатним діячем української культури, поетом, кінодраматургом, перекладачем та громадсько-політичним діячем. Він розпочав своє сходження на олімп слави ще в юному віці, коли йому йшов двадцять

рік. В цей час у Москві відбувався закритий ХХ з'їзд КПРС, який привніс чималі зміни в життя радянського суспільства [1]. Саме на цьому з'їзді було взято курс на десталінізацію, що в собі несло відмову від культу особи Й. Сталіна та перехід на всебічну гуманізацію в суспільстві. Радянський народ вперше з часів революції отримав змогу відкрито висловлюватись про злодіяння колишньої влади. Звісно, стати на шлях десталінізації було неможливо за один день. Агітаційно-пропагандистська робота, що нав'язувала культ особи вождя протягом останніх двадцяти років, сильно змінила світогляд левової частки населення і про швидкий перехід від поклоніння до ненависті ніхто не говорив. Йосипа Сталіна любили в рівній мірі, як і ненавиділи. Громадяни, які прожили під його правлінням все своє свідоме життя, вже не уявляли іншого, лише нове молоде покоління могло сприймати його як тирана та диктатора, нащасть, до цього покоління належав Іван Федорович Драч.

Іван Федорович народився у 1936 році, саме тоді, коли продуктивні сили його рідного села Теліжинці потроху відроджувалися після голодомору 1932–1933 рр., але натуроплата праці колгоспників становила лише 12–15 % від заробленого. Крім того, на 1937 р. припадає останній етап довоєнної колективізації, при якому вже 96 % селянських господарств увійшло до колгоспів. Крім того, на 1937–1938 рр. припадає пік сталінських репресій, внаслідок чого жертвами стають кілька мільйонів чоловік, з яких кілька сотень тисяч було розстріляно [8]. Тому не дивно, що Іван Драч виховувався в оточенні неприязні до тодішнього комуністичного режиму. Коли хлопцю виповнилось десять років, Україну накриває (в тому числі і Теліжинці) наступний, вже повоєнний голод 1946–1947 рр. Знову односельчани та сім'я Івана Драча потерпають від репресій з боку радянської влади. Незважаючи на юний вік, І. Ф. Драч добре запам'ятав, як заарештували його сусідку тільки за те, що вона зібрала трішки зерна з їхнього поля [2, с. 16]. Щоб вижити, йому доводилось всіма можливими засобами добувати шматок хліба для себе й сім'ї. Та не дивлячись на всі знегоди дитинства, Іван Федорович пройшов всі ступені дорослішання по-радянськи — від жовтеняти до комуніста. Він навіть почав свято вірити в ідеї марксизму-ленінізму, йшов наміченим шляхом радянської людини.

Перебуваючи в лавах радянської армії, Іван Драч дізнався про результати ХХ з'їзду КПРС, дізнався про критичну промову Микити Хрущова, яку історики й досі називають початком кінця сталінських репресій [10]. Звісно, реакція на доповідь М. С. Хрущова була вкрай неодноманітна. Суспільство, як і завжди в таких обставинах, розділилось на два табори. До перших відійшли прихильники сталінського режиму, для яких падіння свого кумира мало таке ж значення, як для віруючих знищення їх релігії. До другого табору відійшли менш ідейні та більш пригнічені громадяни Радянського Союзу. Серед них були ті, хто на власній шкірі зміг відчути всю несправедливість політики тоталітарного режиму, всі ті бідні й знедолені, які роками відвували несправедливі покарання, яких насправді не вчиняли. Не дивлячись на розкол суспільства, що виник після обговорення таємної доповіді М. С. Хрущова, суспільство не могло ще відійти від процесу багаторічного перебування в загрозливому стані та страху перед представниками влади. Отож ніхто спочатку навіть й не намагався відкрито висловлюватись проти колишнього очільника Радянського Союзу. Втім не дивлячись на багаторічне залякування народу за допомогою репресивних методів та завдячуючи підтримці уряду М. С. Хрущова, процес десталінізації почав поступово заполоняти всі сфери життєдіяльності радянського народу.

Іван Федорович був одним з тих діячів, хто розділив погляди більшості знедолених українців та почав свій власний шлях боротьби з тоталітарним режимом, перебуваючи на другому курсі філологічного факультету КНУ імені Т. Г. Шевченка.

Восени 1959 р. І. Драч спромігся відкрито виступити з доповіддю з політичної інформації, за яку представники КДБ його забрали одразу по завершенню зібрання [2, с. 11]. Як згадує сам Іван Драч, він як людина, що прийшла з лав радянської армії та тим більше з такою гарною характеристикою, майже член партії, опинився у відділі агітації та пропаганди своего університету, де партійне керівництво зобов'язало його розповсюджувати політінформацію на студентських зборах. Та сталося так, що Іван Федорович вийшов за межі дозволеного. Він, молодий студент, понадіявшись на морально-етичні якості своєї аудиторії, дозволив собі висловитись про всі відомі йому злочини радянської влади, що відбувалися на той час. Перебуваючи в

ораторському запалі, почав гостро критикувати діяльність сталіністів в республіці Казахстан, розповів своїм слухачам про нелюдське ставлення радянської влади до пересічного народу, про рабські умови праці та придушення справедливого страйку, який був організований простими робітниками Караганди і який був подавлений кривавими методами самим начальником Карагандинського відділення ГУЛАГу [2, с. 11].

Не пройшло й години, як представники Комітету Державної Безпеки забрали Івана Федоровича зі сходів університетської бібліотеки в своє головне управління в Києві. Там його допитували двоє, по черзі. Після роз'яснювальної розмови його відпускають. Цього ж року студент Іван Драч стає членом КПРС, продовжує брати активну участь в університетському житті, подає у видавництво «Молодь» рукопис книги віршів. Та випадок його «спілкування» з КДБ дає про себе знати. У 1961 р. за політичні переконання І. Драча виганяють з денного відділення. Книжку, яку він подав до друку, видавництво в останній момент відмовилось надрукувати [3]. Не дивлячись на таке випробування долі, Іван Федорович вступає до Вищих сценарних курсів при Держкіно СРСР у Москві, де набирається досвіду та «обростає» новим колом талановитих митців.

У 1962 році він з тріумфом вливається в рух молодих талановитих представників української інтелігенції. За допомогою ораторської майстерності майже одразу його визнають рупором творчої молоді. Іван Драч як ніхто інший виступає на творчих вечорах та народних зібраннях. У своїх віршах він відкрито критикує та ганьбить радянську владу [5, с. 25]. Його неперевершений новаторський вплив у поєднані з його ораторським мистецтвом перетворюють Івана Федоровича з простого поета в кумира молоді та духовного лідера нового покоління.

Серед шкідливих для радянської влади драчівських творів можна назвати «Оду чесному боягузові», що надрукована на початку 1963 р. «Ода...» стала своєрідним гімном творчої інтелігенції шістдесятих. Цей лаконічний твір, який висміює конформізм попереднього покоління творчого осередку України, став одним з найулюблених творів тодішньої патріотичної молоді. До цього кола можна також віднести поему-трагедію «Ніж у сонці» (1961 р.) та першу збірку І. Драча «Соняшник» (1962 р.) [4; 9]. Не дивлячись на те, що ці твори не були на-

повнені гучними політичними закликами чи критикою радянського режиму, вони несли в собі незвичність метафоричних образів, які використовував Іван Федорович, що в свою чергу приховувало загрозу інакодумства, з яким радянська влада намагалась боротись протягом всього свого існування.

Як згадує Марта Дзюба, «коли Дзюба із Вінграновським та Драчем приїхали до Львова вперше і почали на літературних вечорах відкрито розповідати речі, про які ми говорили тихо і у своєму колі, для львів'ян це був шок. Вони говорили про репресії, Голодомор, а їх не арештовували!». Отже, вже тоді Іван Федорович, навчений гірким досвідом, віднайшов тонку грань між дозволеним та забороненим [7]. Він зrozумів, що критикувати злодіяння сталінського режиму дозволено в невеликих кількостях, та ні в якому випадку не можна йти сутичкою з режимом теперішнього, навіть з усіма його недоліками. Використовуючи такий підхід, І. Драч спромігся здобути собі авторитет борця з сталінським режимом, який водночас добре прислужився для тодішньої провладної верхівки, якій критика попередників тільки йшла на користь. Разом зі своїм найближчим оточенням Іван Федорович довів, що використовуючи лише свої природні здібності, можливо прославити не тільки себе але й всю свою країну.

Зараз Іван Драч продовжує свою громадсько-політичну боротьбу проти будь-яких проявів тиранії та провладного злочинства. Він, як і колись, не боїться відкрито критикувати сучасний політичний режим та відстоювати інтереси українського суспільства.

Отже, розглянувши суспільно-політичні процеси, які відбувались на території УРСР в період 50–60-х років минулого сторіччя, та дослідивши громадсько-творчу активність Івана Федоровича Драча, автор прийшов до такого висновку: саме завдячуячи процесу десталінізації, який підтримувався керівниками ЦК КПРС, Іван Драч отримав змогу здобути собі авторитет народного героя, борця з радянською тоталітарною системою. Він максимально скористався незабороненим правом критикувати репресії періоду сталінізму і не боявся партапарату. І. Драч здійснював критику радянської влади помірковано, але дієво. Поет підкорив серця мільйонів однодумців і став голосом тих українців, які боялися чергових репресій і не наважувалиись відкрито висловлювати свої політичні думки.

Література та джерела

1. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет: Т. 1–2. — М.: Политиздат, 1956.
2. Загребельний М. П. Іван Драч: науково-популярне видання / М. П. Загребельний. — Харків : Фоліо, 2014. — 121 с.
3. Іван Федорович Драч [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87/>. — Дата звернення: 21.09.2016.
4. Ільницький М. М. Іван Драч : нарис творчості / М. М. Ільницький. — К. : Рад. письменник, 1986. — 221 с.
5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1995. — 224 с.
6. Ковтун В. Г. Іван Драч: спроба портрету українського політика / В. Г. Ковтун. — К.: Національна парламентська бібліотека України, 1998. — 80 с.
7. Марта Дзюба: Письменниця Ірина Вільде говорила мені: «Іван — це сама есенція...». Інтерв'ю [Електронний ресурс] // Богословський портал. — 2011. — 17 серпня. — Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/11504-marta-dzyuba-pismennycya-irina-vilde-govorila-men-i-ivan-ce-sama-esenciya.html. — Дата звернення: 21.09.2016.
8. Соціально-економічні та політичні перетворення (1929–1938 pp.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/practice/59.html>. — Дата звернення: 21.09.2016.
9. Ткаченко А. О. Іван Драч: нарис творчості / А. О. Ткаченко. — К.: Дніпро, 1988. — 272 с.
10. Хрушев Н. С. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза [Електронный ресурс] // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 3. — Режим доступа: http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt_with-big-pictures.html. — Дата обращения: 21.09.2016.

REFERENCES

1. KOMMUNISTICHESKAJA PARTIJA SOVETSKOGO SOJUZA — THE COMMUNIST PARTY OF THE SOVIET UNION (1956) XX sъezd Kommunisticheskoy Partii Sovetskogo Sojuza. 14–25 fevralja 1956 goda. Stenograficheskij otchet — XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union. 14–25 February 1956. Verbatim report. Vol. 1–2. — Moscow: Politizdat. (In Russian).

2. ZAHREBEL'NYY, M. P. (2014) *Ivan Drach: naukovo-populyarne vydannya — Drach: popular science publishing*. Kharkiv : Folio. (In Ukrainian).
3. VIKIPEDIYA. VIL'NA ENTSYKLOPEDIYA — WIKIPEDIA. THE FREE ENCYCLOPEDIA (2016) *Ivan Drach* [Online] 8 November 2016. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>. [Accessed: 21th August 2016]. (In Ukrainian).
4. IL'NYTS'KYY, M. M. (1986) *Ivan Drach : narys tvorchosti — Ivan Drach : an essay on creativity*. Kyiv: Radyans'kyy pys'mennyk. (In Ukrainian).
5. KAS'YANOV, H. (1995) *Nezhodni: ukrayins'ka intelihentsiya v russi oporu 1960–80-kh rokiv* Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement in 1960–80-ies. Kyiv: Lybid'. (In Ukrainian).
6. KOVTYN, V. H. (1998) *Ivan Drach: Sproba portretu ukrayins'koho polityka — Ivan Drach: Trying portrait of Ukrainian politicy man*. Kyiv: National Parliamentary Library of Ukraine. (In Ukrainian).
7. BOHOSLOVS'KYI PORTAL — THEOLOGICAL PORTAL (2011) *Marta Dzyuba: Pys'mennytsya Iryna Vil'de hovoryla meni: «Ivan — tse sama esentsiya...»*. Interview — Marta Dzyuba: Writer Iryna Vilde told me: «Ivan is the very essence of...». Interview [Online] 17 August 2011. Available from: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/11504-marta-dzyuba-pismennycya-irina-vilde-govorila-men-i-ivan-ce-sama-esenciya.html. [Accessed: 21th August 2016]. (In Ukrainian).
8. ISTORIYA UKRAYINY — HISTORY OF UKRAINE (2016) *Sotsial'no-ekonomichni ta politychni peretvorennya (1929–1938 rr.) — Socio-economic and political transformation (1929–1938)* [Online] Elektronna biblioteka z istoriyi Ukrayiny ta vsesvitn'oyi istoriyi — The electronic library on the history of Ukraine and world history. Available from: <http://www.history.vn.ua/book/practice/59.html>. [Accessed: 21th August 2016]. (In Ukrainian).
9. TKACHENKO, A. (1988) *Ivan Drach: narys tvorchosti — Ivan Drach, sketch creativity*. Kyiv: Dnipro. (In Ukrainian).
10. HRUSHHEV, N. S. (1989) O kul'te lichnosti i ego posledstvijah. Doklad Pervogo sekretarja CK KPSS tov. Hrushheva N. S. XX sezda Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Sojuza — On the personality cult and its consequences. Report of the First Secretary of the Central Committee of the CPSU tov. Khrushchev N. S. XX Congress of the Communist party of the Soviet Union. *Izvestija CK KPSS — Izvestia of the Central Committee of the CPSU*. [Online] No. 3. Available from: http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt_with-big-pictures.html. [Accessed: 21th August 2016]. (In Russian).

Надійшла до редакції 14 листопада 2016 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника «Інтелігенція і влада»
серії КВ № 7326 від 21.05.2003 р.

Відповідальний за випуск — *M. С. Кучерук*

Ум. друк. арк. 14,07. Обл.-вид. арк. 12,30.
Тираж 100 прим. Зам. № 32 (14).

Адреса редакційної колегії:
кафедра історії та етнографії України,
Одеський національний політехнічний університет,
65044, м. Одеса, проспект Т. Г. Шевченка, 1,
тел.: (048) 705-83-14; (048) 705-84-04,
e-mail: kaf_histori_onpu@ukr.net

Наш сайт: www.history-power.com
Our web-site: www.history-power.com

Надруковано у друкарні видавництва «Екологія»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 23/1
Тел.: (0482) 33-07-18, 33-07-95, 37-15-27
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1873 від 20.07.2004 р.

ISSN 2311-4932. Інтелігенція і влада. 2016. Вип. 35. 1–242.